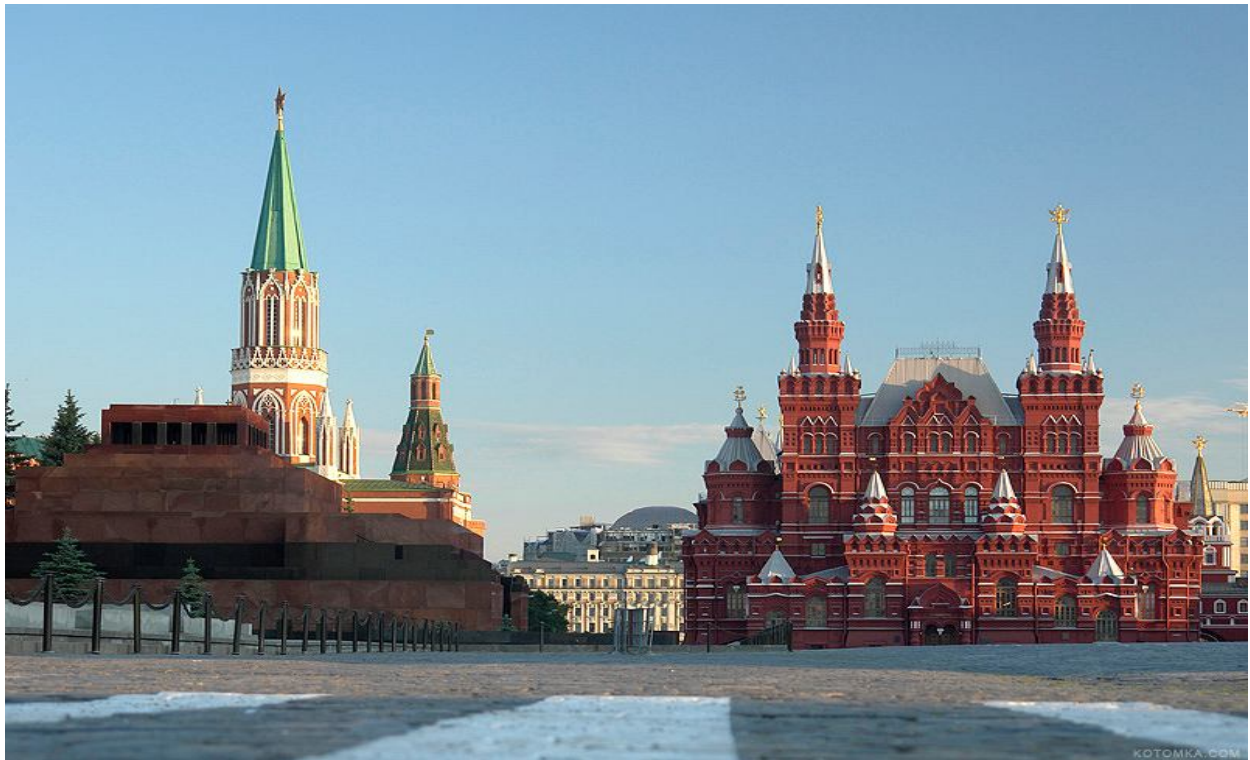

Щербань П.М., Щербань Т.Ю.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РОСІЇ (1945–2008 рр.)

Навчальний посібник

УДК 94(47+57)''1945–2008''

ББК 63/3(2)63

Щ 61

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (протокол № 9 від 27.05.2010 р.).

Рецензенти:

Осадчий Ю.Г – доктор історичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ»(м. Суми).

Панченко А.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, соціології та психології Сумського державного університету

Щербань П.М., Щербань Т.Ю.

Щ61 Новітня історія Росії (1945–2008 рр.): Навчальний посібник для студентів, які навчаються за спеціальністю 6.030300 „Історія”. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010. – 280 с.

У навчальному посібнику подано систематизований виклад матеріалу новітньої історії Росії 1945-2008 рр., який може бути використаний як при вивченні курсу історії слов'янських народів, складовою частиною якого є історія Росії, так і самостійного курсу історії Росії.

Історія Росії подається як процес взаємодії різних сфер життя суспільства: соціально-економічної, політичної, духовно-ідеологічної і культурної, внутрішньої та зовнішньої політики.

Посібник містить перелік контрольних запитань та завдань, а також список наукових видань, які рекомендуються для підготовки до практичних занять, семінарів і спецсемінарів з новітньої історії Росії.

УДК 94(47+57)''1945–2008''

ББК 63/3(2)63

©Щербань П.М., Щербань Т.Ю., 2010

© Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ГЛАВА І. РОСІЯ В ПЕРІОД ПОВОЄННОГО СТАЛІНІЗМУ (1945–1953 рр.)	10
1. Особливості економічного та політичного розвитку Росії в період повоєнного сталінізму	10
Демократичний імпульс війни	10
Основні економічні завдання	11
Особливості промислового розвитку	14
Проблеми сільськогосподарського виробництва	16
Голод 1946–1947 рр.....	18
Завдання п'ятої п'ятирічки та підсумки соціально-економічного розвитку у 1945–1953 рр.....	19
Політичне життя суспільства	21
2. Боротьба за владу в радянському керівництві.	
«Ленінградська справа» 1949–1953 рр.	25
Загострення боротьби за владу в повоєнні роки	25
Падіння А.О. Жданова	27
«Ленінградська справа»	29
Розправа з ленінградцями	33
3. Ідеологічні кампанії другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст	35
Причини удару по інтелігенції в повоєнний період.....	35
Кампанія боротьби за високу ідейність літератури та мистецтва	37
Початок антисемітської кампанії	41
Кампанія боротьби з космополітизмом	45
Наукові дискусії як метод тиску на інтелігенцію	49
4. Криза та крах системи особистої влади Й.В. Сталіна.	
«Справа лікарів»	53
Виникнення «справи лікарів»	53
Криза системи особистої диктатури Й.В. Сталіна	56
Смерть Й.В. Сталіна та політичні зміни в країні	59
5. Зовнішня політика СРСР у повоєнний період	61
Початок «холодної» війни.....	61
Експорт радянської моделі соціалізму	63
Апогей політики «холодної» війни	65
Контрольні питання та завдання	68

ГЛАВА II. ПЕРШИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ (1953–1964 рр.)	69
1. Боротьба за владу в політичному керівництві СРСР після смерті Й.В. Сталіна та вибір шляхів розвитку радянського суспільства	69
Тріумвірат при владі. Арешт Л.П. Берії	69
Усунення Г.М. Маленкова	72
2. Критика М.С. Хрущовим культу особи Й.В. Сталіна та боротьба з політичною опозицією	75
Критика культу особи Й.В. Сталіна	75
Боротьба М.С.Хрущова з політичною опозицією у 1957 р.	78
3. Пошуки шляхів демократизації радянського суспільства	81
Основні напрями демократизації суспільства	81
Обмеженість програми демократизації	82
4.Економічні та соціальні реформи М.С. Хрущова	84
Зміни в сільському господарстві	84
Реформи у промисловості	86
Соціальна політика	89
5. «Відлига» в духовному житті суспільства та її межі	92
Зміни у духовному житті	92
Наростання негативних тенденцій у сфері культури	93
6. Зовнішня політика СРСР у 1953–1964 рр.	95
Нові принципи зовнішньої політики	95
Відносини з країнами Заходу	96
СРСР і країни «соціалістичного табору»	97
Відносини з країнами «третього світу»	98
7. Вимушена відставка М.С. Хрущова. Підсумки «великого десятиріччя»	99
Причини масового невдоволення політикою М.С. Хрущова	99
Відставка М.С. Хрущова. Підсумки «великого десятиріччя»	99
Контрольні питання та завдання	101
ГЛАВА III. РОСІЯ В УМОВАХ КРИЗИ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ (1965–1985 рр.)	102
1.Економічні реформи 1965–1970 рр. та їх підсумки	102
Формування нового внутрішньополітичного курсу	102
Перетворення в аграрному секторі економіки	104
Реформа планування та економічного стимулювання	106
2. Спроби переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку у 1970-ті – на початку 1980-х рр. та причини їх невдач	108
Проголошення курсу на підвищення матеріального добробуту радянських людей	108

Довгочасна економічна стратегія та спроби її реалізації	110
Деградація сільського господарства.....	114
Причини невиконання курсу на інтенсифікацію економіки.....	118
3. Основні тенденції та суперечності соціально-політичного розвитку та духовного життя радянського суспільства.....	120
Розвиток соціально-класової структури суспільства.....	120
Консерватизм та бюрократизація політичної системи	124
Концепція «розвинутого соціалізму» та її офіційне закріплення в Конституції 1977 року	129
Суперечливі тенденції в культурному та духовному житті.....	131
Передумови реформування радянського суспільства	134
4. Зовнішня політика: проблеми і досягнення	136
Курс на розрядку міжнародної напруженості та його зрив	136
Відносини із країнами «реального соціалізму»	139
СРСР і країни «третього світу»	140
Контрольні питання та завдання	142
ГЛАВА IV. РОСІЯ В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 рр.)	143
1. Основні етапи формування концепції оновлення радянського суспільства	143
Курс на прискорення соціально-економічного розвитку	143
Концепція «перебудови» та її еволюція.....	144
2. Основні напрями та етапи реформування радянської економіки	146
Спроби реформування соціальної сфери.....	146
Перший етап радикальної економічної реформи	147
Реформування аграрного сектора економіки	149
Другий етап радикальної економічної реформи	150
3. Перебудова політичної системи радянського суспільства	152
Курс на демократизацію суспільства	152
Реформа політичної системи	154
Запровадження інституту президентства	157
4. Національна політика в умовах «перебудови»	159
Причини загострення міжнаціональних проблем	159
«Парад суверенітетів»	160
Рух за російський суверенітет, початок руйнування СРСР	164
Спроби збереження СРСР та їх крах	166
5. Культурне і духовне життя Росії у 1985–1991 рр.	168
Курс на проведення політики гласності	168
Досягнення політики гласності у сфері художньої творчості.....	171
Піднесення громадянської активності	173

6. Серпнева революція 1991 р. Розпад СРСР	175
Політична криза 19-21 серпня 1991 р.	175
Демонтаж союзних політичних і державних структур	179
Розпад СРСР	190
7. Перебудова міжнародних відносин на основі нового	
політичного мислення. Закінчення «холодної» війни	182
Концепція «нового політичного мислення».....	182
Відносини зі Сполученими Штатами Америки	183
Врегулювання регіональних проблем	185
Відносини з країнами «соціалістичної співдружності».....	186
Закінчення «холодної» війни	187
Контрольні питання та завдання	188
ГЛАВА V. РОСІЯ НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОГО РОЗВИТКУ (1991–1999 рр.) ..	189
1. Росія в період вибору нової моделі розвитку	
(вересень–грудень 1991 р.)	189
Формування нової системи державної влади	189
Підготовка до радикальних ринкових реформ	191
2. Курс на радикальні ринкові реформи та його	
соціально-економічні наслідки	194
Початок реформ та їх перші результати	194
Корегування програми реформування економіки	198
Економічні перетворення уряду В.С. Черномірдіна	199
Економічна криза 1998 р. та шляхи виходу з неї	203
3. Формування та розвиток нової політичної системи	
(1992–1999 рр.)	205
Визрівання конфлікту між гілками влади	205
Загострення протистояння властей	207
Осінь політична криза 1993 р.....	209
Парламентські вибори і Конституція 1993 р	213
4. Суспільно-політичний розвиток Росії у 1994–1999 рр	215
Курс на консолідацію суспільства	215
Друге президентство Б.М. Єльцина	217
5. Дезінтеграційні процеси в Росії в 1990-ті роки	219
Боротьба за федерацію	219
Загострення чеченської проблеми	221
6. Зовнішня політика Росії	223
Формування нової концепції зовнішньої політики	223
Відносини із США та Європою.....	225
Росія і Співдружність Незалежних Держав	229
Нова східна політика Росії	234

Росія і балканська криза	236
Контрольні питання та завдання	239
ГЛАВА VI. РОСІЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (2000–2008 рр.)	240
1. Внутрішня політика Російської Федерації на	
початку 2000-х рр.	240
Програма дій президента В.В. Путіна	240
Зміцнення федеративної держави	241
Реформа управління	243
Економічна політика	245
Проблема чеченського врегулювання	248
Суспільно-політичні процеси	250
2. Зовнішня політика Росії на початку нового тисячоліття	253
Нові риси зовнішньої політики	253
Російсько-американські відносини	254
Співробітництво з міжнародними організаціями	256
Відносини з пострадянськими країнами	258
Росія та країни Азії	259
3. Основні тенденції та суперечності розвитку російської	
культури в період незалежності	260
Духовна криза російського суспільства	260
Нові умови розвитку культури	261
Освіта і наука	263
Література та мистецтво	265
Контрольні питання та завдання	267
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	268
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	273

Передмова

Навчальний посібник з новітньої історії Росії підготовлений на основі досвіду викладання курсу історії слов'янських народів, складовою частиною якого є історія Росії. Потреба у систематизованому викладі історії Росії 1945–2008 рр. пояснюється як браком подібної україномовної навчальної літератури, так і недостатнім висвітленням цього періоду російської історії в наявних навчальних посібниках та підручниках, у тому числі і у російськомовних, які використовуються під час вивчення історії слов'янських народів. Це стосується насамперед історії Російської Федерації періоду незалежного розвитку, інформація про який є вкрай недостатньою в багатьох підручниках з історії Росії.

У новітній історії Росії автори виокремлюють шість етапів, кожному з яких відведено одну з глав посібника.

У першій главі навчального посібника подано історію Росії періоду повоєнного сталінізму (1945–1953 рр.), з якої в останні кілька років з'явилася низка фундаментальних наукових праць, що не відображені в багатьох підручниках. Друга глава присвячена історії реформування радянського суспільства у 1953–1964 рр. та суперечливим підсумкам цього процесу. У третій главі посібника подано історію Росії періоду кризи командно-адміністративної системи (1965–1985 рр.), особливо економічну політику цього часу, яка останнім часом дедалі більш поверхово аналізується у навчальній літературі. У четвертій главі розглянуто основні напрями та проблеми «перебудови» радянського суспільства у 1985–1991 рр. Суперечливість поглядів істориків на політику «перебудови» та її підсумки, що з роками посилюється, викликала потребу в уточненні та аргументації власної позиції авторів з цього комплексу питань. Значну увагу в цій главі приділено гострим проблемам національної політики радянського керівництва, причинам та наслідкам розпаду СРСР.

Дві глави посібника присвячені історії незалежної Російської держави 1992–2008 рр. Спираючись на новітні дослідження переважно російських авторів, у п'ятій главі посібника подано перший період історії пострадянської Російської Федерації, розглянуто становлення її політичної

системи, перебіг та соціально-економічні наслідки радикальних ринкових реформ, методи розв'язання проблеми дезінтеграції Росії тощо. В останній, шостій главі посібника розглянуто процес створення політичного режиму суверенної демократії в період президентства В.В. Путіна (2000–2008 рр.), який супроводжувався зростанням політичної ваги і авторитету Росії на міжнародній арені.

Певні диспропорції обсягу різних глав пояснюються прагненням більш докладного висвітлення маловідомих питань або таких, що мають нове трактування в новітній літературі.

Автори дотримуються загальноприйнятої періодизації цього періоду новітньої історії Росії, хоча назви певних її етапів є авторськими, тобто такими, що відповідають їх розумінню справжньої сутності процесів, що розвивалися.

Історія Росії 1945–2008 рр. подається як процес взаємодії різних сфер життя суспільства: соціально-економічної, політичної, духовно-ідеологічної і культурної, внутрішньої та зовнішньої політики.

Навчальний посібник містить список видань, що слугували підставою для написання тексту і рекомендуються авторами для використання під час підготовки до практичних занять, семінарів і спецсемінарів з новітньої історії Росії.

Мета написання посібника полягає в тому, щоб дати студентам необхідний комплекс матеріалу для аналізу складної та суперечливої історії Росії новітнього часу.

ГЛАВА I. РОСІЯ В ПЕРІОД ПОВОЄННОГО СТАЛІНІЗМУ (1945–1953 рр.)

1. Особливості економічного та політичного розвитку Росії в період повоєнного сталінізму

Демократичний імпульс війни. Період повоєнного сталінізму (1945–1953 рр.) характеризується взаємодією суперечливих тенденцій у радянському суспільстві. Подвиг народу у Другій світовій війні стимулював піднесення його соціально-політичної та духовної самосвідомості, викликав почуття гордості та самоповаги. Цей об'єктивний процес потенційно містив загрозу сталінському тоталітаризму. Звідси намагання Й.В. Сталіна закріпити свої владні позиції за допомогою невідмовно діючого методу політичних репресій, ідеологічного диктату. Повоєнний період став апогеєм сталінського тиранічного режиму, коли у всіх сферах життя радянського суспільства – економічній, політичній, духовній прогресували негативні тенденції, притаманні антидемократичній системі.

Під час вивчення повоєнної історії Росії не можна не усвідомити феномена війни 1941–1945 рр. Саме війна визначила головне протиріччя всієї наступної еволюції радянської політичної системи. З одного боку, вона стала завершальним етапом формування сталінської диктатури, а з другого – заклала під її фундамент заряд значної руйнівної сили – дух свободи. Екстремальні умови воєнного буття пробудили в радянських людей здатність мислити неоднозначно, критично оцінювати ситуацію, вибирати оптимальні варіанти рішень та вчинків. Ця здатність приховувала величезну потенційну небезпеку для режиму, який десятиріччями виховував таких людей, які мислили лише в певно визначених владою межах дозволеного.

Влада швидко відчула небезпеку та буквально після дня Перемоги розставила все по своїх місцях, повертаючи суспільство до передвоєнної системи владних відносин. Передова стаття «Правди» визнавала, що перемога була отримана самовідданістю, героїзмом, військовою майстерністю Червоної Армії і всього радянського народу, але організувала цю перемогу більшовицька партія на чолі з великим Й.В. Сталіним.

Хитромудро сконструйована здоровиця «Хай живе наша велика сталінська Перемога!» не мала залишати у народу сумнівів у тому, що «наша» перемога була здобута лише тому, що була «сталінською».

Отже, першим кроком сталінських властей після війни стала узурпація права на Перемогу. Одночасно почала створюватись легенда про війну, міфологічна історія Великої Вітчизняної війни, де дедалі все менше місця залишалося її справжнім героям. Але фронтовики зберегли почуття вірності трагічній правді, яку вони доносили світові всупереч тій, що влада називала «великою правдою війни». Їх спільний досвід – і довоєнний, і воєнний, враження від походу Європою 1944–1945 рр., подібно до походу 1812 р., зароджували в душах фронтовиків складне відчуття невдоволеності, сумнівів у справедливості багатьох вітчизняних реалій.

Основні економічні завдання. Перші повоєнні роки були складними та суперечливими. Найважливішим завданням, поставленим перед народом, було відновлення народного господарства та побудова комунізму. Керівництво партії та країни вважало, що відновлення народного господарства після війни буде продовженням курсу XVIII з'їзду ВКП(б) (1939 р.) на завершення будівництва соціалізму та поступовий перехід до комунізму.

Війна коштувала СРСР великих матеріальних втрат, які оцінювалися у 2,5 трлн крб. Розорення зазнали найбільш щільно населені та найкраще розвинуті у промисловому відношенні області СРСР, на території яких до війни вироблялося 45% валового національного продукту та знаходилося 47% земель сільськогосподарського призначення.

Було зруйновано 1710 міст, 70 тис. сіл, виведено з ладу 31 850 заводів та фабрик. Ретельно підраховали, скільки країна втратила чавуну та сталі, розміри скорочення автомобільного парку і поголів'я худоби. Але про кількість жертв ніде не повідомлялося, якщо не враховувати оприлюднену Й.В. Сталіним у 1946 р. цифру у 7 млн людей. Дискусії про кількість людських втрат СРСР велися протягом тривалого часу. Останні офіційні дані були оприлюднені під час святкування 50-річчя закінчення Великої Вітчизняної війни у 1995 р. і базувалися на методі демографічного

балансу. Людські втрати СРСР, що оцінювалися за цим методом, включали всіх загиблих унаслідок військових та інших дій супротивника; померлих внаслідок підвищення рівня смертності в період війни як у тилу, так і у прифронтовій смузі та на окупованій території; тих людей з населення країни на 22 червня 1941 р., які покинули територію СРСР у період війни і не повернулися до її кінця. Ці втрати становили 26,6 млн людей, з них 76%, тобто близько 20 млн, прийшлися на чоловіків, які народилися у 1901–1931 рр.

Однією із центральних тем, що мала ключове політичне значення в повоєнний період, було співвідношення пропорцій галузей групи «А», що виробляли засоби виробництва, і групи «Б» (виробництво предметів народного споживання). Від формування цих пропорцій залежав економічний стан суспільства, його господарські характеристики. У довоєнний період саме група «А» становила основу радянської економіки, що мотивувалося марксистсько-ленінським вченням, обґрунтовувалося ідеологічною необхідністю і не піддавалося сумніву. Пріоритетний розвиток важкої індустрії здійснювався за рахунок свідомого ущемлення легкої промисловості, сільського господарства, причому останнє взагалі було економічним донором і постійно піддавалося розграбуванню з боку держави. Така ситуація було головною причиною низького рівня добробуту населення, хронічного відставання життєвих стандартів від західних зразків.

У повоєнні роки курс на розвиток виробництва товарів народного споживання, на підвищення матеріального добробуту людей був особливо актуальним. Радянські люди після багатьох років постійного перенапруження сил, величезного тягаря воєнного часу заслужили право на краще життя. Найбільш розгорнуто ідеї зміни пропорцій господарського розвитку сформулював у перші повоєнні роки заступник голови уряду СРСР, голова Держплану СРСР М.О. Вознесенський. Він як учений-економіст намагався використати досвід нової економічної політики 1920-х рр. для подолання господарської розрухи повоєнних років. Однак такі нестандартні підходи вимагали благословення з боку Й.В. Сталіна, і воно було отримано.

У промові перед виборцями Сталінського району Москви 9 лютого 1946 р. Й.В. Сталін окреслив широку програму розвитку економіки, розраховану на «три нові п'ятирічки, якщо не більше». Ця програма не залишала сумнівів у тому, що головним і непорушним принципом економічної політики для Й.В. Сталіна залишався прискорений розвиток важкої промисловості. Незважаючи на закінчення воєнних дій, головним змістом економічного розвитку країни залишалося воєнне будівництво. Національний дохід орієнтувався на виконання головного політичного завдання – відновлення народного господарства і зміцнення обороноздатності країни.

Разом з тим було визнано дуже важливим підвищення матеріального рівня життя народу, а шляхом досягнення цієї мети було названо широке розгортання виробництва товарів народного споживання і галузей, що мали до цього пряме відношення. Така настанова була відображена у низці постанов уряду СРСР за 1946–1948 рр.: «Про розгортання кооперативної торгівлі у містах і селищах продовольством і промисловими товарами і про збільшення виробництва продовольства і товарів широкого вжитку кооперативними підприємствами» (9 листопада 1946 р.), «Про заходи прискорення підйому державної легкої промисловості, що виробляє предмети широкого вжитку» (23 грудня 1946 р.) та ін. У цих документах уряд вимагав значно збільшити товарообіг, розширити обсяг торгівлі між містом та селом, дозволити торгівлю у містах і робочих селищах продовольством і товарами широкого вжитку тощо. У друкованому органі Держплану СРСР «Планове господарство» розвивалися ідеї перебудови планування і зміцнення економічних важелів організації виробництва і розподілу – грошей, ціни, кредиту, прибутку, премій, обґрунтовувалася навіть необхідність конкурентних відносин у торгівельній системі і ліквідація монопольного становища державної торгівлі, розвиток здорової конкуренції між нею і кооперацією.

Курс на підвищення матеріального добробуту населення не став визначальним за життя Й.В. Сталіна, задоволення матеріальних потреб людей, як і в довоєнні роки, залишалося на другому плані. Політика

команди Жданова-Вознесенського, спрямована на розвиток галузей групи «Б», була згорнута групою старих соратників Й.В. Сталіна на чолі з Г.М. Малєнковим, що суперничала з нею у боротьбі за владу. Однак спроби запровадження цього курсу стали передумовою для більш масштабної реалізації цього принципового підходу у нових історичних умовах 1953–1954 рр. – після смерті Й.В. Сталіна.

До відновлення народного господарства країна приступила ще в роки війни, у 1943 р. До кінця війни в районах, звільнених від окупації, вдалося відновити промислове виробництво на одну третину від рівня 1940 р. 3 серпня 1945 р. Держплан під керівництвом М.О. Вознесенського почав розробляти четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр.

У повоєнній п'ятирічці планувалося перевести економіку на мирні рейки (реконверсія), досягти довоєнного рівня розвитку економіки і перевищити його у значних розмірах. Випуск промислової продукції передбачалося збільшити на 48% порівняно з довоєнним періодом, а сільськогосподарської – на 27%. Одним із першочергових завдань п'ятирічки було забезпечення технічного прогресу у всіх галузях.

Особливості промислового розвитку. Відновлення промисловості відбувалося у важких умовах, але деякі обмеження воєнного часу були усунуті: повернулися до 8-годинного робочого дня, щорічних відпусток, були скасовані примусові понаднормові роботи. Переведення підприємств на випуск цивільної продукції і пов'язана з цим реконверсія супроводжувались скороченням обсягів виробництва у 1946 р. на 17%, але вже з жовтня 1947 р. радянська економіка почала нарощувати передвоєнний рівень. У 1948 р. валова продукція промисловості становила 118% до передвоєнного рівня, а в кінці п'ятирічки країна збільшила випуск промислової продукції на 73% порівняно з 1940 р. За п'ять років було відновлено та збудовано 6200 підприємств.

Після війни вперше за багато років почала реалізовуватись тенденція до більш широкого використання науково-технічних досягнень на виробництві. Але реальне відображення ця тенденція знайшла головним чином на підприємствах воєнно-промислового комплексу, де в умовах

«холодної» війни, що почалася, відбувався процес розробки ядерної та термоядерної зброї, нових ракетних систем, нових зразків танкової та авіаційної техніки. У мирні 1946–1950 рр. частка витрат на зміцнення обороноздатності країни не тільки не зменшилась, а зросла. Якщо у 1943 р. воєнні витрати СРСР офіційно досягли 36%, а за словами Й.В. Сталіна – 40–45%, то в повоєнні роки ця цифра сягнула 52,5%. Тобто насправді у країні відбувалась не реконверсія, а виробнича переорієнтація в межах воєнно-промислового комплексу.

У повоєнні роки структура радянського ВПК складалася із трьох спеціальних комітетів, створених згідно з рішенням вищого керівництва країни для роботи у новітніх сферах воєнного виробництва. З метою ліквідації монополії США на володіння ядерною зброєю 20 серпня 1945 р. був створений Спеціальний комітет № 1 при Державному Комітеті Оборони (ДКО) для реалізації радянського атомного проекту, який очолював заступник голови уряду Л.П. Берія. До комітету ввійшли державні та партійні діячі: Г.М. Малєнков, М.О. Вознесенський, фізики І.В. Курчатов, П.Л. Капіца та ін. Паралельно був створений адміністративний апарат для керівництва атомним проектом – Головне управління Ради Міністрів, яке очолював Б.Л. Ванніков. З квітня 1946 р. центром ядерних досліджень став Арзамас-16 у Горьковській області. Успішне випробування радянської атомної бомби було здійснено 29 серпня 1949 р. на полігоні під Семіпалатинськом.

Одночасно був створений спецкомітет № 2, який займався створенням реактивної техніки під керівництвом Г.М. Малєнкова, і спецкомітет № 3 для розробки радіолокаційних систем (М.З. Сабуров).

Паралельно розгорталось ракетобудування. 18 жовтня 1947 р. була випробувана радянська ракета середнього радіуса дії А-4, у 1950 р. прийнята на озброєння балістична ракета Р-1, йшли випробування ракет далекої дії Р-2 і Р-3 з дальністю польоту 600 і 3000 км відповідно.

Менше ніж за три роки – 12 серпня 1953 р. радянські фізики здійснили успішне випробування термоядерної зброї. Потужність вибуху водневої бомби була приблизно у 20 разів більшою, ніж атомної. Провідну

роль у створенні термоядерної зброї відіграли академіки І.Є. Тамм, А.Д. Сахаров, В.Л. Гінзбург, Я.Б. Зельдович.

Поряд з пріоритетним розвитком ВПК перевага віддавалася також машинобудуванню, металургії, паливній та енергетичній промисловості, куди було спрямовано 88% капіталовкладень. Легка та харчова промисловість, як і раніше, фінансувалися за залишковим принципом (12%) і не могли задовольнити навіть мінімальних потреб населення. Проте в роки першої повоєнної п'ятирічки розпочався масовий випуск складних споживчих товарів – легкових автомобілів, мотоциклів, радіоприймачів, телевізорів, які суттєво змінили побут людей.

Головними чинниками успішного відновлення довоєнного рівня промислового виробництва та перевиконання планових завдань були: високі мобілізаційні можливості директивної моделі економіки; традиційний перерозподіл коштів з легкої та харчової промисловості, із сільського господарства і соціальної сфери на користь важкої промисловості; використання безкоштовної праці 2,5 млн радянських в'язнів (1953 р.), 2,8 млн спецпоселенців і майже 1,5 млн німецьких та 0,5 млн японських військовополонених, які також зробили свій внесок у повоєнне відновлення. Важливу роль також відіграли репараційні поставки з переможених країн, головним чином від Німеччини та Японії. Це насамперед комплексне обладнання понад 5,5 тис. демонтованих і вивезених до СРСР у 1945–1950 рр. німецьких (з території Східної Німеччини, Польщі, Австрії та Угорщини) і японських (з території Манчжурії і Північної Кореї) підприємств. Керівництво країни віддавало перевагу ввезенню до країни засобів виробництва військової техніки.

Репараційні поставки забезпечили приблизно 50% обладнання для об'єктів капітального будівництва і промисловості. Лише з радянської зони окупації Німеччини до СРСР було вивезено обладнання на 30 млрд дол. замість 10 млрд, що становило 45% від усіх німецьких промислових підприємств, включаючи землі, які переходили до Польщі.

Проблеми сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство вийшло з війни ще більш послабленим, ніж промисловість,

його валова продукція в 1945 р. не перевищувала 60% від довоєнного рівня. Держава почала відновлення народного господарства з важкої промисловості, повністю підкоривши інтереси села виконанню цього пріоритетного завдання. На село дивилися як на джерело сировини, робочих рук та продовольства для промисловості. Допомога міста селу була мінімальною. Крім того, тривала практика нееквівалентного обміну між містом та селом. Через державну закупівлю колгоспи компенсували лише одну п'яту частину своїх витрат на виробництво молока, одну десяту – на виробництво зерна, одну двадцяту – на виробництво м'яса.

Працюючи в колгоспі, селяни практично нічого не отримували, їх рятувало лише присадибне господарство. У 1946–1951 рр. 42–65% сукупного доходу колгоспникам приносило підсобне господарство (в деяких районах до 90%), тоді як оплата по трудоднях становила лише 15–20% їх доходу. Але й по присадибних ділянках державою було завдано значного удару. За період 1946–1949 рр. від них на користь колгоспів було відрізано 10,6 млн га землі. Було значно підвищено податки з доходів від продажу продуктів на ринку. Та й сама ринкова торгівля була дозволена лише тим селянам, чиї колгоспи виконали план державних поставок. Зберігалися також норми воєнного часу, що обмежували свободу пересування колгоспників: вони фактично не мали паспортів, на них не поширювалася плата за тимчасову непрацездатність, пенсійне забезпечення.

Наприкінці четвертої п'ятирічки влада вдалася до реформування колгоспів, однак бачила його сутність не в матеріальному стимулюванні виробника, а в черговій структурній перебудові. Замість ланки (невеликої структурної одиниці) колгоспам було запропоновано розвивати бригадну форму роботи. Після цього почалося укрупнення колгоспів, що призвело лише до подальшого скорочення селянських наділів.

За офіційними даними, підсумки четвертої п'ятирічки в сільському господарстві були такі: валова продукція становила 99% від довоєнного рівня; показники тваринництва виявилися вище за довоєнні. Однак виробництво зерна і у 1951 р. становило лише 82% від рівня 1940 р.,

картоплі – 77%, овочів – 69%. Навіть у відносно сприятливому 1952 р. валовий збір зерна не досяг довоєнного рівня, а врожайність у 1949–1953 рр. становила 7,7 ц з гектара (у 1913 р. – 8,2). Переважна більшість колгоспів у повоєнні роки залишилися слабкими та збитковими.

Голод 1946–1947 рр. У 1946 р. більшість зернових областей Росії – Середню і Нижню Волгу, Центрально-Чорноземний район і значні території в Нечорноземній зоні охопила посуха. У цьому році врожайність становила в середньому 4,6 ц з гектара, тобто менше, ніж в останні воєнні роки. Незважаючи на це, уряд застосував до колгоспів і радгоспів жорсткі методи продрозкладки, примусивши їх здати державі 52% врожаю, – більше, ніж у роки війни. Зібраної кількості зерна, з урахуванням запасів і резервів, було достатньо для забезпечення всього населення країни. Але уряд вирішив обрати інший шлях – максимально зберегти накопичене, і восени 1946 р. зняв з карткового забезпечення 28 млн робітників та членів їх родин, які мешкали в сільській місцевості. Таким чином, уже наприкінці 1946 р. без хлібу залишилося понад 100 млн людей. А з листопада 1946 р. по серпень 1947 р. у країні панував голод. Він охопив велику територію й найбільші адміністративні центри – Москву, Ленінград, Свердловськ, Новосибірськ і призвів до загибелі 770,7 тис. людей. Зібравши достатню кількість хліба для забезпечення населення, уряд використав на допомогу голодуючим не більше ніж половину резерву, не зачіпаючи запасів. Отже, влада свідомо пішла на штучний голод. Восени 1947 р. запаси зерна були поповнені ще на 80–90%.

Становище населення ще більше погіршилося у зв'язку зі скасуванням карткової системи і грошовою реформою 1947 р. Перехід до ненормованої торгівлі продуктами супроводжувався встановленням єдиних роздрібних цін на хліб та інші продовольчі та промислові товари.

Грошова реформа 1947 р. значною мірою мала конфіскаційний характер. Вклади в ощадних касах за перші 3 тис. крб зберігалися (за 1 крб старих грошей вкладник отримував 1 крб нових); суми від 3 до 10 тис. обмінювалися у співвідношенні 3:2; понад 10 тисяч – 2:1. Готівка, що знаходилися у населення на руках, обмінювалася у співвідношенні 10:1.

Унаслідок грошової реформи, що супроводжувалась скасуванням карток, ціни на товари і заробітна плата трудящих знизилася у 10 разів. Середньомісячний заробіток робітника становив 70 крб, у колгоспників він був у 5–10 разів меншим. Ще більш недоступними стали такі продукти харчування, як м'ясо, масло, цукор, промтовари. За допомогою грошової реформи держава спустошила кишені 90% населення, вилучила з обігу та анулювала надлишок грошової маси, але курс карбованця зміцнився ненадовго.

Матеріальне становище людей погіршувалося і внаслідок політики державних позик у населення, які стали примусовими. За роки голоду було випущено дві позики відновлення і розвитку народного господарства на суму 45 млрд крб. Ці грошові кошти пішли не стільки на відновлення господарства, скільки на розвиток ВПК.

Незважаючи на продовольчі труднощі у країні, СРСР надавав значну допомогу хлібом Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччині, Франції. У цілому ж експорт зернових із СРСР дорівнював 1,7 млн т, що становило 10% від заготовленого у 1946 р.

Голод, який зробив атмосферу у країні ще більш пригніченою, викликав остаточну недовіру до колгоспно-радгоспної системи і посилив вороже ставлення людей до влади. У 1946 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила дві постанови щодо охорони хлібу. Відповідно до постанови від 25 жовтня 1946 р. «Про забезпечення цілісності державного хлібу», за розкрадання колгоспного і кооперативного майна допускався розстріл із заміною на позбавлення волі на термін не менше ніж 10 років.

Уряд вдався і до насильницьких заходів, які мали змусити людей працювати. 2 червня 1948 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення осіб, що ухиляються від трудової діяльності в сільській місцевості». Без суду і слідства у 1948 р. було виселено у віддалені місця на спецпоселення 23 тисячі осіб із колгоспів і радгоспів.

Завдання п'ятої п'ятирічки та підсумки соціально-економічного розвитку у 1945–1953 рр. П'ятий п'ятирічний план, розрахований на 1951-1955 рр., передбачав зростання промислового виробництва на 70%. Незважаючи на те, що в директивах обґрунтовувалася необхідність

середньорічного зростання виробництва товарів народного споживання на 11%, пріоритет залишався за виробництвом засобів виробництва (13%). Передбачалося технічне переоснащення сільського господарства, збільшення врожайності в середньому у півтора рази, збільшення поголів'я худоби.

Знову було поставлене завдання підвищення життєвого рівня населення. Проте під час виконання плану нової п'ятирічки випуск предметів народного споживання значно відставав від планових завдань і потреб населення. Вкрай повільними темпами зростала продукція сільського господарства – 1,6% на рік. Такі темпи, що відставали від темпів збільшення населення, не могли забезпечити його необхідними продуктами харчування, а легку і харчову промисловість сировиною. Отже, пріоритетний розвиток важкої промисловості здійснювався за рахунок збереження низького рівня життя народу.

Наприкінці сталінського періоду (1952–1953 рр.) матеріальне становище жителів великих промислових центрів дещо покращилось, але сільське населення, як і раніше, мешкало в нестерпних умовах. Відома письменниця М.М. Смирнова, лауреат Сталінської премії, автор сценаріїв до кінофільмів «Сільська вчителька», «Сільській лікар», відвідала у 1952 р. колгоспи Калузької області та написала про свої враження Й.В. Сталіну. Вона повідомляла, що «...колгоспники отримують у кращому випадку на трудодень 200–300 грамів хлібу, а в гіршому – ні граму... Їдять картоплю з присадибної ділянки, картоплю ж вигодовують свиней, але ні салом, ні м'ясом не користуються. Гроші, отримані за продаж поросят, цілком йдуть на сплату державного податку і нагальні потреби. ...Одяг виключно старий, часто домотканий, старі рвані зіпуни, личаки з онучами, опорки... Взимку живуть в одному приміщенні з худобою. Хліб їдять такий, що один вигляд його викликає неприємне відчуття... (і це при важкій фізичній праці)». Факти, викладені в листі М.М. Смирнової, підтвердились перевіркою, що було відображено у доповідній записці на ім'я Г.М. Маленкова.

Основною формою протесту проти антинародної економічної політики в умовах важких репресій проти населення країни стало негативне ставлення людей до суспільної праці, що виражалося у таких

формах: прогули, спізнення на роботу, низька трудова дисципліна. ЦСУ СРСР повідомляло, що у 1950 р. самовільно залишили роботу в промисловості та на будівництві 321,7 тис. осіб, прогули здійснили 869,8 тис. 10–16% становила плинність кадрів у промисловості, будівництві та на залізничному транспорті в роки четвертої п'ятирічки. Подібна ситуація склалася і на селі: у 1946 р. не виробили навіть мінімуму трудоднів 18,4% працездатного населення колгоспів країни. Ці дані спростовують твердження про трудовий ентузіазм радянських людей у повоєнні роки. Радянська модель економічного розвитку спиралася на примусову працю, що насамперед визначало її низьку ефективність.

Недосяжною виявилась й основна мета радянської економіки – наздогнати провідні країни світу у сфері високих технологій. Про які технологічні зміни могла йти мова, коли всі новинки впроваджувались у виробництво дуже повільно і з максимальними соціальними витратами. Високотехнологічні галузі та підприємства співіснували з архаїчним виробництвом. Характерними ознаками «скупої» радянської економіки стали: низький професійний рівень робітників, перевага ручної праці, жебрацька заробітна плата. До цього призвела некомпетентна політика Й.В. Сталіна – розв'язання невідкладних економічних проблем позаекономічними методами.

Отже, у 1945–1953 рр. головною метою економічного функціонування СРСР стало обслуговування воєнно-промислового комплексу. Джерелом розвитку ВПК стало все народне господарство країни.

Політичне життя суспільства. Партійно-державна система Радянського Союзу у повоєнний період, завдяки своїй специфіці та жорсткому ієрархічному підпорядкуванню, остаточно зміцнилась. Сталінська модель структури партії забезпечила підміну партійним керівництвом усіх визначальних функцій радянських, господарських, суспільних та культурних органів.

4 вересня 1945 р. відразу після закінчення війни з Японією, був ліквідований Державний Комітет Оборони (ДКО). Основні функції управління країною зосередилися в руках Ради Народних Комісарів, яку з

6 травня 1941 р. очолював Й.В. Сталін. 10 лютого 1946 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР другого скликання, до якої, як і до війни, пройшли лише узгоджені в усіх інстанціях кандидати в депутати. У березні того самого року на першій сесії Верховної Ради СРСР Головою Президії Верховної Ради СРСР замість М.І. Калініна було обрано М.М. Шверніка. 15 березня 1946 р. був ухвалений закон про перетворення Ради Народних Комісарів у Раду Міністрів СРСР.

Проте Верховна Рада СРСР як вищий орган влади в країні існував лише формально. Центральний Комітет партії розробляв та санкціонував усі законодавчі акти, укази та постанови, перш ніж вони були одногосно затверджені Верховною Радою. Весь порядок роботи вищого органу влади визначався Секретаріатом ЦК – час скликання сесій, процес підготовки і проведення виборів і навіть кандидатури майбутніх депутатів. Остаточні рішення по всіх кандидатурах майбутніх депутатів місцевих Рад, голів райвиконкомів і їх заступників теж приймалися в Секретаріаті ЦК. Без погодження з ним не могли відбутися зміни у складі Ради Міністрів СРСР, починаючи з міністрів та їх заступників і закінчуючи керівниками головних управлінь і відділів міністерств, тобто всіх, хто входив до вищих прошарків державної номенклатури. Таким чином, на попередній стадії вирішення через Секретаріат ЦК практично в обов'язковому порядку проходили всі більш-менш важливі справи, пов'язані з функціонуванням партійної системи командного керівництва всіма сферами суспільного життя. Сам апарат ЦК у цей час продовжував збільшуватись, тут сходились усі важелі партійно-державного керівництва, у його структурі з'являлося дедалі більше нових відділів.

На першому повоєнному пленумі ЦК ВКП(б) у березні 1946 р. були розглянуті важливі організаційні питання й ухвалені важливі кадрові рішення. До складу Політбюро ЦК ВКП(б) були введені Л.П. Берія, Г.М. Маленков, кандидатами в члени Політбюро – М.О. Булганін і О.М. Косигін. ЦК складався із Секретаріату й Оргбюро. О.О. Кузнецова, А.О. Жданова, Г.М. Маленкова, Г.М. Попова і Й.В. Сталіна пленум обрав

секретарями ЦК ВКП(б). Оргбюро було дещо численнішим, в його складі перебували А.О. Жданов, О.О. Кузнецов, Г.М. Маленков, М.О. Булганін, Й.В. Сталін і М.А. Суслов.

У квітні 1946 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) відбувся розподіл обов'язків між секретарями ЦК. Питаннями керівництва роботою ЦК компартій союзних республік займався Г.М. Маленков. Управління пропагандою ЦК і відділом зовнішньої політики здійснював А.О. Жданов. Діяльністю обкомів партії у РРФСР керував О.О. Кузнецов, він також очолював управління кадрами ЦК, головував на засіданнях Секретаріату ЦК.

Особливе місце у вищому ешелоні партійного керівництва посідав Й.В. Сталін. Незважаючи на те, що після скасування ДКО і Ставки Верховного Головнокомандування він відійшов від керівництва військовими справами (наркомом оборони було призначено М.О. Булганіна), в його руках залишалися всі вищі посади в державі. Й.В. Сталін очолював уряд, головував на засіданнях Політбюро. З 1934 р. він не називався Генеральним секретарем, а лише секретарем ЦК, але фактично залишався першою людиною в партії. Усі вирішальні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Й.В.Сталін визначав особисто.

До вересня 1952 р. Й.В. Сталін підписував усі постанови Секретаріату ЦК, з чого можна зробити висновок про досить хороший стан здоров'я «вождя», що дозволяло йому вирішувати багато питань. Але з вересня – жовтня 1952 р. самопочуття Й.В. Сталіна погіршилось, відтоді, за низкою свідчень, підписи дедалі частіше замість нього ставив Г.М. Маленков.

На початку 1950-х рр. у вищому ешелоні керівництва країною склалася хитка, кризова ситуація. Апарат ЦК продовжував розростатись, у його структурі з'явився Адміністративний відділ, що виконував функції куратора органів правопорядку, державної безпеки. Секретаріат та Оргбюро мусили розглядати величезну кількість дрібних справ. Політбюро поступово знижувало свою активність і фактично стало бездіяльним.

Багато проблем і побоювань викликала у «соратників» Й.В. Сталіна його маніакальна підозрілість, що дедалі частіше давала про себе знати.

Поведінка «вождя» ставала все більш непередбачуваною, як для близького його оточення, так і для решти політичних діячів, що виводило з рівноваги вище керівництво країни. Відомий професор медицини Я.Л. Рапопорт, один з учасників сумнозвісної «справи лікарів», добре знайомий з особистим лікарем Й.В. Сталіна В.М. Виноградовим, свідчив, що «вождь» хворів в останні роки гіпертонічною хворобою і мозковим атеросклерозом. У Й.В. Сталіна з'явилися періодичні розлади мозкового кровообігу, що викликали зміни в мозку, особливо в лобовій частині, що відповідала за складні форми поведінки людини. Порушення в психіці посилили і без того притаманні «вождю» деспотичні риси характеру.

Про кризу влади яскраво свідчили і численні зміни у вищому керівництві країни, що відбулися протягом короткого проміжку часу в останній період існування сталінської диктатури.

Отже, в економіці та політичній системі радянського суспільства у повоєнний період особливо чітко проявились усі негативні риси, притаманні радянській тоталітарній системі. Обмеженість виробництва товарів народного споживання, розорення сільського господарства, низький рівень життя людей стали наслідками пріоритетного розвитку воєнної промисловості, що забезпечувала баланс протистояння з капіталістичною системою на міжнародній арені. Підтримання статусу «наддержави» досягалося дорогою ціною для радянської економіки, адже вона базувалася на прямому адміністративному перерозподілі фінансових і матеріальних коштів на користь воєнних галузей. Така економічна модель, закладена Й.В.Сталіним у перші повоєнні роки, визначила господарську структуру країни на десятиріччя вперед. Наступні керівники радянської держави лише розвивали і вдосконалювали цю воєнізовану модель, що було головною запорукою їх влади.

Політична система радянського суспільства у повоєнний період перебувала у кризовому стані. Партія повністю підмінила собою радянські, господарські, громадські організації. Будучи переповненими великою кількістю поточних справ, вищі партійні органи не виконували до кінця своїх завдань. Особиста влада Й.В.Сталіна була необмеженою і

неподільною, поширившись на всі сфери внутрішньої та зовнішньої політики країни. Усе це яскраво свідчило про кризу системи влади в останній період існування сталінської диктатури.

2. Боротьба за владу в радянському керівництві.

«Ленінградська справа» 1949–1953 рр.

Загострення боротьби за владу в повоєнні роки. Після закінчення Великої Вітчизняної війни вступила в новий етап та загострилась боротьба між найближчими «спільниками» Й.В. Сталіна за вплив та владу, за роль спадкоємців старіючого диктатора.

Наприкінці 1945 р. до Москви повернувся А.О. Жданов, який з 1934 р. очолював Ленінградський обласний та міський партійні комітети, а з вересня 1944 р. працював у Союзній Контрольній Раді по Фінляндії. Доки він знаходився у заблокованому під час війни Ленінграді, «велика політика» робилась без нього, а близьке оточення Й.В. Сталіна – Г.М. Маленков, Л.П. Берія, В.М. Молотов, Л.М. Каганович не вважали А.О. Жданова серйозним конкурентом у боротьбі за сталінську спадщину. Але після повернення у столицю позиції А.О. Жданова зміцнилися, його почали вважати другою людиною в партії. Більше того, поряд із Й.В. Сталіним в 1946 р. з'явився Олексій Олександрович Кузнєцов, висуванець А.О. Жданова. Він був за пропозицією Й.В. Сталіна в березні 1946 р. уведений в Оргбюро ЦК ВКП(б) та обраний секретарем ЦК, керівником Управління кадрами, а також головував на засіданнях Секретаріату ЦК. Сфера його компетенції поширювалась на органи юстиції, МВС і МДБ. Зміцнилися позиції і М.О. Вознесенського, який у лютому 1947 р. став членом Політбюро ЦК ВКП(б) та був обраний заступником голови Ради Міністрів СРСР, також вихідця з Ленінграда. Членом Оргбюро ЦК ВКП(б), головою Ради Міністрів РРФСР став М.І. Родіонов, з яким А.О. Жданов працював ще до 1934 р. у Нижньогородській партійній організації.

Точкою відліку в сутичці між «соратниками» Й.В. Сталіна стали події жовтня 1945 р. Й.В. Сталін серйозно захворів та вимушений був від'їхати на

відпочинок до Сочі. Залишившись без опіки Й.В. Сталіна, найближчі «спільники» несподівано проявили неприпустиму вільність. Так, В.М. Молотов у листопаді 1945 р. у бесіді із зарубіжними журналістами пообіцяв, що радянська сторона піде на послаблення цензури в обмін на певні кроки назустріч з боку західних держав. Після цієї бесіди в американській пресі з'явилося повідомлення про те, що фактичним керівником СРСР уже є не Й.В. Сталін, а В.М. Молотов, що посаду голови радянського уряду Й.В. Сталін невдовзі звільнить.

Збентежений Й.В. Сталін у листуванні з Політбюро заявив, що В.М. Молотов не дуже дорожить інтересами держави і престижем уряду, і він не може більше вважати його своїм заступником та просить членів Політбюро вжити заходів. Конфлікт зрештою вдалося владнати, але В.М. Молотову Й.В. Сталін вже ніколи не довіряв. 4 березня 1949 р. В.М. Молотов втратив пост міністра закордонних справ (на цю посаду був призначений А.Я. Вишинський), а це означало позбавлення його можливості наслідувати вищу владу в країні після смерті Й.В. Сталіна.

У 1946 р. в опалу потрапив ще один «соратник» з близького оточення Й.В. Сталіна – Г.М. Маленков. За сигналом свого сина Василя – воєнного льотчика – Й.В. Сталін дав наказ органам державної безпеки розібратися з військовим авіаційним відомством та авіаційною промисловістю. На початку 1946 р. були заарештовані головний маршал авіації О.О. Новіков, нарком авіаційної промисловості О.І. Шахурін, багато робітників галузі та військові авіатори. Нарком держбезпеки В.С. Абакумов, ретельно виконуючи всі накази «вождя», примусив під загрозою розправи і маршала О.О. Новикова, і наркома О.І. Шахуріна написати заяви на ім'я Й.В. Сталіна про недоліки в роботі довірених їм відомств та незадовільне керівництво з боку члена Політбюро, секретаря ЦК ВКП (б) Г.М. Маленкова. Заходів до Г.М. Маленкова було вжито негайно. На початку травня 1946 р. він був позбавлений поста секретаря ЦК ВКП(б) і виведений зі складу Секретаріату ЦК. На посту фактичного керівника Секретаріату та Оргбюро ЦК ВКП(б) Г.М. Маленкова змінив А.О. Жданов. Лише 1 липня 1948 р. Г.М. Маленков знову був обраний секретарем ЦК, але він уже відчував жорстку конкуренцією з боку

А.О. Жданова та його висуванців, що встигли зайняти сильні позиції в партії та державі. За допомогою Л.П. Берії Г.М. Маленков почав потужну кампанію з дискредитації «ленінградської групи».

Падіння А.О. Жданова. Прелюдією наступу на, здавалося б, стійкі позиції А.О. Жданова стали події серпня 1946 р., пов'язані з початком ідеологічної кампанії проти інтелігенції під гаслом боротьби з «проникненням буржуазної ідеології», коли було прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про журнали “Зірка” та “Ленінград”».

Ініціатором цієї кампанії поряд з Й.В. Сталіним було прийнято вважати і А.О. Жданова. Дійсно, література та мистецтво йшли по його ідеологічному відомству, але ініціатива А.О. Жданова у цій кампанії завжди виглядала дуже сумнівною. Він не був зацікавлений у такому великому скандалі навколо партійної організації і культурної спільноти, якою він особисто одинадцять років опікувався, формував та виховував. Йому зовсім ні до чого було влаштовувати побиття створеного ним самим корпусу партійних кадрів, на який він продовжував спиратися й після переїзду в Москву, у ЦК ВКП(б). Формулювання постанови «Про журнали “Зірка” та “Ленінград” про “брутальні політичні помилки” ленінградських партійних органів боляче вдарили по політичному авторитеті А.О. Жданова.

Учасники обговорення питання про журнали «Зірка» та «Ленінград» у ЦК ВКП(б) згадували, що А.О. Жданов там метушився, намагався пом'якшити удар по ленінградцях, змінити найбільш жорсткі формулювання проекту постанови. Але невдовзі взяла гору багаторічна прихильність до партійної дисципліни і А.О. Жданов відмовився від «нетвердої» позиції в ідеологічних питаннях, змінив свою поведінку.

Трагічні наслідки мала для А.О. Жданова його непряма участь в дискусії з питання розвитку генетичної науки. Підтримка батьком позиції сина – Ю.А. Жданова – молодого вченого-біохіміка, завідувача відділу науки ЦК ВКП(б), що виступив проти Т.Д. Лисенка та його спільників, викликала роздратування Й.В. Сталіна. Це питання розглядалося на засіданні Політбюро влітку 1948 р., і згідно з його рішенням А.О. Жданова

відправили на відпочинок до Валдаю на урядову дачу. Насправді це було просто заслання, з якого опальний А.О. Жданов не повернувся.

28 серпня 1948 р. в А.О. Жданова стався серцевий напад, а 30 серпня він помер. Ще в ті часи з'явилися плітки, що поширювалися під великим секретом, що Андрію Олександровичу допомогли померти. Про це ж відкрито заявила у своєму листі й лікар Кремлівської лікарні Лідія Федосіївна Тимашук, яка була присутня на місці подій. Її лист був адресований начальнику головного управління охорони МДБ СРСР генерал-лейтенанту М.С. Власику. У цьому листі Л.Ф. Тимашук повідомляла, що 28 серпня вона була викликана начальником Лікувально-санітарного управління (ЛСУ) Кремля, професором П.І. Єгоровим до А.О. Жданова для зняття електрокардіограми. На Валдаї вона полетіла разом із ним, а також з академіком В.М. Виноградовим та професором В.Х. Василенком. Далі Л.Ф. Тимашук повідомила, що за даними ЕКГ вона діагностувала в А.О. Жданова інфаркт міокарда, але П.І. Єгоров та лікар Г.І. Майоров заявили, що це помилковий діагноз і вони з ним не згодні. Л.Ф. Тимашук наполегливо запропонували переписати висновок, не вказуючи на інфаркт міокарда. А.О.Жданову, за свідченням Л.Тимашук, було дозволено вставати, гуляти по парку, відвідувати кіно та ін. 29 серпня серцевий напад повторився; лікаря Л.Ф.Тимашук знову викликали з Москви для зняття ЕКГ, але за розпорядженням академіка В.М. Виноградова та професора П.І. Єгорова ЕКГ у день серцевого нападу не було зроблено, а призначено на 30 серпня, а Л.Ф. Тимашук знову заборонили вказувати на інфаркт. У цьому листі, написаному ще до смерті А.О. Жданова, лікар Л.Ф. Тимашук висловлювала незгоду з методами лікування А.О. Жданова, але повідомляла, що переробила за наказом свого начальника ЕКГ, виключивши з неї слова «інфаркт міокарда».

30 серпня А.О. Жданов помер. Під час розтину там само на Валдаї був поставлений діагноз «інфаркт». Незважаючи на це, начальник ЛСУ Кремля П.І. Єгоров, якому стало відомо про лист Л.Ф. Тимашук М.С. Власику, 4 вересня провів із нею «повчальну» бесіду, а 7 вересня вона була понижена на посаді.

Тоді Л.Ф. Тимашук написала два листи секретарю ЦК ВКП(б) О.О. Кузнецову, який курирував діяльність Міністерства державної безпеки (МДБ), в яких чітко сформулювала висновки щодо ситуації з А.О. Ждановим: «Діагноз хвороби тов. А.О. Жданова за життя був поставлений неправильно.... Лікування А.О. Жданова проводилося неправильно...». На свої листи Л.Ф. Тимашук відповіді не отримала, тому що й життю О.О. Кузнецова вже загрожувала небезпека.

Проте смерть безперечно врятувала А.О. Жданова від більш тяжкого кінця, тому що за кілька місяців розпочалася «ленінградська справа», внаслідок якої всі його найближчі сподвижники були страчені.

«Ленінградська справа». Ця справа була однією з останніх злочинних справ сталінської епохи. Це була не одна, а ціла серія сфальсифікованих справ, внаслідок яких виявилися репресованими тисячі партійних, радянських, господарських, профспілкових, комсомольських робітників, військових, вчених, представників творчої інтелігенції, членів їх сімей, рідних та інших громадян. До репресивної машини потрапило широке коло людей, яких об'єднувало лише те, що висунуті вони були на керівну роботу в центральний партійний і радянський апарат з Ленінграда.

Після смерті А.О. Жданова в серпні 1948 р. другою людиною в керівництві партії став Г.М. Маленков. Утім зберегла досить сильні позиції креатура А.О. Жданова – О.О. Кузнецов, який явно не задовольняв Г.М. Маленкова, Л.П. Берію, В.С. Абакумова та ін. Одним з головних своїх конкурентів Г.М. Маленков і Л.П. Берія вважали також ленінградця М.О. Вознесенського, який виділявся серед близького оточення Й.В. Сталіна своїми здібностями та незалежністю.

Незважаючи на досить несприятливі обставини, що склалися у вищому керівництві країни, Г.М. Маленков і Л.П. Берія зробили спробу скомпрометувати суперників у боротьбі за вплив і владу в країні. Й.В. Сталін, який спостерігав за перебігом подій, зайнявши нейтральну позицію невтручання, тим самим заохочував суперництво.

Приводом для компрометації О.О. Кузнецова стало проведення ним з 10 по 20 січня 1949 р. у Ленінграді Всеросійського оптового ярмарку.

Г.М. Маленков висунув проти О.О.Кузнецова та Голови Ради Міністрів РРФСР М.І. Родіонова, секретарів Ленінградського обкому і міськкому партії П.С. Попкова і Я.Ф. Капустіна звинувачення в тому, що вони провели ярмарок без відома ЦК партії та уряду. Між тим документально встановлено, що його було проведено за постановою Ради Міністрів СРСР.

14 жовтня 1948 р. на засіданні Бюро Ради Міністрів, де під головуванням Г.М. Маленкова обговорювався звіт Міністерства торгівлі СРСР, стало відомо про наявність великої кількості товарів, що не знаходили збуту. 11 листопада 1948 р. Бюро Ради Міністрів СРСР під головуванням Г.М. Маленкова прийняло постанову «Про заходи щодо покращення торгівлі», в якій рекомендувалося організувати в листопаді – грудні 1948 р. міжобласні оптові ярмарки з метою розпродажу товарних залишків. Ніяких обмежень для союзних, автономних республік, національних округів, областей у постанові центрального уряду не містилося.

Міністерство торгівлі СРСР віддало розпорядження міністерствам торгівлі союзних республік, у тому числі й РРФСР. Відповідно до нього уряд Російської Федерації видав у грудні 1948 р. своє розпорядження «Про проведення в 1949 році в м. Ленінграді Всеросійського оптового ярмарку».

Ярмарок зібрав близько двох тисяч представників державної і кооперативної промисловості, торгівлі. Товарів було представлено на 10 млрд. крб., підписано сім тисяч договорів і торгових угод. Ні про які збитки від ярмарку мова йти не могла. Однак Г.Маленков угледів привід для розправи з політичними суперниками в тому, що у «Всеросійському» ярмарку взяли участь представники інших республік. З метою дискредитації жданівських висуванців Г.М. Маленков роздмухав цю історію, вдало граючи на патологічній підозрілості Й.В. Сталіна до будь-яких проявів самостійності та ініціативи.

У подальшому Г.М. Маленков використав й інші приводи для дискредитації ленінградських керівників. Отже, через кілька днів після закінчення X обласної та VIII міської об'єднаної Ленінградської партійної

конференції, що проходила з 22 по 25 грудня 1949 р., у ЦК ВКП(б) отримали анонімного листа, де йшлося про те, що хоча в окремих бюлетенях прізвища секретарів Ленінградського обкому і міськкому партії П.С. Попкова, Я.Ф. Капустіна і Г.Ф. Бадаєва були викреслені, голова рахункової комісії О.Я. Тихонов оголосив на конференції, що ці особи пройшли одностайно. Дійсно, П.С. Попков отримав «проти» 4 голоси, Г.Ф. Бадаєв – 2 , Я.Ф. Капустін – 15, П.Г. Лазутін – 2, але причетності керівників Ленінградської партійної організації до викривлення підсумків виборів не було встановлено.

Г.М. Маленков намагався довести, що протоколи з голосуванням, ярмарком тощо – не просто збіг обставин, а система спланованих протизаконних дій. Тому в прийнятій 15 лютого 1949 р. постанові Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антипартійні дії члена ЦК ВКП(б) товариша Кузнецова О.О. і кандидатів в члени ЦК ВКП(б) тт. Родіонова М.І. і Попкова П.С.» головним було не обвинувачення в організації «незаконного» Всесоюзного оптового ярмарку, що нібито призвів до розбазарювання державних товарних фондів і до невиправданих витрат державних коштів на організацію цього заходу, а зовсім інше. О.О. Кузнецова, М.І. Родіонова і П.С. Попкова звинуватили в намаганні виступити особливими захисниками інтересів Ленінграда, відокремити Ленінградську партійну організацію від ЦК ВКП(б). У провину «ленінградській групі» було поставлено і пропозицію щодо створення Бюро ЦК ВКП(б) по РРФСР. Ця ініціатива була викладена у листі Голови Ради Міністрів РРФСР М.І. Родіонова від 27 вересня 1947 р., адресованому Й.В. Сталіну. Цей епізод був вдало використаний для розвитку теми протиставлення Ленінграда центру. Постанова від 15 лютого 1949 р. зачепила й ім'я М.О. Вознесенського. Його було згадано у зв'язку з тим, що у 1948 р. до нього начебто звернувся П.С. Попков з пропозицією взяти шефство над Ленінградом.

22 лютого 1949 р. на об'єднаному пленумі Ленінградського обкому і міськкому партії Г.М. Маленков шляхом погроз, зловживаючи своїм службовим становищем секретаря ЦК ВКП(б), домагався від секретарів обкому та міськкому зізнання в тому, що вони протиставляли

Ленінградську партійну організацію ЦК ВКП(б), що в Ленінграді існувало вороже антипартійне таємне угруповання.

Улітку 1949 р. розпочався новий етап у розробці так званої «ленінградської справи». В.С. Абакумов та працівники очолюваного ним МДБ здійснили підробку низки матеріалів, звинувачуючи О.О. Кузнецова, М.І. Родіонова та керівників Ленінградської обласної партійної організації в контрреволюційній діяльності. 21 липня 1949 р. В.С. Абакумов направив Й.В. Сталіну записку, в якій повідомляв, що Ф.Я. Капустін підозрюється у зв'язках з англійською розвідкою.

23 червня 1949 р. за наказом В.С. Абакумова Я.Ф. Капустін був заарештований і після катувань почав давати свідчення про те, що, перебуваючи у відрядженні в Англії, був завербований англійською розвідкою. Після отримання від Я.Ф. Капустіна неправдивих даних «ленінградська справа» почала набирати ще більших обертів – у серпні 1949 р. була заарештована решта обвинувачених.

13 серпня 1949 р. у кабінеті Г.М. Маленкова без санкції прокурора були заарештовані О.О. Кузнецов, П.С. Попков і П.Г. Лазутін.

Водночас розгорнулася підготовка «компромату» на М.О. Вознесенського. Постанова Політбюро від 15 лютого 1949 р. лише краєм торкнулась його. Авторитет голови Держплану СРСР, фактичного керівника економіки держави, все ще був непорушним. Для дискредитації М.О. Вознесенського було використано доповідну записку заступника голови Держплану СРСР М.Т. Помазнева на ім'я Г.М. Маленкова про заниження Держпланом СРСР плану промислового виробництва країни на перший квартал. Г.М. Маленков відразу ж створив комісію для перевірки доповідної записки.

5 березня 1949 р. Бюро Ради Міністрів СРСР ухвалило проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про Держплан», що містив пункт про зняття М.О. Вознесенського з посади голови Держплану СРСР. У постанові Ради Міністрів СРСР голова Держплану звинувачувався в антидержавних та антипартійних діях. В ній було записано, що М.О. Вознесенський

незадовільно керує Держпланом, де спостерігаються факти обману уряду, викривлення цифр та інші антидержавні дії.

Призначений у Держплан СРСР на посаду уповноваженого ЦК ВКП(б) з кадрів Є.Є. Андрєєв у червні 1949 р. написав записку про втрату Держпланом за період з 1944 по 1948 рр. понад 200 документів. За пропозицією Г.М. Малєнкова ця записка була направлена Й.В. Сталіну, після чого питання обговорювалося на засіданні Бюро Ради Міністрів СРСР, а потім на засіданні Комісії партійного контролю (КПК) при ЦК ВКП(б). Голова КПК М.Ф. Шкирятов підготував доповідь «Про непартійну поведінку Вознесенського». Вона містила обвинувачення з приводу нібито заниження Держпланом СРСР плану розвитку промисловості, насадження в Держплані відомчих тенденцій, «засмічення кадрів», самозвеличування і, нарешті, підтримки зв'язку з лєнінградською «антипартійною групою».

9 вересня 1949 р. М.Ф. Шкирятов подав Г.М. Малєнкову рішення КПК при ЦК ВКП(б) з пропозицією виключити М.О. Вознесенського з членів ЦК ВКП(б) і притягнути його до судової відповідальності за втрату документів Держпланом СРСР. Політбюро ЦК 11 вересня 1949 р. ухвалило рішення поставити ці питання на Пленумі ЦК ВКП(б), а 12 жовтня 1949 р. М.О. Вознесенського заарештували.

Розправа з лєнінградцями. З метою отримання неправдивих свідчень про існування в Лєнінграді «антипартійної групи» Г.М. Малєнков взяв на себе керівництво перебігом слідства у справі й безпосередньо брав участь у допитах. Для створення видимості існування в Лєнінграді «антипартійної групи» з ініціативи Г.М. Малєнкова проводилися масові арешти серед лєнінградського партійного активу і керівних партійних працівників, вихідців із Лєнінградської партійної організації. У Лєнінграді розгорнулася масова кампанія із заміни кадрів різних рівнів, багато з них відразу ж були виключені з партії.

У результаті такої «кампанії» в Лєнінграді та області у 1949–1952 рр. було звільнено з посад понад 2 тис. керівників, у тому числі 1,5 тис. партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників. З червня 1950 по червень 1952 рр., було замінено 18 ректорів

ВНЗ і 29 завідувачів кафедр соціально-економічних дисциплін. Лише в Ленінградському державному університеті, де був ректором О.О. Вознесенський – рідний брат М.О. Вознесенського, звільнили близько 300 чоловік, тобто кожного сьомого.

Яскравою картиною беззаконня був і сам судовий процес. Питання про фізичне знищення М.О. Вознесенського, О.О. Кузнецова, М.І. Родіонова, П.С. Попкова, Я.Ф. Капустіна, П.Г. Лазутіна було вирішено задовго до судового процесу. 4 вересня 1950 р. два вищих «правоохоронці» країни – міністр державної безпеки СРСР В.С. Абакумов і Головний військовий прокурор А.В. Вавілов подали на затвердження Й.В. Сталіну фактично готове судове рішення. Й.В. Сталін не заперечував, і 30 вересня 1950 р., коли процес підходив до свого завершення, ці пропозиції були схвалені Політбюро ЦК ВКП(б).

Усіх фігурантів «ленінградської справи» заарештували в червні – листопаді 1949 р., і всі вони знали, що 26 травня 1947 р. у країні був ухвалений закон «Про скасування смертної кари». Це давало надію учасникам судового процесу на збереження життя. Однак слідчі змогли від них приховати, що 12 січня 1950 р. було прийнято інший указ – «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів».

29–30 вересня 1950 р. у Ленінграді відбувся судовий процес у справі М.О. Вознесенського, О.О. Кузнецова та ін. Процес відбувався два дні і про його перебіг щогодини по телефону В.С. Абакумов або суддя І.О. Матулевич доповідали особисто Й.В. Сталіну.

1 жовтня 1950 р. в 0 годин 59 хвилин був оголошений вирок, згідно з яким О.О. Кузнецова, М.О. Вознесенського, М.І. Родіонова, П.С. Попкова, Я.Ф. Капустіна і П.Г. Лазутіна засудили до розстрілу, Й.М. Турко – до 15 років ув'язнення, Т.В. Закржевську і Ф.Є. Міхеєва – до 10 років. Головне обвинувачення – намагання перетворити ленінградську партійну організацію у свою опору для боротьби з ЦК ВКП(б) з метою захоплення партійної влади.

Вирок був остаточним та оскарженню не підлягав. І.О. Матулевич негайно віддав розпорядження про його виконання. О 2.00 год. 1 жовтня 1950 р., тобто за годину після оголошення вироку, обвинувачених розстріляли, хоча жоден пункт звинувачення не містив ознак злочину, що підпадали під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 р. «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів, підричників-диверсантів».

Після розправи над «центральною групою» у різних регіонах країни відбулися судові процеси, які винесли вироки решті осіб, які проходили по «ленінградській справі». Арешти і судові процеси тривали і у 1951–1952 рр.

«Ленінградська справа» була наслідком боротьби за владу, що загострювалась серед найближчого оточення Й.В.Сталіна в останні роки його життя. Вона стала проявом сталінської тиранічної політики і переконливим свідченням панування повного свавілля у верхівці державно-правової системи, що набуло характеру справжньої національної трагедії.

3. Ідеологічні кампанії другої половини 1940-х – початку 1950-х років

Причини удару по інтелігенції в повоєнний період. Режим особистої влади Й.В. Сталіна, перебуваючи у кризі, з підвищеною підозрілістю ставився до всіх соціальних груп, що могли протистояти існуючій системі. Політика масових репресій повоєнних років торкнулася різних за своїм соціальним становищем людей. У перші два роки після війни головним чином здійснювалась розробка військовополонених та інтернованих осіб, які опинилися на території Німеччини в роки війни. Близько 2 млн людей відправили на Колиму та в північні райони Росії. Не випадково 18 листопада 1946 р. на посаду міністра державної безпеки було призначено В.С. Абакумова, який з перших днів війни очолював Управління особливими відділами Червоної Армії, а з моменту створення контррозвідки «Смерш» у квітні 1943 р. очолив її головне управління. В 1946 р. на посаді міністра МДБ став у нагоді його досвід, пов'язаний з репресіями проти військовополонених.

З кінця 1947 – початку 1948 рр. розпочався новий етап репресій проти осіб, які або відбули покарання, або ще знаходилися під арештом і чекали звільнення у зв'язку із закінченням терміну вироку. У документах МДБ та Політбюро ЦК ці особи називалися «повторниками».

Незважаючи на те, що сталінська політична система в повоєнні роки вступила в кризовий період свого існування, значних громадських сил, які могли протистояти режиму, у країні не існувало. Несправедливість повоєнного часу гостро відчували фронтовики. Частина студентства також намагалася розібратися в існуючих реаліях та ідеологічних постулатах тогочасного етапу розвитку суспільства. Деякі найбільш компетентні господарські керівники поступово усвідомлювали необхідність змін у надцентралізованій системі управління економікою. І хоча це не було офіційним протестом, режим уже відчував можливу небезпеку. Не випадково після війни почали знімати з посад керівників, що в роки війни проявили вміння брати відповідальність на себе, творчо, з ініціативою діяти в нестандартних ситуаціях. Такі люди були непотрібні системі, бо вона панічно боялася появи ініціативних, мислячих людей, які не бажали бачити себе лише невиразними «гвинтиками».

Найбільш критично налаштованою частиною суспільства стали вчені, письменники, публіцисти, адже інтелігенція завжди уособлювала дух народу. Вона була найбільш чутливим нервом громадської свідомості, дуже легко сприймала нові віяння, нові потреби суспільства, які іноді ще не були до кінця усвідомлені більшістю народу.

І в повоєнний період інтелігенція радянської країни більше, ніж будь-хто інший, відчувала необхідність змін. Цьому сприяло і деяке послаблення ідеологічного диктату у зв'язку з тісним співробітництвом багатьох учасників війни з представниками союзних країн – США, Великобританії, Франції. На екранах радянських кінотеатрів, на сценах драматичних і музичних театрів частіше стали з'являтися витвори західного мистецтва.

Велике враження на радянських людей справило і їх перебування у країнах Європи під час бойових дій та в повоєнний період. Не випадково політичне керівництво СРСР разом із першочерговими заходами щодо

відновлення зруйнованого господарства після війни почало боротися із проникненням «буржуазного впливу на свідомість радянських людей».

Сталінське керівництво відчувало навіть найменші коливання в настроях радянських людей, бо, на його погляд, страшнішої загрози для держави, ніж поява інакодумства, не могло бути. Ось чому саме на інтелігенцію був спрямований основний удар репресивної машини сталінської системи. Ця політика розвивалася у двох основних напрямках: по лінії посилення ідеологічного впливу на свідомість та у вигляді прямих репресивних заходів проти інакодумців.

Кампанія боротьби за високу ідейність літератури та мистецтва. Наступ на інтелігенцію розпочався у 1946 р. 21 серпня 1946 р. у газеті "Правді" було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) "Про журнали "Зірка" та "Ленінград" від 14 серпня 1946 р. У ній містилась гостра критика ленінградських журналів, які було звинувачено у публікаціях «безідейних, ідеологічно шкідливих творів».

Як видно з постанови, найбільшою помилкою цих періодичних видань стало надання своїх сторінок письменникам Михайлу Зощенку та Анні Ахматовій. Вони були піддані в постанові нечуваній до цього критиці. Відомий радянський письменник-сатирик М.М. Зощенко був оголошений «пошляком і подонком літератури», що нібито спеціалізувався «на проповіді гнилої безідейності, пошлості та аполітичності, розрахованих на те, щоб дезорієнтувати нашу молодь і отруїти її свідомість». Як приклад наводилися два твори М.М. Зощенка – «Пригоди мавпи» і «Перед сходом сонця». Перший літературний твір був непотрібним через зображення «радянських людей у потворно карикатурній формі», а повість «Перед сходом сонця» розглядалась як приклад «негідної поведінки під час війни» та була названа «мерзенною».

Видатну письменницю Анну Ахматову у цій самій постанові було оголошено типовим представником «чужої нашому народові пустої безідейної поезії», насиченої «духом песимізму та упадництва», такою, що «не бажає йти в ногу зі своїм народом».

Сумніви щодо ідеологічної та політичної неблагонадійності письменника М.М. Зоценка з'явилися ще під час війни. У 1944 р. у журналі «Більшовик» була опублікована негативна рецензія на першу частину його повісті «Перед сходом сонця». Сам М.М. Зоценко вважав, що автором її був заступник начальника Управління пропаганди та агітації О.М. Єголін. З письменником у червні 1944 р. провели офіційну бесіду, під час якої він давав відповіді на запитання і, зрештою, заявив, що залишиться вірним своїм принципам. Матеріали цієї бесіди згодом були використані у довідці на М.М. Зоценка, направленій із МДБ у ЦК ВКП(б) за підписом міністра держбезпеки В.С. Абакумова.

26 червня 1946 р. бюро ленінградського обласного комітету ВКП(б) прийняло постанову про затвердження нового складу редколегії журналу «Зірка», до якої увійшов і М.М. Зоценко. 6 червня в газеті «Ленінградська правда» було надруковано статтю відомого письменника Юрія Германа з позитивною оцінкою творчості письменника-сатирика. А в кінці червня в черговому номері журналу «Зірка» вийшло оповідання М.М. Зоценка «Пригоди мавпи». Той факт, що М.М. Зоценко, який уже був раніше підданий критиці з боку центральних партійних органів, був уведений до складу редколегії «Зірки» і затверджений ленінградським обласним комітетом ВКП(б), звичайно, не залишився поза увагою з боку Г.М. Малєнкова.

У ЦК ВКП(б) стала квапливо готуватись постанова про ленінградські журнали. 7 серпня начальник управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров та завідувач відділу художньої літератури О.М. Єголін доправили А.О. Жданову доповідну записку «Про незадовільний стан журналів “Зірка” та “Ленінград” та перший варіант проекту постанови ЦК ВКП(б), а вже 9 серпня це питання розглядалося на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б). На цьому засіданні критика художньої політики журналів за ініціативою Г.М. Малєнкова перетворилась у звинувачення на адресу ленінградського міського комітету ВКП(б). Лінія Г.М. Малєнкова була схвалена Й.В. Сталіним, і до останнього варіанта постанови про журнали був внесений пункт «Про брутальну політичну помилку ленінградського

міськкому», в якому йшлося про те, що «Ленінградський міськком ВКП(б) прогледів великі помилки журналів, відсторонився від керівництва ними».

А.О. Жданов, за спогадами свідків, намагався якомога пом'якшити удар та підтримати партійних керівників Ленінграда. А приїхавши до Ленінграда наступного дня після виходу постанови – 15 серпня та виступаючи із поясненням перед партійним активом і письменниками, він суттєво змістив акценти. А.О. Жданов майже не говорив про помилки ленінградського міськкому, але накинувся з лайкою на письменників і невдовзі увійшов до історії як автор постанови «Про журнали “Зірка” та “Ленінград”» і головний ідеолог злочинної кампанії проти інтелігенції.

Незабаром з'явилася постанова ЦК ВКП(б) стосовно театру – «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його покращення» від 26 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) визнав стан щодо репертуару театрів незадовільним. Головним його недоліком, особливо в драмтеатрах, визнавалась відсутність п'єс радянських авторів на сучасні теми.

Дійсно, ранній повоєнний період характеризувався відносним послабленням ідеологічної цензури, що було пов'язано із збереженням дружніх зв'язків із країнами антигітлерівської коаліції. Зарубіжному репертуару в цей час було набагато легше проникнути на сцени театрів та в кіно. Але партійне керівництво вирішило покінчити з цим. Постановки радянськими театрами п'єс зарубіжних авторів було кваліфіковано як спробу «отруїти свідомість радянських людей світоглядом, ворожим радянському суспільству». Незадовільною в постанові від 26 серпня 1946 р. називалась і робота драматургів. Хоча особистих «доган» тут не було, але драматургам пропонувалося «активно пропагувати політику Радянської держави», «брати активну участь у справі виховання радянських людей». Саме з цього часу в радянських театрах укорінилась практика щорічних постановок двох-трьох «високоідейних» творів в обмін на право зіграти хоча б одну зарубіжну п'єсу.

Постанова ЦК ВКП(б) “Про кінофільм “Велике життя” від 4 вересня 1946 р. давала принизливу оцінку творчості режисерів С.А. Герасимова, О.П. Довженка, С.М. Ейзенштейна, Л.Д. Лукова, С.Й. Юткевича. Ці

режисери звинувачувалися в недостатній ідейності творчості, викривленні радянської дійсності, відсутності патріотизму. С.М. Ейзенштейна звинуватили в тому, що він «виявив незнання у зображенні історичних фактів, представивши прогресивне військо опричників Івана Грозного як ватагу дегенератів».

За півтора роки величезного удару було завдано по музичній культурі. У постанові ЦК ВКП(б) «Про оперу «Велика дружба» В. Мураделі» від 10 лютого 1948 р. містилась не стільки різка критика на адресу цього музичного твору, скільки спроба відчуження від радянської культури видатних композиторів із світовими іменами: С.С. Прокоф'єва, Д.Д. Шостаковича, А.І.Хачатуряна, Д.Б. Кабалевського, В.Я. Шебаліна, М.Я. Мясковського. Вони були оголошені «творцями і керівниками антинародного формалістичного напрямку» в музиці.

У середині січня 1948 р. у ЦК ВКП(б) було зібрано нараду діячів радянської музики, де виступив його секретар А.О. Жданов із «глибоким аналізом» стану справ у музичному мистецтві, виявивши в ньому два напрямки. Один – «прогресивний», а інший – «формалістичний», непритаманний радянському мистецтву, що демонструє «відмову під прапором удаваного новаторства від класичного спадку, відмову від народності музики, від служіння народові на догоду індивідуалістичним переживанням невеликої групи обраних естетів». Музика великих композиторів називалася фальшивою, вульгарною та навіть патологічною.

Головним критерієм оцінки музичних творів для А.О. Жданова була «зрозумілість народу», тобто насамперед йому самому. Через таку «компетентну» оцінку з боку «найосвіченішої в партії людини», якою вважався А.О. Жданов, великі російські композитори мусили каятись. Ситуація для них складалась трагічно. Під тиском адміністративного апарату вони могли бути позбавлені можливості виступати зі своїми музичними творами та видавати їх, втратити учнівські класи в консерваторії. У лютому 1948 р. А.О. Жданову був переданий лист С.С. Прокоф'єва, в якому він фактично зрадив своїм переконанням: «...Як

це не було болісним для цілої низки композиторів, в тому числі і для мене, я вітаю постанову ЦК, що створює умови для оздоровлення всього організму радянської музики». На I з'їзді композиторів (22–23 квітня 1948 р.) з визнанням «справедливості» критики на свою адресу були змушені виступити А.І. Хачатурян, Д.Д. Шостакович, було зачитано лист хворого В.Я. Шебаліна.

Початок антисемітської кампанії. У репресивній політиці сталінського режиму проти інтелігенції у повоєнний період дедалі відчутніше стало проявлятися антисемітське спрямування. І причиною цього була насамперед міжнародна ситуація. На Близькому Сході загострилось змагання між СРСР і США за вплив на Ізраїль. Відомо, що Й.В. Сталін дав згоду на формування підрозділів із радянських добровольців для війни Ізраїлю проти арабів. Але ізраїльське керівництво чинило опір радянським планам у своїй новій державі. Відчувши це, Й.В. Сталін змінив своє ставлення до цієї країни і до євреїв узагалі.

Таким чином, радянські євреї наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. стали в очах Й.В. Сталіна потенційною «п'ятою колоною» США. У нього з'явилося стійке відчуття, що у СРСР поширюється американо-сіоністська змова, і він наказав міністру МДБ В.С. Абакумову завдати удару по начебто діючому в СРСР єврейському націоналістичному підпіллю. Водночас Г.М. Маленкову було доручено розпочати підготовку великої пропагандистської кампанії з викриття прозахідно налаштованої інтелігенції, що нібито зосередилась навколо антипатріотів єврейської національності.

На початку 1948 р. було завдано важкого удару по єврейських письменницьких видавництвах. На засіданні Секретаріату ЦК 3 лютого 1948 р., що проходило під головуванням Г.М. Маленкова, розглядалося питання «Про розпуск об'єднань єврейських письменників і про закриття єврейськомовних альманахів “Геймланд” (Москва) та “Дер Штерн”(Київ)». У доповідній записці Відділу агітації та пропаганди для Секретаріату ЦК ВКП(б) стверджувалося, що літературно-мистецькі альманахи єврейською мовою надавали місце творам «націоналістичного характеру», «сіоністського» спрямування. Єврейський антифашистський комітет (ЕАК),

що був створений у роки Великої Вітчизняної війни з метою мобілізації радянської та світової громадської думки проти злочинів фашизму, у кінці 1948 р. був розпущений. Коли в лютому 1942 р. ЄАК почав діяти під головуванням народного артиста СРСР С.М. Міхоелса, (секретарем був поет І.С. Фефер), він мав свій друкований орган – газету «Ейнікайт», що розповсюджувалася як у СРСР, так і за кордоном .

12 жовтня 1946 р. Міністерство державної безпеки СРСР направило до ЦК ВКП(б) записку «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». Відділ зовнішньої політики ЦК ВКП(б) тоді ж організував перевірку діяльності ЄАК. У висновках перевірки йшлося про те, що члени ЄАК здійснюють міжнародні контакти з буржуазними діячами та організаціями на націоналістичній основі, а розповідаючи в буржуазних виданнях про життя євреїв, перебільшують їх внесок у досягнення СРСР, що необхідно розуміти як прояв націоналізму. У записці наголошувалося, що комітет явочним порядком розгортає свою діяльність всередині країни, привласнює функції головного уповноваженого у справах єврейського населення і посередника між цим населенням та партійно-радянськими органами. Головний висновок полягав у тому, що діяльність комітету вийшла за межі його компетенції, набула неприйнятних йому функцій і тому є політично шкідливою і нетерпимою. У зв'язку з цим було внесено пропозицію про ліквідацію ЄАК.

Безпосереднім приводом для порушення кримінальної справи стосовно керівників ЄАК стали, як було з'ясовано під час слідства, сфальсифіковані і одержані в результаті незаконних методів слідства свідчення старшого наукового співробітника Інституту економіки АН СРСР З.Г. Грінберга, заарештованого 28 грудня 1947 р. Отримані таким чином, відомості говорили про нібито проведену С.А. Лозовським (одним з керівників ЄАК, який працював заступником начальника і начальником Радінформбюро, а в цей час був завідувачем кафедри міжнародних відносин Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б)), І.С. Фефером та іншими членами ЄАК антирадянську націоналістичну діяльність.

Ще одну записку «Про Єврейський антифашистський комітет» 26 березня 1948 р. МДБ СРСР направило до ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР. У цьому документі наголошувалося, що керівники ЄАК були активними націоналістами і проводили антирадянську націоналістичну діяльність. Цей факт нібито особливо чітко проявився після поїздки С.М. Міхоелса і І.С. Фефера до США, де вони мали зв'язок з особами, пов'язаними з американською розвідкою.

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 р. містила рішення розпустити ЄАК як «центр антирадянської пропаганди», що регулярно постачає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки, але поки що нікого не заарештовувати. Г.М. Маленков мав безпосереднє відношення до слідства і судового розгляду у «справі ЄАК». 13 січня 1949 р. він викликав до себе С.А. Лозовського і під час тривалої бесіди, де був присутній голова Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М.Ф. Шкирятов, вимагав від керівника ЄАК зізнання у своїй злочинній діяльності. З цією метою Г.М. Маленков використав направленого Й.В. Сталіну п'ять років тому – 15 лютого 1944 р. – на підпис від С.М. Міхоелса, Ш. Епштейна, І.С. Фефера (членів ЄАК) і відредагованого С.А. Лозовським листа з пропозицією про створення на території Криму Єврейської соціалістичної республіки.

Після бесіди Г.М. Маленков та М.Ф. Шкирятов склали на ім'я Й.В. Сталіна записку з пропозицією вивести С.А. Лозовського зі складу ЦК ВКП(б) з таким формулюванням: «за політично неблагонадійні зв'язки і негідну члена ЦК поведінку».

18 січня 1949 р. згідно з рішенням ЦК ВКП(б) С.А. Лозовський був виведений зі складу ЦК ВКП(б) та виключений з партії, а 26 січня 1949 р. – заарештований. Цього ж місяця заарештували також й інших членів ЄАК – Б.А. Шимеліовича, Й.С. Юзефовича, Л.М. Квитка, Е.І. Теумін. Раніше у 1948 р. уже були ув'язнені учасники цієї справи І.С. Фефер, В.Л. Зускіін, Д.Н. Гофштейн. Використовуючи факт розпуску ЄАК, а також політичні звинувачення, що містились у вищенаведених записках, і сфальсифіковані

матеріали допитів, В.С. Абакумов і його оточення звинуватили членів комітету у державних і контрреволюційних злочинах.

Слідство велося з грубим порушенням закону та застосуванням недозволених методів для отримання підтверджуючих свідчень. Незважаючи на це, протягом перших допитів С.А. Лозовський, І.С. Фефер та інші заперечували свою ворожу діяльність. Потім усіх, крім Б.А. Шимеліовича, примусили «визнати» себе винними та дати свідчення про шпигунську й антирадянську діяльність, яку проводили члени ЄАК.

«Справу ЄАК» з 8 по 18 травня 1952 р. розглядала Військова Колегія Верховного суду без участі представників державного обвинувачення та захисту. С.А. Лозовського, І.С. Фефера та інших – усього 13 осіб – було засуджено до розстрілу, а Ліну Соломоновну Штерн – першу жінку-академіка АН СРСР – до ув'язнення на три з половиною роки з наступним засланням на п'ять років. У цілому у зв'язку з так званою «справою ЄАК» у 1948–1952 рр. були заарештовані та притягнуті до відповідальності за звинуваченням у шпигунстві та антирадянській націоналістичній діяльності багато інших осіб єврейської національності, серед яких партійні та радянські робітники, вчені, письменники, поети, журналісти, державні службовці установ і промислових підприємств (усього 110 осіб).

У 1949 р. виникли й інші «справи» з очевидною антисемітською спрямованістю. Вони стосувалися Інституту світового господарства і світової економіки АН СРСР, державного видавництва політичної літератури (Держполітвидаву). Так, за доносом академіка Л. Іванова на ім'я Г.М. Маленкова виникла «справа», де дійовими особами стала «група осіб, яка веде шкідливу для інтересів держави діяльність» в Інституті світового господарства і світової економіки АН СРСР. У складі цієї «групи» згадувались, головним чином, прізвища вчених єврейської національності: Гольдштейн, Іоельсон, Герцбах, Бремен, Гершман та інші.

Кампанія боротьби з космополітизмом. Ідеологічні кампанії другої половини 1940-х рр. варто розглядати як у межах боротьби, що розгорнулася всередині країни за владу серед вищого керівництва СРСР, так і у прямому зв'язку з розпачатою у світі «холодною» війною.

Монополія США на володіння ядерною зброєю не давала спокою Й.В. Сталіну. Він бачив лише два варіанти виходу з цієї ситуації: або міжнародна конвенція про заборону та знищення ядерної зброї, або ж ліквідація атомної монополії США. Останній варіант розв'язання проблеми можна було втілити в життя через створення радянської атомної бомби чи іншим шляхом: змусивши США поділитися секретами її виготовлення. З цією метою СРСР намагався зацікавити американців відкриттями в інших життєво важливих сферах науки, наприклад, у медицині.

У квітні 1946 р. було ухвалено постанову Секретаріату ЦК про державну підтримку досліджень професорів Н.Г. Ключєвої та Г.І. Роскіна у сфері біотерапії ракових захворювань. За місяць до цього – у березні 1946 р. – вони оголосили на загальних зборах Академії медичних наук (АМН) СРСР, що їм вдалося отримати протисаркомний препарат. Ця сенсаційна новина з'явилась у пресі та зацікавила не лише радянську, але й зарубіжну громадськість. У Центральному інституті епідеміології, мікробіології та інфекційних захворювань (ЦІЕМ) АМН СРСР було створено спеціальну лабораторію для досліджень, яку передбачалось забезпечити сучасним американським обладнанням. Для цього 26 червня 1946 р. до ЦІЕМ було запрошено посла США у СРСР У.Б. Сміта, а 6 червня професорам Н.Г. Ключєвій та Г.І. Роскіну у Міністерстві охорони здоров'я офіційно оголосили про початок співробітництва з американцями.

Новий препарат тоді сприймався як панацея від усіх онкологічних захворювань, викликаних насамперед радіоактивним зараженням. Розраховуючи на зацікавленість американців винаходом, Й.В. Сталін уважав, що він може стати вигідним товаром у боротьбі за доступ до секретів атомної зброї. На засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення відправити до США академіка-секретаря АМН СРСР В.В. Паріна, якому передали рукопис наукової праці Н.Г. Ключєвої та Г.І. Роскіна та ампули протиракового препарату. Водночас до СРСР було запрошено видавця американського медичного журналу Р. Леслі та президента американсько-радянського медичного товариства С. Сміта, яким Політбюро ЦК дозволив у межах наукового обміну відвідати одинадцять науково-дослідних інститутів.

Уважаючи, що питання про співробітництво з американцями вже вирішено, В.В. Парін 26 листопада 1946 р., не чекаючи офіційного дозволу з СРСР, передав представникам США рукопис і десять ампул препарату Ключевої-Роскіна. Коли ж з'ясувалося, що американці не збираються ділитися ядерними секретами, співробітництво між ними припинилося і в медичній сфері. Звичайно, відповідальність з високопосадовців із партійних органів, які дали на нього згоду, було перекладено на вчених-медиків. На початку 1947 р. після повернення із США до Москви В.В. Паріна заарештували, а 8 квітня 1948 р. Особлива нарада при МДБ СРСР визначила йому покарання у вигляді 25 років тюремного ув'язнення (і то лише тому, що у 1947 році смертну кару у СРСР було скасовано).

17 червня 1947 р. усі партійні організації отримали закритого листа ЦК ВКП(б) «Про справу професорів Ключевої та Роскіна», де вони були названі «сумнівними громадянами СРСР», а факт передачі американцям важливого відкриття радянської науки був розцінений як «антипатріотичний і антидержавний вчинок».

У документі також йшлося про те, що серед радянської інтелігенції поширені негідні наших людей «низькопоклонництво та догідливість» перед усім іноземним і сучасною «реакційною культурою буржуазного Заходу». У висновку закритого листа ЦК ВКП(б) було запропоновано організувати суди честі за провини, аналогічні до Н.Г. Ключевої та Г.І. Роскіна.

Постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про суди честі в міністерствах і центральних відомствах СРСР» була прийнята 28 березня 1947 р. У ній зазначалося, що такі суди створюються з метою сприяння «справі виховання робітників державних органів у дусі радянського патріотизму і відданості інтересам радянської держави...». Суди честі обиралися строком на один рік у складі 5–7 чоловік з-поміж робітників міністерств і відомств і мали право не лише оголошувати догану, але й передавати справи слідчим органам для направлення в суд у кримінальному порядку. Вони функціонували до кінця 1949 р.

Саме в Міністерстві охорони здоров'я був проведений один з перших таких судів над професорами-медиками 5–7 червня 1947 р. І хоча «вирок» уважався на той час м'яким – громадська догана, Н.Г. Ключєва та Г.І. Роскін невдовзі зникли із царини науки.

Найбільшого розмаху боротьба з космополітизмом набула у зв'язку зі справою театральних критиків. 18 січня 1949 р. у газеті «Правда» з'явилася стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», де маловідома широкій громадськості група критиків піддавалась нищівному удару: А.І. Гурвич, Й.І. Юзовський, О.М. Борщаговський, Я.Л. Варшавський, Л.А. Малюгін, Г.Н. Бояджиєв, Є.Г. Холодов. Ці особи звинувачувалися в тому, що «втратили свою відповідальність перед народом, є носіями глибоко негативного для радянської людини, ворожого йому безродного космополітизму». Відомий радянський письменник К.М. Симонов стверджував, що ініціатива написання статті належала безпосередньо Й.В. Сталіну.

Уся ця історія розпочалася з конфлікту, що виник між театральними критиками та «групою народних письменників». У Москві при Всеросійській театральній спілці (ВТС) діяло об'єднання критиків на чолі з Г.Н. Бояджиєвим. Воно користувалося високою партійною опікою в особі завідділу пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Д.Т. Шепілова та співробітників його апарату, а також з боку заступника генерального секретаря Спілки радянських письменників (СРП) К.М. Симонова. Критики друкували свої статті у найбільш престижних масових газетах і журналах, дозволяли собі хвалу на адресу зарубіжних письменників та критичні зауваження стосовно авторів п'єс «для народу». Вони фактично стали в опозицію до генерального секретаря СРП О.О. Фадєєва, який опікувався тими самими «реальними носіями методу соціалістичного реалізму», з якими зіткнулися у творчому конфлікті театральні критики. До складу групи «народних письменників» входили: М.С. Бубьоннов, А.О. Первенцев, Б.С. Ромашов, О.О. Сурков на чолі з їх неофіційним лідером А.В. Софроновим.

У результаті загострення конфлікту критики за підтримки Відділу пропаганди та агітації ЦК на чолі з Д.Т. Шепіловим розпочали справжній наступ на О.О. Фадєєва та опікуваних ним письменників. В листопаді 1948 р. на творчій конференції О.М. Борщаговський виступив з основною доповіддю. Він заявив, що радянська драматургія останніх років в основному ідейно і художньо безпорадна і винні в цьому драматурги, зокрема О.О. Сурков та А.В. Софронов.

Удару у відповідь не довелося довго чекати. Заручившись підтримкою Г.М. Малєнкова, О.О. Фадєєв на пленумі СРП 18 грудня 1948 р. звинуватив критиків в ідеологічно шкідливій діяльності, яка проявлялась у тому, що вони «у першу чергу намагаються підбити ноги радянським драматургам, що відображують нове в радянському житті». Підсумком пленуму стала резолюція, що засуджувала групу театральних критиків за дискредитацію радянської партійної драматургії.

«Правильні» акценти у цій суперечці розставила газета «Правда», в якій 23 грудня 1948 р. була надрукована стаття А.В. Софронова «За подальше піднесення радянської драматургії». У ній стверджувалось, що в театральній критиці і досі працюють «формалісти та безродні космополіти».

Пояснення Д.Т. Шепілова на захист театральних критиків, що керівництво СРП влаштувало стосовно них безпідставні гоніння, не справили враження на Й.В. Сталіна. Відкинувши маску стороннього спостерігача, він дав таку відповідь: «Типова антипартійна атака на члена ЦК товариша Фадєєва».

Такий перебіг подій спричинив паніку серед колишніх «опікунів» театральних критиків – Д.Т. Шепілова та інших. Їх наступним кроком стали звинувачення у створенні антипатріотичної буржуазно-естетської групи своїх нещодавніх підопічних, діяльність яких начебто завдавала серйозної шкоди справі розвитку радянського театру та драматургії.

Отже, 24 січня 1949 р. відбулось засідання Оргбюро ЦК, на якому з благословення Й.В. Сталіна було вирішено розпочати широкомасштабну пропагандистську кампанію проти космополітизму та антипатріотичних

сил. У результаті критиків звільнили з посад, а у членів партії відібрали партійні квитки. Лише І.Л. Альтман був виключений зі Спілки письменників і заарештований 5 березня 1953 р. (звільнений 29 травня).

Жертвами нової кампанії проти «безродних космополітів», яка охопила крім театральнo-драматичної й інші сфери духовного життя країни, стали архітектори, кінематографісти, журналісти, філософи, історики, робітники державних підприємств і громадських організацій. Особливо гостро «боротьба» відбувалась у суспільствознавчих науках. Багатьох відомих вчених-істориків – І.І. Мінца, Є.Н. Городецького, Л.І. Зубока, І.С. Звавича, Є.О. Космінського, Є.В. Тарле та інших звинуватили у викривленні вітчизняної та зарубіжної історії на користь Заходу.

Згодом кампанія боротьби з космополітизмом теж набула антисемітського характеру. У цій кампанії проявилось все лицемірство та підступність сталінського режиму. Якщо членам ЄАК ставили у провину прагнення до відродження національної ідеї, власної мови, культури і державності, то євреям, які не виставляли напоказ своєї національності, пред'явили звинувачення в антипатріотизмі та «безродному» космополітизмі.

Наукові дискусії як метод тиску на інтелігенцію. Одним із методів партійного диктату і тиску на інтелігенцію стали дискусії в різних сферах науки. Після війни з новою силою спалахнула ініційована Й.В. Сталіним боротьба в біологічній науці між «школою» академіка Т.Д. Лисенка і представниками радянської генетичної науки. Перший етап цих драматичних подій відбувся ще до війни. Один із засновників вітчизняної генетики – М.І. Вавілов загинув у сталінській катівні у 1943 р. На цей раз протистояння вийшло за межі відкритої дискусії. У 1945 р. кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) і перший заступник РНК СРСР М.О. Вознесенський у співдружності з іншим кандидатом у члени Політбюро О.С. Щербаковим, теж із жданівського кола, надихнули на критичну публікацію в американському журналі «Сайнс» академіка А.Р. Жебрака відносно діяльності Т.Д. Лисенка.

У лютому 1947 р. академік ВАСГНІЛ (Всесоюдної Академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна) Б.М. Завадський доправив А.О. Жданову листа, додавши дві статті за проханням посприяти їх публікації. У цих матеріалах містилась добре аргументована критика останніх праць Т.Д. Лисенка, який зі слів Б.М. Завадського «вже відкрито ставить питання про свою незгоду з основними положеннями вчення Дарвіна та Тимірязєва».

Тоді ж відбувся пленум ЦК ВКП(б), присвячений аграрним проблемам. Ставлення його учасників до «народного академіка» і його «школи» було прохолодним, скептичним. Навіть його постійні прихильники В.М. Молотов, Г.М. Маленков, М.С. Хрущов та інші не вважали за потрібне прилюдно проявляти свою симпатію до Т.Д. Лисенка.

Наступ на лисенківщину тривав, спочатку здобувши, як здавалось, повну підтримку А.О. Жданова. У квітні 1948 р. на семінарі лекторів обкомів партії виступив завідувач відділу науки управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Ю.А. Жданов – син А.О. Жданова. Очолюваний ним відділ отримав великі матеріали з доказами неспроможності «вчення» Т.Д. Лисенка та великих втрат від нього сільського господарства країни. Головна думка доповіді Ю.А. Жданова зводилась до прагнення примирити ворогуючі течії в біологічній науці. Але з виступу було видно, що його особисті симпатії на боці супротивників Т.Д. Лисенка. Крім того, він заявив, що Т.Д. Лисенко «даремно бере на себе роль монополіста мічурінського вчення».

Однак невдовзі становище різко змінилось. Й.В. Сталін особисто виступив на захист «народного академіка». Юрію Жданову довелося принижено вибачатись. Спираючись на таку підтримку, Т.Д. Лисенко у доповіді на сесії ВАСГНІЛ у серпні 1948 р. повністю перекреслив досягнення радянської генетики, нав'язавши присутнім особисту оцінку становища у світовій і радянській біологічній науці, і зухвало заявив учасникам сесії, що його доповідь була схвалена ЦК партії. Пізніше Т.Д. Лисенко повідомив, що Й.В. Сталін особисто редагував проект доповіді, ретельно пояснюючи, як висловити окремі моменти.

Після серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р. від роботи були відсторонені вчені-генетики, однодумці покійного М.І. Вавілова – академік І.І. Шмальгаузен, професори М.М. Завадовський, Д.А. Сабінін, А.Р. Жебрак, Ю.І. Полянський та багато інших. Ціла низка перспективних напрямів у біології потрапила до розряду антинаукових та ідеологічно ворожих марксизму. Хромосомна теорія, основи якої заклали ще Г. Мендель і Т. Морган, однією з перших була піддана нищівній критиці. Отже, перспективна наука, в яку радянські вчені зробили до цього часу значний внесок, оголошувалась безплідною буржуазною «лженаукою, пронизаною схоластиком та ідеалізмом».

Школу видатного фізіолога академіка Л.А. Орбелі, дослідження якого дістали світове визнання, у 1950 р. теж було розігнано. Натомість з'явилась «нова кліткова теорія» О.Б. Лепешинської, яку підтримав Й.В. Сталін. Вона широко пропагувалася як геніальний винахід. Спеціально направлені спостерігачі стежили за тим, щоб учені на кожній лекції обов'язково говорили про неї. У приватних бесідах більшість медиків висловлювало думку про «відкриття» О.Б. Лепешинської як про звичайну дурницю та результат абсолютної неосвіченості, хоча офіційно прославляли «наукову кліткову теорію». Повна наукова необґрунтованість цієї теорії була доведена лише після смерті Й.В. Сталіна.

Кібернетика разом з працями її провідного теоретика Н. Вінера також була піддана гонінням, невизнанню, і, як і генетика, зарахована до розряду «ідеалістичних лженаук».

Дискусії торкнулися і сфери гуманітарних наук: філософії, мовознавства, політекономії соціалізму. Під час однієї з таких дискусій 1947 р. були піддані критиці спроби відходу від принципу партійності у філософії, зменшення протиріч і знайдення точки дотику між марксистсько-ленінським та іншими філософськими напрямками. Філософів націлювали винятково на «бойові проблеми сучасності». Іншими словами, нерішуча спроба радянських філософів поступово відмовитися від принизливої ролі «прислужниці партії» та панівної ідеології не

завершилась успіхом. Філософію знову повернули на колишнє місце в ідеологічній сфері суспільства.

Послідовникам академіка М.Я. Марра було завдано удару в дискусії з мовознавства. А спроби радянських вчених-економістів розібратися в актуальних проблемах капіталістичної економіки були «нагороджені» брутальною критикою. У записці 1949 р. робітників Відділу агітації та пропаганди Д.Т. Шепілова та Л.Ф. Іллічова секретарю ЦК Г.М. Маленкову були «виявлені недоліки» в роботі державного видавництва політичної літератури (Держполітвидав). Автори записки вважали, що Держполітвидав друкував книги з «грубими теоретичними та політичними помилками». Як приклад наводилися монографії вчених-економістів Є.С. Варги, Л.Я. Еветова, в яких нібито проповідувалась опортуністична теорія «організованого капіталізму» і планових елементів капіталістичної економіки, проявлялися непритаманні ленінізму погляди на роль держави в капіталістичній економіці.

Спроби самостійного дослідження деяких проблем політекономії соціалізму в дискусії 1951 р. викликали різку реакцію Й.В. Сталіна. Один з інакодумців – економіст Л.Д. Ярошенко був висланий з Москви в Іркутськ, а згодом потрапив на Луб'янку. Покаранню були піддані його дружина та брат. Як він особисто писав у листі секретарю ЦК Г.М. Маленкову: «З моменту появи листа тов. Сталіна про мої помилки я був поставлений по суті поза законом».

Висновки, які зробив сам Л.Д. Ярошенко з усього, що сталося, були дуже характерними для інтелігенції того часу: «...я припустився грубої серйозної помилки. Запропонував з питання основного економічного закону нашого суспільства свою думку, відмінну від думки тов. Сталіна... Для кожного члена партії думка тов. Сталіна є і має бути непорушним законом». Цей висновок ученого став підсумком багаторічного знущання і приниження гідності інтелігенції деспотичною сталінською системою.

Отже, саме у повоєнний період пробудження громадської самосвідомості стало особливо помітним і режим змушений був посилити переслідувати свободи художньої та наукової творчості. Численні

ідеологічні кампанії, прямі репресивні заходи мали на меті викоринити будь-яке інакодумство у свідомості народу, покласти край спробам критичного переосмислення реальності, що були здатні забезпечити потреби суспільства у нових ідеях.

4. Криза та крах системи особистої влади Й.В. Сталіна.

«Справа лікарів»

Виникнення «справи лікарів». Кульмінацією політичних справ і завершальним актом боротьби за владу в період повоєнного сталінізму стала «справа лікарів». Факти, що стали відомі останніми роками, не дозволяють дотримуватись тієї спрощеної версії розвитку подій, яка домінувала багато років у радянській історіографії. Згідно з цією версією, у 1951 р. один із слідчих МДБ М.Д. Рюмін повідомив Й.В.Сталіну в листі про існування широкої змови «єврейських буржуазних націоналістів», інспірованої американською розвідкою. М.Д. Рюмін при цьому поінформував «вождя», що про цю змову знає міністр держбезпеки В.С. Абакумов, але з невідомих причин приховує інформацію, отриману від заарештованого в тому самому 1951 р. професора медицини Я.Г. Етінгера. А щоб цей професор не міг його викрити, В.С. Абакумов нібито наказав убити його у в'язниці.

Причиною появи листа М.Д. Рюміна вважалось тривіальне бажання слідчого МДБ «підсидіти» свого шефа-міністра В.С. Абакумова. Сьогодні відомо, що «справа лікарів» була добре підготовленою широкомасштабною акцією, яка повинна була дати необхідний для її організаторів потужний ефект.

Так званий «лист М.Д. Рюміна» обговорювався у ЦК ВКП(б), а редагував його майбутній міністр держбезпеки С.Д. Ігнат'єв. М.Д. Рюмін, можливо, давав лише додаткову інформацію. І, головне, ця акція здійснювалася з відома та згоди Г.М. Маленкова .

Стосовно професора Я.Г. Етінгера, то його дійсно використовували, але інші особи та в інших інтересах. Арешт московського професора медицини відбувся на підставі листа міністра МДБ В.С. Абакумова на ім'я Й.В. Сталіна, в якому стверджувалося, що Я.Г. Етінгер вів антирадянські розмови у власній квартирі по телефону з сином. «Вождь» дав згоду на арешт.

Спочатку Я.Г. Етінгера допитували лише з тих питань, які містились у листі до Й.В. Сталіна. Розробка будь-яких нових сюжетів його злочинної діяльності могла розпочатися тільки з дозволу високого керівництва або у тому випадку, якщо заарештований сам порушував інші питання та згадував прізвища. З протоколів допитів Я.Г. Етінгера не можна сказати, що він назвав велику групу співбесідників чи однодумців. Отже, хтось із членів вищого керівництва країни дав команду використати Я.Г. Етінгера для розробки великої політичної справи.

Саме після його смерті за нез'ясованих обставин з'явився так званий «лист М.Д. Рюміна» Й.В. Сталіну про начебто повідомлені йому професором факти підготовки терористичних актів проти членів радянського уряду. Головним натхненником цих подій, безумовно, був Г.М. Маленков. Він був зацікавлений у дискредитації МДБ та особисто міністра В.С. Абакумова, бо той добре знав, що Г.М. Маленков стояв за фальсифікацією «ленінградської справи», саме його політичне замовлення виконували «заплічних справ майстри» з відомства міністра МДБ, вибиваючи зізнання з О.О. Кузнецова, М.О. Вознесенського та інших. І тепер В.С. Абакумов становив велику небезпеку для «замовника», як свідок його негарних справ. Адже Г.М. Маленков був одним із небагатьох спільників Й.В. Сталіна, який в останні роки життя «вождя» користувався його довірою і, безперечно, готувався прийняти значну частину його величезної влади.

Мету дискредитації В.С. Абакумова і всього апарату МДБ за допомогою «листа М.Д. Рюміна» було досягнуто. Лист був датований 2 червня 1951 р. 4 липня Й.В. Сталін зняв із посади міністра МДБ, а невдовзі – 12 липня 1951 р. В.С. Абакумов був заарештований, хоча входив до цього часу у коло найбільш довірених осіб «вождя». Новим міністром держбезпеки був призначений С.Д. Ігнат'єв, який дотепер обіймав посаду завідувача одного з відділів ЦК партії. Небувалий злет відбувся і в кар'єрі М.Д. Рюміна. З рядового слідчого він перетворився на генерала, заступника міністра та начальника слідчої частини з особливо важливих справ, безпосереднє керівництво якою фактично здійснював особисто

Й.В. Сталін. Слідство у «справі лікарів» було доручено М.Д. Рюміну і новому міністру держбезпеки С.Д. Ігнат'єву.

Гострій критиці було піддано й Міністерство державної безпеки. 11 червня 1951 р. ЦК ВКП(б) прийняв секретну постанову «Про неблагополучне становище в МДБ СРСР». Новому міністру МДБ та М.Д. Рюміну було поставлено завдання – викрити групу лікарів, які проводили шкідницьку роботу проти керівників партії та уряду.

Чистка кадрів у Лікувально-санітарному управлінні (ЛСУ) Кремля розпочалась у вересні 1952 р. Понад два десятка професорів-консультантів було звільнено. 4 листопада 1952 р. був заарештований особистий лікар Й.В. Сталіна академік В.М. Виноградов, через десять днів – професор М.С. Вовсі, а потім інші відомі столичні лікарі.

Міністр МДБ С.Д. Ігнат'єв звітував Й.В. Сталіну відносно справи «лікарів-терористів» у листопаді 1952 р. У звіті була викладена історія слідства, проведеного на підставі рішення ЦК ВКП(б) від 11 червня 1951 р. Було створено слідчу групу, яка вивчила всі дані, включаючи агентурні спостереження і таємне підслуховування медичного персоналу ЛСУ Кремля, та оцінила його роботу як незадовільну.

Особливу увагу слідчої групи привернули «справи» секретарів ЦК ВКП(б) О.С. Щербакова та А.О. Жданова. Методи їх лікування були визнані умисно злочинними. Усі лікарі, які лікували А.О. Жданова в останні роки його життя, були заарештовані.

У такій слушній ситуації стали потрібними і листи Л.Ф. Тимашук. Їм був дан такий «хід», від якого їх авторку охопив жах. Її листи стали основою для фабрикації політичної справи для десятків лікарів, чого Л.Ф. Тимашук, звичайно, не планувала. У листі, що був адресований секретарю Верховної Ради М.М. Пегову, вона пише: «Хіба я могла подумати, що мої листи, підказані моїм лікарським сумлінням, що зачіпали питання діагнозу, лікування і режиму хворого, стануть майже через п'ять років підставою для «справи» про багатьох лікарів, яких я знала».

Безумовно, «справі лікарів» було надано такого характеру і розмаху, які нічого спільного з реальним становищем не мали. Разом з тим, спираючись

на добре відомі факти, не можна не визнати, що радянські лікарі, особливо зі сталінського оточення, не раз демонстрували професійну недобросовісність через страх перед владою чи на угоду їй. Це було добре відомо і Й.В. Сталіну. Він пам'ятав висновки про смерть його дружини Надії Алілуєвої, яка у 1932 р. покінчила життя самогубством, але за офіційною версією слухняних лікарів померла від апендициту. Йому було відомо і про медичні висновки про смерть С. Орджонікідзе, який теж вчинив самогубство, але згідно з ними помер від паралічу серця. Крім того, В.М. Виноградов, М.С. Вовсі, Е.М. Гельштейн, В.Ф. Зеленін і Б.Б. Коган у 1937 р. звинуватили одного з відомих лікарів Д.Д. Плетньова у «шкідницьких методах» лікування М. Горького, і він був засуджений до тюремного ув'язнення строком на 25 років, а 11 вересня 1941 р. розстріляний в Орлі. Таким чином, достатньо було кількох уміло підібраних фактів, щоб викликати у Й.В. Сталіна величезний гнів та недовіру до підступних лікарів.

Криза системи особистої диктатури Й.В. Сталіна. Протягом останнього сталінського періоду політичне життя країни було сповнене фактів тиску на керівні партійно-державні кадри. Основним мотивом усіх дій Й.В. Сталіна була недовіра до найближчого політичного оточення. Безумовно, «вождь» не міг не усвідомлювати того, що в результаті його цілеспрямованої діяльності з викорінення демократії та свободи особистості в країні, нещадної розправи над усіма реальними, удаваними та потенційними супротивниками його диктатури при владі залишилися циніки та підлабузники, які готові заради збереження влади на будь-які злочинні дії.

Рішучий і несподіваний для всіх наступ на своє найближче оточення Й.В. Сталін почав після XIX з'їзду КПРС. Цей з'їзд збирався після тринадцятирічної перерви в жовтні 1952 р., і на ньому відбулися серйозні структурні зміни у вищих органах партії. Замість Політбюро впроваджувалась Президія ЦК, було ліквідовано Оргбюро ЦК, а всю поточну організаційну роботу було зосереджено в Секретаріаті.

16 жовтня 1952 р. після закінчення XIX з'їзду КПРС відбувся перший пленум щойно обраного ЦК. Основним його питанням було формування виконавчих органів ЦК – Президії та Секретаріату.

У своєму виступі на пленумі Й.В. Сталін піддав різкій критиці В.М. Молотова, А.І. Мікояна і К.Є. Ворошилова і висловив їм політичну недовіру. А.І. Мікояна і В.М. Молотова він звинуватив у капітулянтстві перед американським імперіалізмом, а К.Є. Ворошилова – у прямому шпигунстві.

На жовтневому пленумі ЦК КПРС 1952 р. Й.В. Сталін запропонував ввести до складу Президії ЦК замість колишніх 11 осіб – 25, кандидатів у члени Президії – 10 осіб замість 4. Питання про зміну структури вищих органів влади, а також про склад кандидатур у ці органи вирішувалося особисто Й.В. Сталіним. Також несподівано для всіх він запропонував створити новий, нестатутний орган – Бюро Президії ЦК із 9 осіб, якому і передбачалося передати функції колишнього Політбюро. Мета створення подвійного штабу – Президії та Бюро Президії – була імовірно такою: зберегти в таємниці від суспільства опальне становище В.М. Молотова, А.І. Мікояна і К.Є. Ворошилова. До Президії ЦК вони формально ввійшли, а до вищого партійного центру – Бюро Президії – вже не були включені. Усі ці рішення за пропозицією Й.В. Сталіна пленум ЦК КПРС ухвалив одноголосно.

Перебудови в роботі центральних органів партії створювали умови для швидкого та рішучого відсторонення від влади не лише окремих опальних, але й усіх представників «старої гвардії» та заміни їх у разі потреби сталінськими «новобранцями».

На розширеному засіданні Президії ЦК КПРС 1 грудня 1952 р. було оголошено про існування «справи лікарів». Керівники МДБ у своїх виступах вперше оприлюднили матеріали, що стосувалися цієї «справи». Й.В. Сталін виголосив гнівну промову щодо дій американського імперіалізму та його «сіоністських поплічників», і став вимагати глибокої перебудови органів держбезпеки, на які поклав відповідальність за негативні явища в житті суспільства.

Після засідання Президії ЦК 1 грудня 1952 р. була прискорена розробка так званої «мінгрельської справи». Ще міністру МДБ В.С. Абакумову Й.В. Сталін доручав провести арешти деяких близьких

спільників Л.П. Берії, зокрема міністра держбезпеки Білорусії Л. Цанави. В останні місяці життя «вождя» безпосередня небезпека нависла над «найбільшим мінгрелом» – Л.П. Берією.

13 січня 1953 р. у газетах з'явилось повідомлення ТАРС під назвою «Арешт групи “лікарів-шкідників”, текст якого затвердило Бюро Президії і секретарі ЦК КПРС. Арешти лікарів тривали і в січні – березні 1953 р., як у ЛСУ Кремля, так і в інших медичних закладах.

Серед учасників «терористичної групи» лікарів були названі відомі радянські вчені-медики: академіки М.С. Вовсі і В.М. Виноградов, професори М.Б. Коган і Б.Б. Коган, П.І. Єгоров, О.М. Грінштейн, О.І. Фельдман, Я.Г. Етінгер, лікар Г.І. Майоров. Найголовніше звинувачення, висунуте групі лікарів, полягало в тому, що вони нібито були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт», яка була створена американською розвідкою для здійснення міжнародної допомоги євреям в інших країнах, але насправді начебто проводила широку шпигунську терористичну діяльність. З повідомлення ТАРС також випливало, що радянські лікарі отримали вказівки щодо винищення керівних кадрів СРСР із США від організації «Джойнт» через московського лікаря Б.О. Шимеліовича та «відомого єврейського буржуазного націоналіста С. Міхоелса». Характерно, що частину групи лікарів – В.М. Виноградова, М.Б. Когана і П.І. Єгорова називали «найдавнішими агентами англійської розвідки».

Ні в кого не викликало подиву те, що деякі з названих в повідомленні ТАРС «лікарів-убивць» померли задовго до виникнення цієї «справи», а народний артист СРСР С. Міхоелс ще у 1948 р. загинув від рук агентів КДБ у Мінську. Брутальні методи фізичного та психологічного тиску на заарештованих невдовзі дали слідчим бажані результати: майже всі вони «зізналися» у скоєнні ними важких злочинів.

Нова хвиля репресій поступово накрила собою і центри особистої безпеки самого Й.В. Сталіна. 29 квітня 1952 р. був відсторонений від посади, а 15 грудня заарештований начальник особистої охорони Й.В. Сталіна генерал-лейтенант держбезпеки М.С. Власик. Основою

звинувачень став той факт, що перший лист Л.Ф. Тимашук про злочинне ставлення лікарів до здоров'я А.О. Жданова був адресований саме М.С. Власику. «Вождь» знав про цей лист, на ньому стояла його віза – «в архів», але у 1952 р. Й.В.Сталіна переконали в тому, що М.С. Власик у 1948 р. за порадою керівника ЛСУ Кремля П.І. Єгорова не вжив належних заходів з цієї справи.

У листопаді 1952 р. за наполяганнями Л.П. Берії Й.В. Сталін погодився відсторонити від роботи і свого близького помічника – О.М. Поскрьобишева. За свідченням доньки О.М. Поскрьобишева, під час арешту її батько вимовив багатозначну фразу: «Сталіну залишилося жити лічені дні».

У свої останні дні на початку березня 1953 р. Й.В. Сталін опинився у становищі безпорадного в'язня власноруч створеної системи суцільної підозрливості, недовіри та ненависті. Трагічну роль у його долі відіграли страх і недовіра до лікарів, а крім того, нові порядки, згідно з якими без дозволу Л.П. Берії до Й.В. Сталіна лікарів не можна було викликати.

Деякі дослідники та близькі родичі Й.В. Сталіна вважають, що він став жертвою злочинної змови «друзів і соратників» на чолі з Л.П. Берією. Сьогодні цю версію підтвердити документально вже навряд чи будь-кому вдасться. Проте, безперечно, для багатьох вищих партійно-державних керівників – Л.П. Берії, В.М. Молотова, А.І. Мікояна, К.Є. Ворошилова – смерть Й.В. Сталіна була найкращим варіантом розвитку подій. Про це свідчать і факти останніх годин життя «вождя».

Смерть Й.В. Сталіна та політичні зміни в країні. 5 березня 1953 р., ще до настання смерті Й. В. Сталіна, відбулися події, які можна кваліфікувати як державний переворот. З 20 години до 20 години 40 хвилин, тобто за 1 годину 10 хвилин до смерті Й.В. Сталіна (він помер о 21 годині 50 хвилин) відбулось засідання групи вищих політичних керівників країни, яке було оформлене як спільне засідання пленуму ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР, де скоротили Президію ЦК більше ніж у два рази – з 25 членів і 10 кандидатів до 10 членів (Г.М. Маленков, Л.П. Берія, В.М. Молотов, К.Є. Ворошилов, М.С. Хрущов, М.О. Булганін, Л.М. Каганович, А.І. Мікоян, М.З. Сабуров і

М.Г. Первухін) і 4 кандидатів (М.М. Шверник, П.К. Пономаренко, Л.Г. Мельников, М.А. Багіров). Водночас було змінено структуру влади. Л.П. Берія та Г.М. Маленков запропонували зробити основною владною структурою в країні Раду Міністрів, а не Президію ЦК. До сфери її діяльності було вирішено передати всі політичні і господарські питання, звільнивши від їх вирішення партійні органи.

З цієї причини найбільш впливові керівники старої сталінської гвардії обійняли провідні посади в уряді. Головою Ради Міністрів СРСР став Г.М. Маленков, його першими заступниками були призначені Л.П. Берія, В.М. Молотов, М.О. Булганін, Л.М. Каганович. Л.П. Берія став також міністром внутрішніх справ, причому МВС об'єднувався з МДБ. В.М. Молотов повернувся на втрачену ним у 1949 р. посаду міністра закордонних справ. К.Є. Ворошилов став головою Президії Верховної Ради СРСР, а М.С. Хрущов отримав посаду секретаря ЦК КПРС, поки що без зазначення його першості серед інших секретарів.

Після смерті Й.В. Сталіна почалася перевірка матеріалів попереднього слідства по «справі лікарів», і невдовзі її було закрито. Ініціатором припинення слідства виступив Л.П. Берія. 4 квітня 1953 р. по радіо було передано урядове повідомлення про ліквідацію «справи лікарів». У ньому йшлося про те, що після перевірки матеріалів слідства та інших даних відносно лікарів, звинувачених у шкідництві, шпигунстві та інших діях стосовно активних діячів радянської держави, встановлено, що вони були заарештовані без будь-яких законних підстав .

Відповідальність за «справу лікарів» було покладено на міністра МДБ С.Д. Ігнат'єва і на його заступника генерала М.Д. Рюміна. З ініціативи Л.П. Берії у квітні 1953 р. С.Д. Ігнат'єв був звільнений від обов'язків секретаря ЦК, а М.Д. Рюміна заарештовали. Судовим слідством було встановлено, що М.Д. Рюмін сфальсифікував слідчі матеріали, на основі яких були проведені безпідставні арешти багатьох осіб, у тому числі медичних працівників. У червні 1954 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила його до вищої міри покарання.

Таким чином, невдовзі після смерті Й.В. Сталіна вперше з'явилися повідомлення про те, що в органах державної безпеки відбувалося свавілля, вперше відкрито було сказано, що свідчення заарештованих були отримані слідчими МДБ шляхом застосування неприпустимих і заборонених радянськими законами методів. Уже навесні 1953 р. у свідомості народу стали визрівати сумніви у справедливості численних вироків по справах минулих років, пов'язаних з «ворожими змовами» проти радянської держави і розкритих за допомогою органів держбезпеки.

Отже, події останніх років життя Й.В. Сталіна свідчили про те, що політика сталінської тиранічної диктатури досягла свого апогею і призвела до кризи всієї радянської державно-правової системи. Це зробило невідворотнім падіння сталінського абсолютизму як форми існування радянської держави.

5. Зовнішня політика СРСР в повоєнний період

Початок «холодної» війни. Роль основного переможця у війні суттєво змінила міжнародне становище Радянського Союзу, який став одним з визнаних лідерів світового співтовариства. Відносна згуртованість держав-переможниць після війни спостерігалася недовго. Яскравими її проявами стало утворення Організації Об'єднаних Націй на конференції в Сан-Франциско в червні 1945 р., покарання німецьких воєнних злочинців на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр., підписання мирних договорів держав-переможниць у Другій світовій війні з п'ятьма колишніми союзницями гітлерівської Німеччини: Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією. Договори були підписані 10 лютого і набрали чинності 15 вересня 1947 р. після їх ратифікації СРСР, США, Великобританією та Францією.

Однак з багатьох інших питань узгодити позиції не вдавалося, між колишніми союзниками зростала взаємна недовіра. СРСР був занепокоєний ядерною монополією США (у 1945 р. США вже мали запас ядерних бомб), американці та англійці побоювалися Радянської Армії –

найбільшої та найпотужнішої у світі. Непокоїло їх і те, що в очах світового співтовариства Радянський Союз втрачав стереотипний образ ворога, його вирішальний внесок у перемогу викликав сплеск симпатій до СРСР на Заході. Чисельність компартій за роки Другої світової війни збільшилась там майже у три рази. У 1945–1947 рр. комуністи входили до урядів 13 буржуазних держав світу, а в Італії та Франції в них були високі шанси прийти до влади.

Нове становище СРСР у світі, розширення його кордонів, наявність потужної армії, зростання впливу породили у Й.В. Сталіна прагнення до подальших територіальних претензій. На Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.) Й.В. Сталін домігся встановлення польсько-німецького кордону по річках Одер–Нейсе. Тоді ж радянські представники внесли пропозицію про зміну режиму Чорноморських протоків (Босфор і Дарданели), включаючи створення там радянських військово-морських баз, про повернення СРСР Карського та Ардаганського округів, що відійшли у 1921 р. до Туреччини. У вересні 1945 р. Й.В. Сталін висунув вимогу підкріпити статус великої держави протекторатом над Триполітанією (Лівією). У 1946 р. лише під тиском країн Заходу радянські війська залишили Іран.

Занепокоєні зростанням претензій СРСР, США і Великобританія почали замислюватися над проблемою стримування «радянської експансії». В березні 1946 р. колишній прем'єр-міністр Англії У. Черчіль у промові у Вестмінстерському коледжі міста Фултона (США, штат Місурі) у присутності американського президента Г. Трумена заявив: «Радянська Росія хоче безмежного розповсюдження своєї сили і своїх доктрин» і закликав протиставити цьому силу «братньої асоціації народів, що говорять англійською мовою». При цьому допускався ядерний шантаж СРСР. Один із планів США передбачав використання 196 атомних бомб для знищення 20 найбільших радянських міст.

У лютому 1947 р. президент США Г. Трумен у своєму посланні Конгресу запропонував конкретну програму дій з «порятунку Європи від радянської експансії» (доктрина Трумена). Передбачалося надати

масштабну економічну допомогу європейським країнам, утворити воєнно-політичний союз західних країн під егідою США (НАТО – у 1949 р.); розташувати поблизу радянських кордонів мережу воєнних баз США (насамперед у Греції і Турції) тощо.

Доктрина Г. Трумена мала забезпечити реалізацію двох головних стратегічних завдань США: не допустити подальшого розширення сфери впливу Радянського Союзу і його комуністичної ідеології (доктрина стримування соціалізму), а потім змусити соціалізм відійти до своїх колишніх кордонів (доктрина відкидання соціалізму). Конкретним кроком до цієї мети стало надання широкомасштабної економічної допомоги країнам Європи. 5 червня 1947 р. у Гарвардському університеті державний секретар США Дж.К. Маршал офіційно висунув таку програму, а в дію вона вступила у квітні 1948 р.

Конфронтація між колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції чітко проявилася під час обговорення «плану Маршала» на нараді міністрів закордонних справ Великобританії, Франції і СРСР у кінці червня – на початку липня 1947 р. у Парижі. Зацікавленість в американському плані проявили і країни Центральної та Східної Європи. Однак умови для здійснення плану, висунуті В.М. Молотовим на Паризькій нараді, які не допускали диктату США, не були прийняті. У зв'язку з цим СРСР, країни «народної демократії» та Фінляндія відмовилися від участі у «плані Маршала». 16 країн, що приєдналися до нього, отримали за чотири роки допомогу у вигляді поставок товарів масового вжитку на 17 млрд доларів США, значна частина яких (близько 60%) прийшла на Великобританію, Францію, Італію та ФРН. Реалізація плану фактично завершила поділ сфер впливу в Європі, а ставка на військову силу у відносинах між колишніми союзниками після 1947 р. стала головним інструментом їх політики.

Експорт радянської моделі соціалізму. 1947 рік став переломним і в оформленні прорадянського блоку держав. Й.В. Сталін сподівався, що в умовах, коли на конференціях «великої трійки» був де-факто визнаний повоєнний поділ світу на сфери інтересів великих держав, соціалістичні перетворення у Східній Європі пройдуть поступово і без погіршення

відносин з союзниками по антигітлерівській коаліції. Але ці сподівання не виправдалися. Відразу після звільнення від окупантів комуністичні режими були створені лише в Югославії (1945 р.) і в Албанії (1946 р.). У Східній Європі процес встановлення комуністичних режимів відбувався складніше. На першому його етапі, що тривав до середини 1947 р., основною моделлю державного устрою була «народна демократія», що спиралася на концепцію «національних шляхів до соціалізму». У країнах «народної демократії» був взятий курс на поступовий рух до нового ладу шляхом еволюційного розвитку. Такий процес орієнтувався на громадянський мир усередині кожної країни і широкий міжкласовий союз, він виключав громадянську війну та диктатуру пролетаріату. Радянська практика насильницької експропріації приватної власності не визнавалася.

Однак «холодна» війна внесла суттєві корективи у ці плани. Із середини 1947 р. ситуація в Європі змістилася вправо. Комуністи втратили свої позиції у Франції, Італії та Фінляндії, зазнали поразки у громадянській війні в Греції. Щоб не втратити свого впливу на Східну Європу і відгородити її від американської експансії, Москва взяла курс на форсовані темпи соціально-економічних та політичних перетворень. Це означало на практиці відставку коаліційних урядів «народного фронту» і висунання на керівні позиції в державі комуністів. У листопаді 1946 р. такий уряд був сформований у Болгарії, на початку 1947 р. – у Польщі. З серпня 1947 р. по лютий 1948 р. комуністичні режими були встановлені в Угорщині, Румунії і Чехословаччині. Разом із СРСР, Монголією, Північною Кореєю, Північним В'єтнамом і Китаєм усі ці країни створили єдиний «соціалістичний табір». Для координації їх економічного співробітництва в січні 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). До неї разом з СРСР увійшли ще п'ять європейських країн «народної демократії» – Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, а пізніше Албанія (лютий 1949 р.), В'єтнам (1978 р.), НДР (1950 р.), Куба (1972 р.), Монголія (1962 р.).

Однією із форм консолідації комуністів соціалістичного табору та інших країн Європи стало Комуністичне інформаційне бюро (Комінформбюро), що було утворено у вересні 1947 р. Спираючись на

військову силу, радянське керівництво на чолі з Й.В. Сталіним диктувало лідерам цих країн лінію поведінки не тільки на міжнародній арені, але й у внутрішній політиці. Одночасно комуністичним режимам надавалися довгострокові пільгові кредити, сума яких у 1945–1952 рр. становила 15 млрд крб (3 млрд дол.).

У межах соціалістичної співдружності не допускалося ніякої самодіяльності. У 1948 р. стався гучний радянсько-югославський конфлікт. Причиною його стало негативне ставлення Й.В. Сталіна до спроб компартії Югославії зайняти керівне положення на Балканах, послаблююче позиції СРСР у цьому регіоні. Занадто велика самостійність югославського керівництва на чолі з Й. Броз Тіто призвела до розриву дипломатичних відносин із СРСР і засудження його політики з боку Комінформбюро. З 1949 р. почала проводитися політика ізоляції Югославії від країн «соціалістичного табору».

Апогей політики «холодної» війни. Відкрите протистояння колишніх союзників по антигітлерівській коаліції виникло влітку 1948 р. і приводом для цього стало німецьке питання. До цього часу радянська та англо-американська позиції з німецького питання суттєво еволюціонували. Якщо у 1941 р. Й.В. Сталін уважав за потрібне створити на території переможеної Німеччини кілька німецьких держав, то тепер після закінчення війни він виступав за збереження єдності Німеччини, сподіваючись на посилення радянських позицій у Центральній Європі. США і Великобританія, навпаки, побоюючись цього, робили ставку на зміцнення своїх позицій і «демократизацію» західних районів окупованої Німеччини.

У лютому–липні 1948 р. в Лондоні пройшла конференція представників шести західних країн (США, Англії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембурга), на якій було ухвалено рішення про створення на основі проголошеного «плану Маршала» дружньої Заходу сильної німецької держави, головною місією якої мала стати «протидія радянській експансії» в Європі. Створення німецької держави в західних окупаційних зонах було сприйнято Й.В. Сталіним як відродження німецького мілітаризму і реваншизму, безпосередня загроза позиції СРСР у повоєнній Європі.

У зв'язку із загостренням відносин між СРСР і західними державами Контрольна рада в Німеччині в березні 1948 р. припинила своє існування. 17 червня в зоні окупації західних країн – «Тризонії» – було введено особливу валюту, яка була поширена і на Західний Берлін. З метою перешкодження процесам розпаду Німеччини Радянський Союз 24 червня припинив залізничне та автомобільне сполучення із Західним Берліном. Виникла гостра криза, яка могла перерости у повномасштабну війну. Проте після тривалих перемовин у травні 1949 р. у Нью-Йорку чотирьох держав, які окупували Німеччину, була досягнута домовленість. 12 травня 1949 р. представникам західних країн було дозволено дістатися Західного Берліна через територію Східної Німеччини, що була зоною окупації СРСР. Криза закінчилася, але вона прискорила утворення Федеративної Республіки Німеччини.

ФРН виникла 20 вересня 1949 р., коли було оголошено про утворення уряду на чолі з К. Аденауером в Бонні. У відповідь на ці події 7 жовтня в радянській зоні окупації була утворена Німецька Демократична Республіка на чолі з президентом В. Піком. Розкол Німеччини, який тривав до жовтня 1990 р. став символом поділу світу на два табори – капіталістичний і соціалістичний. Невдовзі почали утворюватись і воєнно-політичні блоки, на які вони спиралися. Західну сторону представляли Північноатлантичний альянс (НАТО), утворений 4 квітня 1949 р. США, Канадою і ще десятьма західноєвропейськими країнами, і блок АНЗЮС, утворений у вересні 1951 р. США, Австралією і Новою Зеландією. Протилежну сторону представляла Організація Варшавського Договору (ОВД), до якої у травні 1955 р. увійшли СРСР, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина та Албанія (не брала участі в роботі організації з 1962 р., а у 1968 р. вийшла з договору).

Найгострішим зіткненням двох сил став корейський конфлікт 1950–1953 рр. Після утворення Китайської Народної Республіки (КНР) 1 жовтня 1949 р. між радянським і китайським керівництвом встановилися дружні відносини. Підписавши 14 лютого 1950 р. договір про дружбу, союз і взаємодопомогу, СРСР і Китай погодилися надати допомогу Північній Кореї на чолі з Кім Ір Сеном в об'єднанні країни. Після виводу з Кореї

союзних військ на частині її території, що була розташована на північ від 38 паралелі, існував прорадянський режим, а на південь – проамериканський.

29 червня 1950 р. північнокорейські війська перетнули кордон і швидко розгромили війська південних корейців. Держдепартамент США поклав відповідальність за цей воєнний конфлікт на СРСР. Рада Безпеки ООН одностайно звинуватила Корейську Народно-Демократичну Республіку в агресії і дала санкцію на воєнну підтримку Південної Кореї військами ООН, які на дві третини були представлені американцями. СРСР на той час бойкотував Раду Безпеки на знак протесту проти участі в ній Тайваню замість КНР. У корейському конфлікті, що розгорнувся, СРСР надавав допомогу КНДР зброєю, а з листопада 1950 р. – авіадивізіями. З жовтня 1950 р. у війні брали участь китайські добровольці. Збройне протистояння тривало до 28 липня 1953 р., і завдало страждань корейському народові й численні жертви: американцям – 33 тис., корейцям – близько 4 млн. У боях загинули і 299 радянських льотчиків. Однак Корея так і залишилася розділеною на дві держави.

Після ліквідації ядерної монополії США у 1949 р., коли СРСР випробував свою ядерну зброю, небезпека виникнення руйнівної війни зростає. У січні 1951 р. Й.В. Сталін заявив, що протягом чотирьох найближчих років існує можливість встановлення соціалізму у всій Європі. Весною 1952 р. було ухвалено рішення про формування у СРСР 100 дивізій реактивних бомбардувальників і створення більш ніж 10 тис. цих бойових машин. У загостренні ситуації у світі були винні обидві сторони – і лідери НАТО, і сталінське керівництво СРСР разом із союзниками. У цей період Й.В. Сталін заклав основи конфронтаційної політики балансування на межі війни, яку радянське керівництво продовжувало аж до 1980-х років.

Однак підсумком жорсткого протистояння в повоєнний період було й усвідомлення того факту, що від «холодної» війни не виграє ніхто, особливо якщо вона переросте в ядерну. Розуміння цих реалій заклало підґрунтя для коригування зовнішньополітичної доктрини спадкоємцями Й.В. Сталіна.

Контрольні питання та завдання

1. Проаналізуйте основні економічні завдання четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.). Визначте, чи можна її називати «п'ятирічкою відновлення народного господарства»?

2. Поясніть, з яких причин курс на підвищення матеріального добробуту радянського народу не став визначальним у повоєнні роки?

3. Проаналізуйте основні підсумки відновлення довоєнного рівня розвитку промисловості в Росії та визначте основні чинники успішного виконання планових завдань.

4. Охарактеризуйте стан та основні проблеми розвитку сільського господарства в період повоєнного сталінізму та визначте основні причини невиконання планів його відновлення.

5. Визначте основні причини голоду 1946–1947 рр. у Росії та масової смертності населення від нього.

6. Проаналізуйте ситуацію, що склалася у політичному житті суспільства. Дайте аргументовану відповідь на запитання: чи можна вважати цю ситуацію кризовою і якщо так, то з яких причин?

7. Які події періоду повоєнного сталінізму можуть бути, на Ваш погляд, охарактеризовані як прояви боротьби за владу у верхньому ешелоні партійно-державного керівництва СРСР?

8. Визначте, у чому полягали основні причини удару сталінського репресивного апарату по інтелігенції у другій половині 40-х – на початку 1950-х років ХХ ст.?

9. Проаналізуйте основні форми ідеологічного впливу на інтелігенцію та методи боротьби з нею.

10. Визначте, у чому полягали основні ознаки кризи системи особистої влади Й.В. Сталіна у 1945–1953 рр.?

11. Проаналізуйте основні напрями зовнішньої політики радянського керівництва на чолі з Й.В. Сталіним у повоєнний період. Визначте, чи зробив СРСР свій внесок у розв'язання «холодної» війни; якщо так, то які історичні факти про це свідчать?

ГЛАВА II. ПЕРШИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛІЗМУ (1953–1964 рр.)

1. Боротьба за владу в політичному керівництві СРСР після смерті Й.В. Сталіна та вибір шляхів розвитку радянського суспільства

Тріумвірат при владі. Арешт Л.П. Берії. Смерть Й.В.Сталіна 5 березня 1953 р. поклала край періоду існування радянського суспільства, який характеризувався особистою диктатурою вождя, що спиралася на партійно-державний апарат і репресивні органи. З цього часу розпочалася тривала боротьба за владу в післясталінському керівництві СРСР, яка пройшла чотири етапи:

1. Березень–червень 1953 р. – період тріумвірату, коли ключові позиції в керівництві країною займали Г.М. Малєнков, Л.П. Берія, М.С. Хрущов. Він завершився усуненням із керівництва країною Л.П. Берії.

2. Літо 1953р. – лютий 1955р. – період боротьби за одноосібну владу М.С. Хрущова з Г.М. Малєнковим, яка завершилася зняттям останнього з посади голови уряду.

3. Лютий 1955 р. – березень 1958 р. – період боротьби М.С. Хрущова з «антипартійною групою» Г.М. Малєнкова, Л.М. Кагановича та ін., яка завершилася позбавленням членів антихрущовської опозиції посад (1957) і зміщенням з посади голови уряду М.О. Булганіна, який підтримував цю групу (березень 1958 р.).

4. Березень 1958 р. – жовтень 1964 р. – період одноосібної влади М.С. Хрущова та формування опозиції з боку оновленого партапарату, який завершився зняттям М.С. Хрущова з усіх посад.

Аналіз подій повоєнного періоду (травень 1945 – березень 1953 рр.) давав підстави вважати, що в кінці життя Й.В. Сталіна оточували віддані йому соратники та однодумці. Найближче політичне оточення Й.В. Сталіна (Л.П. Берія, Г.М. Малєнков, М.С. Хрущов) як на словах, так і у справах були прихильниками сталінських підходів і методів вирішення як внутрішніх, так і зовнішньополітичних завдань. Однак після смерті «вождя» з'ясувалося,

що його найближчі соратники (Л.П. Берія, Г.М. Маленков) усвідомлюють необхідність реформування країни.

Схильність до радикальних змін з боку Л.П. Берії мала превентивний характер. Він чітко розумів, що численні одіозні прояви системи, насамперед порушення законності, відразу після смерті Й.В. Сталіна стануть предметом громадського обговорення, а це спричинить пошуки відповідальних за них. Намагаючись подовжити існування системи та зміцнити власне становище в ній, Л.П. Берія став ініціатором цілої низки заходів щодо лібералізації внутрішнього життя країни.

Саме з його ініціативи влада у країні була розподілена таким чином, щоб не допустити значної її концентрації у руках однієї людини, як у попередні часи. Пропозиції Л.П. Берії також стосувалися реформування МВС-МДБ. Він запропонував передати табори та колонії з підпорядкування МВС міністерству юстиції (крім особливих таборів для політв'язнів), провести широку амністію, обмежити сферу застосування примусової праці в економіці, переглянути сфабриковані справи, заборонити катування під час слідства. За ініціативою Л.П. Берії було переглянуто «справу лікарів» і 4 квітня 1953 р. закрито як таку, що була побудована на сфальсифікованих матеріалах. Усі заарештовані у цій справі люди були звільнені.

Частина ініціатив Л.П. Берії стосувалася перегляду принципів національної політики, а точніше пропонувалось: призначати на керівні посади в національних республіках та округах осіб місцевої національності, зупинити практику насильницької русифікації (у Прибалтиці, у західних областях України та Білорусії).

Л.П. Берія критикував екстенсивний розвиток економіки, говорив про неефективність колгоспів і необхідність матеріального стимулювання в них. Він також заявив, що партія повинна займатися лише кадрами і пропагандою, а рештою проблем – Рада Міністрів.

У сфері міжнародних відносин Л.П. Берія виступав за розрядку міжнародної напруженості, за пом'якшення політики конфронтації. Пропозиції Л.П. Берії стосовно країн Східної Європи відрізнялись певним радикалізмом. Він рекомендував керівникам угорських комуністів на чолі з

М. Ракоші внести зміни в кадрову політику, в економічну сферу з урахуванням національної специфіки, реабілітувати безвинно засуджених. Л.П. Берія пропонував вивести війська з НДР, об'єднати Німеччину, примиритися з Югославією.

Однак ставлення до цих давно назрілих реформ цілковито залежало від ставлення до їх автора. Л.П. Берія давно навіював страх не лише народу, але й політичній еліті країни як голова, а потім куратор каральних органів. Для політичних спадкоємців Й.В. Сталіна Л.П. Берія був одним із головних претендентів на одноосібну владу, особливо після його повернення на посаду голови об'єднаного МВС-МДБ. Тому в усуненні його були зацікавлені всі політичні керівники вищого ешелону влади. Однак ініціативу здійснення цієї акції взяв у свої руки М.С. Хрущов. Вирішальну роль в арешті та ізоляції Л.П. Берії відіграли військові на чолі із заступником міністра оборони маршалом Г.К. Жуковим, який незадовго до цих подій повернувся до Москви з Уральського воєнного округу.

26 червня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС Л.П. Берію заарештували. У той самий день Указом Президії Верховної Ради СРСР він був усунутий з посади першого заступника голови Ради Міністрів і міністра внутрішніх справ СРСР, позбавлений усіх звань та нагород. Незабаром Л.П. Берія був притягнутий до кримінальної відповідальності. Справа про його «злочинні дії» була передана до розгляду Верховного суду СРСР.

2–7 липня 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС з питання «Про злочини, антипартійні та антидержавні дії Л.П. Берії», де з основною доповіддю виступив Г.М. Маленков. Пленум постановив взяти під контроль усю діяльність органів МВС, вивів Л.П. Берію зі складу ЦК і виключив з партії.

Л.П. Берії були висунуті звинувачення не лише в реальних злочинах, пов'язаних з незаконними репресіями, порушеннями законності, зловживаннями службовим становищем, але й надумані претензії, витримані в найгірших традиціях сталінських політичних процесів. Так, М.С. Хрущов говорив про величезну шкоду, яку нібито Л.П. Берія завдав ключовим галузям народного господарства, внутрішній і зовнішній політиці СРСР. Найголовнішим, як і в часи сталінської диктатури, було

недоведене звинувачення його у зв'язках з іноземними розвідками. Всі пропозиції Л.П. Берії щодо лібералізації політичного режиму у країні та пом'якшення зовнішньополітичної лінії були поставлені йому в провину як «злочинні замах на партійне керівництво суспільством».

23 грудня 1953 р. за вироком Верховного Суду СРСР Л.П. Берію розстріляли. Його було страчено, як і його численних жертв попередніх років, «як ворога Комуністичної партії та радянського народу». Разом з Л.П. Берією були звинувачені у зраді та здійсненні терористичних актів і засуджені на смерть його висуванці з органів внутрішніх справ – В.М. Меркулов, В.Г. Деканозов, Б.З. Кобулов, С.А. Гоглідзе, П.Я. Мешик, Л.О. Влодзимерський.

Характер обвинувачень, пред'явлених Л.П. Берії, не дає підстав уважати його усунення від влади першим актом десталінізації. Діяльність Й.В.Сталіна ще була поза критикою, а його ім'я залишалося святим для радянського народу.

Усунення Г.М Малєнкова. Після арешту Л.П. Берії влада сконцентрувалася в руках Г.М.Малєнкова та М.С.Хрущова. Вдала операція з усунення Л.П. Берії стимулювала М.С.Хрущова до боротьби за одноосібну владу в країні. Головним його конкурентом був Г.М. Малєнков, за яким зберігалось формальне лідерство у владних структурах. Крім ключової державної посади голови Ради Міністрів, Г.М. Малєнков утримував міцні позиції у партійному апараті. За схемою розподілу влади, реалізованою в день смерті Й.В.Сталіна, за ним було закріплено право головувати на засіданнях Президії ЦК КПРС і керувати секретаріатом Президії. М.С. Хрущов, як Перший секретар ЦК, лише підписував партійні документи. Такий розподіл владних функцій спочатку послаблював позиції М.С. Хрущова у боротьбі за владу, але поступово ситуація стала змінюватися на його користь. Під час розслідування діяльності Л.П. Берії стали спливати факти участі Г.М. Малєнкова у фабрикації політичних справ. Так, у цей час було перевірено «ленінградську справу», і колишній міністр держбезпеки В.С. Абакумов, заарештований ще влітку 1951 р., показав під час

розслідування, що ініціатором переслідувань жертв «ленінградської справи» був саме Г.М. Маленков. Користуючись цими обставинами, М.С. Хрущов розпочав кампанію з дискредитації Г.М. Маленкова, яка завершилась «добровільною» відставкою останнього у лютому 1955 р.

Причин порівняно легкого усунення Г.М. Маленкова з посади голови уряду було кілька: це і його особиста м'якотілість, і ревно-неприятне ставлення «друзів» із політичного керівництва країни, і енергійна діяльність М.С. Хрущова щодо дискредитації та усунення Г.М. Маленкова за допомогою місцевих партійних лідерів. Падіння Г.М. Маленкова було закономірним і внаслідок вразливості його позиції як найближчого «соратника» Й.В. Сталіна, з яким він ділив відповідальність за беззаконня в країні. Разом з тим втрата Г.М. Маленковим ключового державного поста в лютому 1955 р. позбавила країну можливості здійснення політики більш радикальних соціально-економічних реформ, ніж ті, що були запропоновані пізніше М.С. Хрущовим.

Г.М. Маленков уже в перші дні після смерті Й.В. Сталіна виявив новаційний підхід до розв'язання низки внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Саме йому належить вислів «культ особи» стосовно Й.В. Сталіна і твердо висловлений намір його «припинити».

Вислів «припинити культ особи» мав глибокий сенс. Г.М. Маленков як досвідчений політик усвідомлював, що після смерті «вождя» настане період критики та демонтажу режиму особистої влади. Тому він вважав за потрібне перехопити ініціативу у цьому процесі та спрямувати його у потрібне річище. Г.М. Маленков, як пізніше і М.С. Хрущов, намагався визначити чіткі рамки критики культу особи, обмежуючи її лише порушеннями демократичних норм партійного та державного життя. Він уважав, що якщо «припинити культ особи» заходами, які надходять «згори», то стихійної та непередбачуваної критики «знизу» можна буде уникнути.

Новаційний підхід Г.М. Маленкова до розв'язання внутрішніх проблем виявився у двох головних ідеях: соціальній переорієнтації економіки та зміні аграрної політики. Свідомо згорнувши політику

«ленінградської команди» Жданова–Вознесенського щодо пріоритетного розвитку галузей групи «Б» у повоєнні роки, Г.М. Маленков виступив у ролі нібито автора цієї ідеї у 1953–1954 рр.

Він висловив реформаторські пропозиції у своєму першому великому публічному виступі після смерті Й.В. Сталіна на V сесії Верховної Ради 8 серпня 1953 р. Головна думка виступу зводилась до посилення соціальної спрямованості економічної політики. Проаналізувавши стан справ у виробництві предметів народного споживання, яке зросло з 1925 р. у 12 разів, при зростанні виробництва засобів виробництва у 55 разів, Г.М. Маленков запропонував посилено форсувати розвиток легкої та харчової промисловості, розгорнути соціальні програми, які б включали будівництво житла, розширення торгівлі, розвиток охорони здоров'я.

Особливо важливою була пропозиція Г.М. Маленкова щодо змін в аграрній політиці. Головним завданням у сфері сільського господарства він назвав підвищення його продуктивності, тобто інтенсифікацію виробництва, та всебічне використання принципів економічного стимулювання колгоспників. З цією метою було запропоновано: підвищити заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, яка здавалася колгоспами державі, організувати державну закупівлю надлишків сільськогосподарської продукції за підвищеними цінами у колгоспів, що виконали свої зобов'язання. Одночасно у промові Г.М. Маленкова було запропоновано змінити неправильне ставлення до особистого підсобного господарства колгоспників, а саме: знизити норми обов'язкових поставок з особистого підсобного господарства, зменшити у два рази грошовий податок з кожного двору колгоспника, а недоїмки з податку за минулі роки списати. Уже на цій сесії Верховної Ради було ухвалено новий закон про сільськогосподарський податок (попередній діяв з 1930 р.). Тепер за пропозицією Г.М. Маленкова вводився принцип твердого оподаткування, тобто податок нараховувався не із суми прибутку, а з одиниці площі, незалежно від розміру отриманого з нього прибутку.

Принципово нові підходи відрізняли і зовнішньополітичний курс Г.М. Маленкова. Уже в жалобній промові під час поховання Й.В. Сталіна, в

якій, здавалося б, не могло бути місця нетрадиційним ідеям, Г.М. Маленков висловив нову думку про можливість тривалого співіснування та мирного змагання капіталістичної та соціалістичної систем. Ідея неконфронтаційного розвитку двох систем невдовзі була підхоплена та розвинута М.С. Хрущовим на XX з'їзді КПРС.

Ще більш знаменною була промова Г.М. Маленкова перед виборцями 12 березня 1954 р. Повідомивши під час цієї зустрічі радянській та світовій громадськості сенсаційну новину про появу у СРСР термоядерної зброї, він побудував свій виступ не на войовничих заявах «з позиції сили», а несподівано для всіх заявив, що політика підготовки нової світової війни при сучасних її засобах призведе до загибелі світової цивілізації. Цей неординарний висновок так ніколи і не був підтриманий ніким із політичних керівників СРСР того часу, у тому числі і М.С. Хрущовим. На пленумі ЦК КПРС у січні 1955 р., де вирішувалось питання про усунення Г.М. Маленкова з посади голови уряду, ця його ідея була визнана теоретичною і політичною помилкою. Така ж доля спіткала його пропозицію щодо соціальної переорієнтації народного господарства.

8 лютого 1955 р. Верховна Рада СРСР задовольнила прохання Г.М. Маленкова про звільнення його з посади голови уряду та призначила на цю посаду М.О. Булганіна. Однак Г.М. Маленков ще зберігав міцні позиції в керівництві країною як заступник голови Ради Міністрів і член Президії ЦК.

2. Критика М.С. Хрущовим культу особи Й.В. Сталіна та боротьба з політичною опозицією

Критика культу особи Й.В. Сталіна. До 1956 р. у країні вже був накопичений певний досвід позитивних змін. Було ліквідовано «справу лікарів», реабілітовано жертв «ленінградської справи», Єврейського антифашистського комітету, звільнено заарештованих після війни воєначальників. З в'язниць і таборів вийшли десятки тисяч людей, але кульмінаційним пунктом цієї політики стали рішення XX з'їзду КПРС.

Дискусії про культ особи Й.В. Сталіна розпочались у жовтні 1955 р. на засіданні Президії ЦК КПРС. До цього часу відбувся крутий поворот у ставленні М.С. Хрущова до Й.В. Сталіна. У 1953 р. після смерті «вождя» саме

М.С. Хрущову належала ідея перенесення тіла Й.В. Сталіна до Мавзолею та увічнення його імені. Але в середині 1950-х років М.С. Хрущов дедалі більш відверто засуджував злочини Й.В. Сталіна. Він так само добре, як Л.П. Берія та Г.М. Маленков, розумів, що ігнорувати питання викриття культу особи Й.В. Сталіна не можна. Як він відзначав у своїх спогадах, якщо він не поставить цього питання, то його поставлять інші. Однак М.С. Хрущов замовчував той факт, що до його відкритого виступу проти сталінських злодіянь за його розпорядженням було знищено велику кількість документів, особливо про його причетність до політичних репресій.

М.С. Хрущову було що приховувати, адже на початку 1950-х років він мав великий послужний список партійного функціонера. Працюючи у Московській партійній організації у 1930-ті роки, М.С. Хрущов пройшов шлях від секретаря Бауманського райкому ВКП(б) у 1931 р. до першого секретаря Московського міського комітету і другого секретаря Московського обласного комітету у 1934 р. У 1935 р. він став першим секретарем Московського міського і обласного комітету ВКП(б). М.С. Хрущову вдалося уникнути розправи під час «великого терору» 1936–1939 рр. і стати у 1938 р. першим секретарем ЦК компартії України. Він став активним організатором масових репресій в Україні і співробітничав у цих справах з Л.П. Берією та Г.М. Маленковим. М.З. Кобулов, який був з 1938 р. заступником міністра держбезпеки України, свідчив у 1954 р., що перший секретар ЦК КП України не намагався зробити навіть те, що міг, для обмеження масових репресій у республіці. Проте саме М.С.Хрущову – активному учаснику сталінських репресій і замовнику убивств видних українських націоналістів судилося стати заповзятим викривачем культу особи Й.В.Сталіна. Коли М.С. Хрущов переконався, що його участь у злочинах сталінської епохи не стане надбанням гласності, він став сміливо обвинувачувати інших.

Доповідь «Про культ особи та його наслідки», що пролунала на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р. готувалася дуже довго і ретельно. До кінця 1955 р. було накопичено безліч фактів про незаконні репресії, виявлені органами держбезпеки. З метою більш глибокого вивчення фактів масових

репресій 31 грудня 1955 р. Президія ЦК створила спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК КПРС П.М. Поспеловим. Уже за місяць комісія надала звіт, в якому розкрилася картина масового терору влади стосовно населення країни. У звіті були зроблені сенсаційні висновки про те, що всі ганебні порушення законності, катування, що призводили до масових обмовлень невинних людей, були санкціоновані Й.В. Сталіним від імені ЦК ВКП (б).

9 лютого 1956 р. Президія ЦК більшістю голосів ухвалила рішення заслухати доповідь комісії на закритому засіданні XX з'їзду КПРС. Заперечували проти цього лише близькі «соратники» Й.В. Сталіна – В.М. Молотов, К.Є. Ворошилов і Л.М. Каганович. 13 лютого 1956 р. було ухвалено вже одностайне рішення про те, що доповідати з цього питання на XX з'їзді буде Перший секретар ЦК КПРС М.С. Хрущов. Первинний варіант доповіді був написаний П.М. Поспеловим. Потім була проведена колективна підготовка остаточного тексту доповіді секретарями ЦК. Уже в період роботи XX з'їзду текст доповіді було розіслано членам і кандидатам у члени Президії ЦК, вони зробили останні зауваження, і до 25 лютого було підготовлено остаточну редакцію.

Доповідь М.С. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» була заслухана на спеціальному закритому засіданні делегатів XX з'їзду вранці 25 лютого 1956 р. У ній була засуджена практика возвеличення ролі окремої особи, а також масові репресії та беззаконня, які базувалися на зловживанні одноосібною владою. Доповідь була насичена численними фактами, які до того часу були відомі лише одиницям. У провину Й.В. Сталіну було поставлено поразку Червоної Армії у 1941 – 1942 рр., що призвела до окупації великої території, жалюгідний стан сільського господарства, brutальні помилки у зовнішній політиці. Справжніх масштабів репресій ще ніхто не знав. М.С. Хрущов наводив лише окремі факти знищення напередодні війни близько двох третин складу ЦК і майже половини делегатів XVII з'їзду ВКП(б).

Згідно з рішенням XX з'їзду було підготовлено і 30 червня 1956 р. опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яка на відміну від закритої доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді,

була менш гострою і насиченою фактами. У цілому критика культу особи кінця 1950-х – початку 1960-х рр. була обмеженою та непослідовною. Поряд із викриттям сталінських злочинів М.С. Хрущов уважав за можливе ставити Й.В. Сталіну в заслугу боротьбу за «ленінізм» у 1920-ті рр., здійснення колективізації сільського господарства і, зрештою, побудову соціалізму у СРСР. М.С. Хрущов та інші політичні керівники СРСР того часу не піддавали глибокому аналізу, а тим більше критиці те суспільство, яке було створено в країні під керівництвом Й.В. Сталіна. Оцінка ролі Й.В. Сталіна будувалась за схемою: «з одного боку» та «з іншого боку». У підсумку зловживання особистою владою, покладене на одну чашу терезів, урівноважувалось заслугами в побудові соціалізму.

Будучи ініціатором викриття сталінського культу, М.С. Хрущов, незважаючи на всі заходи безпеки, зіткнувся з проблемою особистої відповідальності за злочини недавнього минулого, до яких були причетні як він сам, так і його найближче оточення. Тому він, хоча і вимагав від кожного партійного керівника чітких висловлювань на адресу Й.В. Сталіна, як це було на XXII з'їзді КПРС у 1961 р., але водночас пильно стежив, щоб критика культу особи не вийшла за певні, чітко окреслені ним межі.

Боротьба М.С. Хрущова з політичною опозицією у 1957 р. Критика сталінської диктатури спричинила кризу громадської свідомості та процес десталінізації у країнах Східної Європи, який не завжди піддавався контролю з боку СРСР. Події 1956 р. у Польщі та Угорщині скомпрометували хрущовську ініціативу серед консерваторів і дали привід для гострої критики його дій. У Президії ЦК КПРС точилися гострі суперечки та дискусії, але вони не зводились лише до питань десталінізації суспільства. Зіткнення позицій відбувалось з масштабних соціальних, економічних та політичних проблем. Опоненти М.С. Хрущова часто мали серйозні підстави для критики. Так, Л.М. Каганович, виступаючи з різкими запереченнями проти великих державних капіталовкладень в освоєння цілинних земель у Казахстані, пропонував вкласти ці кошти у розвиток нечорноземної зони Росії. В.М. Молотов та інші члени Президії ЦК КПРС піддали критиці авантюрне гасло М.С. Хрущова про можливість наздогнати

і перегнати Америку щодо виробництва молока та м'яса. Особливе невдоволення членів Президії ЦК викликало ігнорування їх думки М.С. Хрущовим, ухвалення ним одноосібних рішень з багатьох питань внутрішньої та зовнішньої політики.

18 червня 1957 р. на засіданні Президії ЦК КПРС більшість його членів – 8 з 11 – В.М. Молотов, Г.М. Маленков, Л.М. Каганович, М.О. Булганін, К.Є. Ворошилов, М.Г. Первухін, М.З. Сабуров, Д.Т. Шепілов звинуватили М.С. Хрущова у порушенні принципу колективності керівництва, жорсткості та нетерпимості до членів Президії ЦК партії. На засіданні було сказано про значні прорахунки Першого секретаря в управлінні сільським господарством, про небезпечні повороти у зовнішній політиці. Більшість членів Президії ухвалила рішення про усунення М.С. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС.

М.С. Хрущов поставив вимогу скликати пленум ЦК КПРС для вирішення питання про оцінку його дій та зміщення з посади. Завдяки підтримці міністра оборони маршала Г.К. Жукова, члени ЦК за кілька днів були доставлені військовими літаками до Москви. Пленум ЦК тривав надзвичайно довго – з 22 до 29 червня 1957 р. Ініціатива на пленумі належала прохрущовській меншості Президії ЦК КПРС. З інформаційним повідомленням від імені Президії ЦК на пленумі виступив М.А. Суслов – на той час палкий прихильник М.С. Хрущова. Протистояння у Президії ЦК КПРС було пояснено у доповіді М.А. Суслова та в офіційних документах пленуму тим, що члени Президії виступили не проти М.С. Хрущова, його особистих якостей і методів керівництва, а проти партії та її курсу на подолання наслідків культу особи. Пленум ЦК приховав від народу та представників вищих ешелонів влади те, що проти М.С. Хрущова виступила більшість членів Президії ЦК, а не лише невелика «антипартійна група» – В.М. Молотов, Г.М. Маленков, Л.М. Каганович і Д.Т. Шепілов. Пленуму навіть довелося залишити без покарання К.Є. Ворошилова, М.О. Булганіна, М.Г. Первухіна та М.З. Сабурова, які також голосували за звільнення Першого секретаря.

М.С. Хрущова в його протистоянні опонентам підтримала у червні 1957 р. більшість ЦК КПРС, органи державної безпеки, армія. Розрахунок групи В.М. Молотова, Г.М. Малєнкова та інших на підтримку членів ЦК, які обіймали високі посади у радянських, господарських органах, не виправдався. Керівники вищої ланки – члени ЦК КПРС, незважаючи на тривалу співпрацю з більшістю членів Президії, не наважилися відверто виступити на їх підтримку. По-перше, за традицією, що склалась, будь-який організований виступ проти керівника партії розглядався як внутрішньопартійна опозиція. І головне – нові члени ЦК, обрані на XX з'їзді, добре пам'ятали, як були висунуті в керівні органи партії після XIX з'їзду Й.В. Сталіним і як після його смерті були повернуті на периферійні посади «старою гвардією» – В.М. Молотовим, Г.М. Малєнковим, Л.М. Кагановичем. Звідси різкість критики молодими членами ЦК хрущовських опонентів на червневому пленумі 1957 р. Головне звинувачення, пред'явлене учасникам так званої «антипартійної групи», – персональна відповідальність за масові репресії. Але відповідний пункт резолюції пленуму ЦК було прийнято в секретному порядку, тому що обвинувачень боялися самі викривачі.

Вирішальну роль у боротьбі за владу в післясталінському керівництві партією та державою відіграла армія на чолі з маршалом Г.К. Жуковим. Її підтримка визначила результат боротьби проти Л.П. Берії, а потім і проти антихрущовської опозиції у 1957 р. Напередодні червневого пленуму ЦК КПРС у 1957 р. Г.К. Жуков прямо пригрозив застосуванням сили армії під час вирішення питання про владу. Повною мірою скориставшись підтримкою Г.К. Жукова у боротьбі за одноосібну владу, М.С. Хрущов уже у жовтні 1957 р. усунув цю впливову фігуру від керівництва армією та партією. Жовтневий пленум ЦК КПРС 1957 р. зняв Г.К. Жукова з усіх посад і вивів його зі складу Центрального Комітету.

У березні 1958 р. голову уряду М.О. Булганіна було також усунуто з посади, її тепер обійняв М.С. Хрущов, поєднавши у своїх руках функції керівника партії та уряду. Так закінчилася боротьба в партії, яка затвердила одноосібне лідерство М.С. Хрущова.

3. Пошуки шляхів демократизації радянського суспільства

Основні напрями демократизації суспільства. Процес демократизації суспільства почався відразу після смерті Й.В. Сталіна й торкнувся, насамперед, внутрішньопартійного життя. Було налагоджене регулярне скликання партійних з'їздів та пленумів ЦК, стало практикуватися обговорення партійних та державних документів у пресі та на зборах трудових колективів. З питань розвитку певних галузей народного господарства стали збиратися наради із залученням широкого кола фахівців. Була зроблена спроба чітко окреслити функції партійних органів, звільнити їх від завдань оперативно-господарського керівництва та передати їх органам управління народним господарством. Передбачалося, що партія зосередиться лише на розробці стратегічних програм соціально-економічного розвитку країни, на виборі пріоритетних напрямів і засобів їх виконання.

Подальший розвиток курсу на демократизацію життя суспільства був пов'язаний з рішеннями XX з'їзду КПРС. У 1957 р. було вжито заходів щодо розширення прав Рад. У січні 1957 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про покращення діяльності Рад депутатів трудящих та посилення їх зв'язку з масами», в якій партійним органам рекомендувалось менше ними опікуватися, розширяти їх права у господарській діяльності, в організації житлового, культурно-побутового та дорожнього будівництва.

У грудні 1957 р. на пленумі ЦК КПРС було розглянуто питання про роль і завдання профспілок й окреслено заходи щодо розширення їх прав в управлінні виробництвом. У цьому ж році відбулась реорганізація Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (ВЦРПС), скорочено її штатний апарат. Подібні заходи були вжиті і в комсомолі. Тоді ж розпочалась реабілітація репресованих народів і повернення їх у місця традиційного проживання. У січні 1957 р. Верховна Рада СРСР відновила національну державність балкарського, інгушського, калмицького, карачаївського, чеченського народів. Однак цей процес у період діяльності М.С. Хрущова не був завершений. Не було відновлено автономію німців у Поволжі, кримських татар, не повернулися з місць заслання турки-месхетинці.

У 1961 р. на XXII з'їзді партії з ініціативи М.С. Хрущова до нового статуту КПРС були внесені положення, які означали демократизацію внутрішнього життя партії: про можливість проведення внутрішньопартійних дискусій; про ротацію (оновлення) партійних кадрів у центрі та на місцях (на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС мав оновлюватися на чверть, склад ЦК компартій союзних республік, крайових та обласних комітетів – на третину, а міських, районних і первинних партійних комітетів – на половину); про недопущення підміни партійними організаціями державних органів і громадських організацій.

Обмеженість програми демократизації. Однак у партійно-державних документах, виданих після XX з'їзду КПРС, не було навіть натяку на те, що їх автори мають на меті підготувати всебічну програму демократизації країни.

Головні зусилля М.С. Хрущова були спрямовані на подолання сталінської диктатури. Мова не йшла про розгортання демократичних процесів, адекватних справжнім потребам суспільства. Для М.С. Хрущова демократія завжди була предметом маніпулювання, який у певний період можна використати, як це було в період розгортання масової критики культу особи, а в потрібний момент вилучити з ужитку. Такий підхід до демократії ставив політичне керівництво країни поза критикою, позбавляв їх можливості правильно оцінити власні кроки.

У цілому політичний режим за М.С. Хрущова перестав бути тиранічним, яким був за Й.В.Сталіна, але основи тоталітарної системи збереглися. Незмінними залишились строго ієрархічна побудова органів влади, секретні інструкції відносно поповнення номенклатурних кадрів і порядку ведення справ. Продовжував діяти порядок, який ставив політичні органи вище закону, залишалася згорнутою гласність. У політичній системі, яка прийшла на зміну сталінській, управління, як і раніше, базувалося на вказівках і директивах, що спускалися згори, а реальна влада концентрувалася не в руках представницьких органів влади, а в руках партійно-державної номенклатури.

Політичні репресії в післясталінську епоху також не зникли повністю, але загальний масштаб їх використання як засобу вирішення політичних завдань і підтримки політичної стабільності скоротився у багато разів. Репресії стали застосовуватися не в масовому порядку, а вибірково, і головним чином проти тих, хто в певній формі виступав за радикальну перебудову суспільства, проти порушення прав особи, за свободу творчості та самовираження. Органи внутрішніх справ і державної безпеки продовжували залишатися поза контролем з боку широкої громадськості та навіть Верховної Ради СРСР. Усе це свідчило про збереження основ тоталітаризму та обмеження демократії.

У питаннях, пов'язаних з перспективами суспільного розвитку, зберігалися стереотипні уявлення 1930–1940-х рр. Побудова комуністичного суспільства була оголошена безпосереднім практичним завданням, що відображало уявлення про соціалізм як відносно нетривалий період, які існували протягом попередніх десятиліть. Нова програма КПРС, прийнята XXII з'їздом КПРС у жовтні 1961 р., передбачала створення протягом найближчих 20-ти років матеріально-технічної бази комуністичного суспільства у СРСР. Уже у 1970 р. намічалось у 2,5 рази збільшити обсяг промислового виробництва, у 2 рази піднести продуктивність праці, в 3 рази – енергоозброєність, і за одне десятиріччя перевершити США у виробництві промислової продукції на душу населення. У програмі побудови комунізму йшлося про комплексну механізацію і автоматизацію, ліквідацію важкої фізичної праці, всебічне використання досягнень НТР. Партійна програма зобов'язувала комуністів боротися за досягнення в інтересах суспільства «найбільших результатів при найменших затратах», тобто мова йшла про курс на інтенсифікацію виробництва. Проте жодного показника в окресленні терміни досягнути не вдалося.

Не відповідали рівню розвитку радянського суспільства і висновки XXI і XXII з'їздів КПРС про перехід до загальнонародної держави, про стирання класових меж і відмінностей між формами власності. Але партійне керівництво не усвідомлювало утопічності програми прискореного будівництва комунізму.

4. Економічні та соціальні реформи М.С. Хрущова

Зміни в сільському господарстві. При М.С. Хрущові відбулися певні зміни в аграрній політиці. У сталінські часи вона мала яскраво виражений антиселянський характер. Село розвивалося як сировинний придаток міста, економічний обмін між ними здійснювався на нееквівалентних засадах. Матеріальний добробут колгоспника базувався тривалий час на доходах від особистого підсобного господарства. Демократичні інститути на селі були згорнуті, виключалась будь-яка господарська самостійність колгоспів та радгоспів. Обмеженими були і соціальні права селянства. Вони не мали паспортів і по суті примусово прикріплювалися до землі, без права пересування.

Після смерті Й.В. Сталіна ініціатива перетворення аграрного сектора економіки належала Г.М. Маленкову. Головні ідеї реформування сільського господарства він висловив на сесії Верховної Ради СРСР 8 серпня 1953 р. У вересні 1953 р. сільськогосподарська політика була предметом обговорення на пленумі ЦК КПРС, де основним доповідачем з цього питання виступив М.С. Хрущов. Він фактично конкретизував і розвинув основні ідеї Г.М. Маленкова з аграрного питання, а пленум ЦК лише підтвердив ті рішення, які вже були прийняті на сесії Верховної Ради. Проте сам М.С. Хрущов ніколи не був великим послідовником «курсу вересневого пленуму», адже він був пов'язаний з іменем його політичного суперника Г.М. Маленкова.

Однак рішення 1953 р. з питань сільського господарства дали позитивний ефект. Період 1954 – 1958 рр. уважався найуспішнішим за всю історію радянського села. Продуктивність праці в сільському господарстві у 1955 р. зросла на 38% порівняно з 1940 р. Середньорічний приріст продукції аграрного сектора у 1953–1958 рр. становив 7%. Приріст валової продукції сільського господарства за цю п'ятирічку перевищив показники попередньої на 35,3%. Зростання валової продукції було досягнуто завдяки використанню економічних стимулів до праці, збільшенню державних витрат на соціальний розвиток села, підвищенню продуктивності особистих підсобних господарств.

Уже невдовзі після вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. виявилось розходження задумів М.С. Хрущова та Г.М. Малєнкова. Якщо Г.М. Малєнков робив ставку на інтенсивні фактори, то М.С. Хрущов намагався розв'язати зернову проблему шляхом освоєння цілинних і перелогових земель, що означало орієнтацію на екстенсивний шлях розвитку сільського господарства. Освоєння цілини почалося у 1954 р. За перші 3 роки було освоєно 32 млн га цілинних і перелогових земель та збільшено валовий збір зерна у країні з 82,5 до 125 млн т.

У другій половині 1950-х рр. курс на підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників та на розвиток особистих господарств зазнає суттєвих змін. Починається наступ на особисте підсобне господарство. Вже 6 березня 1956 р. ухвалюється постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про статут сільськогосподарської артілі», за якою заборонялося збільшувати розмір присадибної ділянки колгоспників і навіть рекомендувалося її скорочувати.

У травні 1957 р. М.С. Хрущов від імені ЦК партії та радянського уряду поставив перед країною завдання наздогнати та перегнати США з виробництва м'яса на душу населення у 1960–1961 рр., а молока – до 1958 р. Завдання було абсолютно нереальним, оскільки у 1956 р. США виробляли 16 млн т м'яса, а СРСР – 7,5 млн. Змагання зі США виявилось невдалим, породивши масові приписки та обман. У 1964 р., коли М.С. Хрущов пішов у відставку, виробництво м'яса у СРСР сягнуло лише 8,3 млн т.

У 1958 р. за ініціативою М.С. Хрущова розпочалася реорганізація МТС. Колгоспам було запропоновано викупити протягом одного року сільськогосподарську техніку у держави за високими цінами. Це підірвало економіку колгоспів, а державі дало змогу компенсувати майже всі витрати на сільське господарство за минулі роки.

У грудні 1959 р. на пленумі ЦК КПРС державним органам було доручено за 2–3 роки скупити худобу у робітників радгоспів і рекомендувати колгоспам вжити аналогічних заходів. Результатом цих дій став підрив особистого підсобного господарства та загострення продовольчої проблеми в країні.

Нестача продовольства в країні наприкінці 1950-х років змусила М.С. Хрущова шукати резерви. Після поїздки у США у вересні 1959 р. він почав наполегливо рекомендувати вирощувати кукурудзу. Вона давала кращі врожаї, ніж пшениця, і саме її не вистачало для виробництва концентрованих кормів.

Невдовзі в країні почалася справжня кукурудзяна лихоманка. Площі під кукурудзу були збільшені з 18 млн га в 1955 р. до 37 млн у 1963 р., часто за рахунок скорочення посівів пшениці та жита. Місцеві партійні та радянські керівники, бажаючи догодити Першому секретареві, садили кукурудзу навіть там, де вона ніколи не росла. У результаті відбулося загальне зниження збору зернових культур. Це збіглося з кризою в освоєнні цілинних земель, пов'язаною з неправильною системою землекористування, яка призвела до ерозії ґрунтів.

Усі ці обставини, насамперед зневага до принципу матеріальної зацікавленості колгоспників, спричинили падіння приросту сільськогосподарського виробництва. У 1962 р. уряд був змушений підвищити ціни на 30% на м'ясо та на 25% на масло. Це викликало велике невдоволення з боку населення, особливо робітників. Відбулися масові демонстрації, які привели до зіткнення з міліцією та військами в кількох містах – у Кривому Розі, Грозному, Олександрові. У м. Новочеркаську Ростовської області проти демонстрантів було застосовано стрілецьку зброю, були вбиті та поранені. Після цих подій авторитет М.С. Хрущова у країні різко впав.

У 1963 р. уперше за багато років радянська держава вдалася до закупівлі збіжжя за кордоном. М.С. Хрущов був упевнений, що цей захід є тимчасовим, але відтоді імпорт продовольства став нормою для країни.

Середньорічні темпи приросту валової продукції сільського господарства були значно нижчими, ніж у промисловості. У 1951–1955 рр. вони становили 4,1% на рік; у 1956–1960 рр. – 5,7%; у 1961–1965 рр. – 2,4%. Планів піднесення сільського господарства виконати не вдалося.

Реформи у промисловості. Курс Г.М. Маленкова на соціальну переорієнтацію економіки, запропонований у 1953 р., був засуджений партією та її Першим секретарем на січневому пленумі 1955 р. У доповіді

М.С. Хрущова він був названий пережитком «ворожих ленінізму поглядів, які в свій час пропагували Риков, Бухарин та інші».

При М.С. Хрущові промисловість розвивалася традиційно для радянської економіки: прискорені темпи зростання планувалися для галузей групи «А», на початку 1960-х років їх частка у загальному обсязі промислової продукції становила 75%. Середньорічні темпи приросту промислового виробництва у СРСР у цей період перевищували 10%, а забезпечувалося це винятково завдяки жорстким методам командної економіки.

Науково-технічна революція (НТР), яка розгорнулася у 1950-ті роки у всьому світі, спонукала керівництво СРСР шукати нових підходів до підвищення ефективності виробництва на базі широкого використання науки і техніки. У середині 1950-х років було вжито низку заходів, які засвідчили, що в країні розпочався цілеспрямований пошук можливостей для використання досягнень НТР. Так, у травні 1955 р. у Москві відбулася всесоюзна нарада робітників промисловості, на якій розглядалося питання здійснення великомасштабного технічного переозброєння народного господарства. Тоді ж була прийнята постанова ЦК і Ради Міністрів СРСР «Про покращення справи вивчення та впровадження в народне господарство досвіду та досягнень передової вітчизняної та зарубіжної науки і техніки». У липні 1955 р. питання НТР вперше в історії партії спеціально розглядалися на пленумі ЦК КПРС, який намітив програму заходів щодо підвищення ефективності промислового виробництва. Згідно з рішеннями XX та XXI з'їздів КПРС у країні різко активізувався процес наукових досліджень, проектно-конструкторських і технологічних робіт.

Однак найсуттєвіших результатів використання НТР вдалося досягти лише у воєнно-промисловій та суміжних з нею галузях. 4 жовтня 1957 р. у СРСР був здійснений запуск першого штучного супутника Землі, а 12 квітня 1961 р. у космос полетіла перша людина – громадянин Радянського Союзу Ю.О. Гагарін.

Незважаючи на ознаки змін в економічній політиці СРСР, вони не мали революційного характеру. Система економічних відносин, як і раніше, характеризувалась яскраво вираженим диктатом центральних

органів, що суттєво обмежувало можливості безпосередніх виробників впливати на вирішення питань прискорення технічного прогресу, а також перевагою адміністративних важелів над матеріальними стимулами. У 1955 р. до майже п'яти десятків міністерств був доданий ще один орган спеціалізованого керівництва – Державний комітет Ради Міністрів СРСР з нової техніки (Держтехніка СРСР). З травня 1957 р. актуальними науково-технічними проблемами став займатися створений на базі Держтехніки СРСР Державний науково-технічний комітет Ради Міністрів СРСР. Але спроби змінити економічні порядки, які склалися у 1930-х–1940-х роках, в основному мали організаційно-технічний характер. Загальні принципи директивного управління залишалися незмінними.

Однією з реорганізацій була проведена у 1957 р. перебудова управління промисловістю та будівництвом. Галузевий принцип управління було замінено на територіальний. За пропозицією М.С. Хрущова замість галузевих міністерств у центрі було створено ради народного господарства (раднаргоспи) на місцях. Усього було ліквідовано 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Спочатку раднаргоспи дали певний позитивний ефект: у межах економічних районів розширилися можливості спеціалізації та кооперування, покращилась організація матеріально-технічного постачання. Однак невдовзі розпочався спад в їх діяльності, регіони стали замикатися в собі. Підприємства замість дріб'язкової опіки міністерств отримали аналогічну опіку з боку раднаргоспів.

М.С. Хрущов гостро відчував необхідність демонтажу надцентралізованої системи управління. Удар по міністерствах, критика яких мала в країні стійкий характер, був імпульсивним кроком М.С. Хрущова, який об'єктивно мав на меті послаблення диктату центру і внесення елементів демократизму в систему управління народним господарством. Але оскільки раднаргоспи розглядалися як елементи тієї самої директивної системи, яка не піддавалася сумніву, то подібна реформа управління не могла внести будь-яких суттєвих змін в економіку та була приречена на провал.

Децентралізація системи управління безумовно була мотивована і необхідністю послаблення політичних позицій уряду – Ради Міністрів СРСР – головного конкурента партійного апарату. Під час існування цієї системи управління (1957-1965 рр.) почала швидко зростати нова владна сила – місцева партійно-господарська еліта, яка відіграла важливу роль у подальшій долі радянської держави.

Для М.С. Хрущова був характерним розрахунок на ефект організаційних перебудов, що свідчило про явну недооцінку економічних методів господарювання. Апогеєм такого підходу стала його ініціатива щодо перебудови партійних та радянських органів за виробничою ознакою у 1962 р. Партійні, а слідом за ними радянські, профспілкові, комсомольські органи були поділені на промислові та сільські. М.С. Хрущов уважав, що наближення керівних органів до об'єктів управління може змінити ситуацію в народному господарстві на краще. Проте поява сільськогосподарських і промислових райкомів та обкомів спричинила лише негативні наслідки, призвела до безглузлого роздування партійного апарату.

У цілому ж заходи щодо удосконалення системи управління, які вживалися в СРСР у кінці 1950-х–на початку 1960-х років, були логічним продовженням курсу на демократизацію, розпочатого XX з'їздом КПРС, але відзначалися такою ж непослідовністю, як і в політичній сфері суспільства. Основні форми та методи господарювання не були реформовані, а часткове вдосконалення окремих елементів господарського механізму не могло дати необхідного ефекту.

Соціальна політика. Незважаючи на всі недоліки, економічна політика за М.С. Хрущова мала чітко виражену соціальну спрямованість.

Уже влітку 1953 р. у країні почав здійснюватися комплекс заходів, зорієнтований на підвищення добробуту народу. Насамперед відбулося підвищення заробітної плати. З січня 1957 р. було підвищено мінімальний розмір зарплати для робітників та службовців, які були зайняті у промисловості, на будівництві, підприємствах транспорту і зв'язку. У результаті заробітна плата низькооплачуваних груп трудящих зросла на одну третину. У тому самому році були знижені податки для робітників та

службовців, установлений мінімум зарплати, який не обкладався податком. Одночасно були скасовані обов'язкові внутрішні державні позики, які раніше становили не менше місячної зарплати.

У 1960–1962 рр. відбулось упорядкування зарплати. У країні була введена загальна система ставок та окладів для всіх галузей, виробництв і категорій робітничого персоналу. У 1964 р. була підвищена заробітна плата працівникам освіти, охорони здоров'я, торгівлі та деяким іншим категоріям. До кінця 1960 р. робітники та службовці перейшли на семи- і шестигодинний робочий день. Середня тривалість робочого тижня становила близько сорока годин. Уводилась грошова форма оплати праці в колгоспах.

Однак вжиті заходи мали яскраво виражений зрівняльний характер. Домінуюче зростання мінімальної зарплати призвело до скорочення різниці між мінімальною та максимальною зарплатою трудящих, до нівелювання оплати праці. Це обумовило зниження творчої активності людей, породило апатію та безініціативність, що позначилося не лише на ефективності праці, але й на моральному розвитку особистості.

У 1956 р. у СРСР був ухвалений пенсійний закон, який на той момент був одним із найкращих у світі. Він встановлював найнижчий на той час вік виходу на пенсію для чоловіків та жінок (60 та 55 років відповідно). Встановлена верхня межа державної пенсії у 120 крб спочатку у 1,6 рази перевищувала рівень середньої зарплати. У наступні роки заробітна плата збільшилась (за 1956 – 1970 рр. – у 1,7 рази), підвищився мінімальний розмір пенсії, а шкала обчислення пенсії була побудована за принципом: чим більший заробіток, тим нижче процентна норма. У результаті у цій сфері також стали формуватися зрівняльні тенденції. Майже в однаковому матеріальному становищі опинилися висококваліфіковані та малокваліфіковані робітники.

Пенсійний закон 1956 р. не враховував інтересів селянства. Забезпечення колгоспників похилого віку та непрацездатних здійснювалося за рахунок коштів колгоспів. Лише 15 липня 1964 р. був ухвалений закон про пенсії та допомогу членам колгоспів, відповідно до якого вперше в історії радянського села встановлювалася державна

система соціального забезпечення колгоспників. Пенсії за віком на селі стали отримувати чоловіки у віці 65 років, а жінки – у 60. Виплати здійснювалися з центрального фонду, створеного за рахунок відрахувань від колгоспів і щорічних асигнувань з державного бюджету. Сума щорічної пенсії колгоспників коливалася від 12 до 15 крб.

З лютого 1958 р. колгоспникам поступово почали видавати паспорти. У цей період призупинилася втеча людей із села, спостерігався приріст сільського населення. Процес уніфікації паспортного режиму в місті та селі тривав до 1974 р.

Суттєві зміни відбулись і в забезпеченні населення житлом. Житловий фонд міст з 1955 р. до 1964 р. збільшився на 80%. На початку 1960-х рр. країна будувала щороку 2 млн квартир, тобто 100–110 млн квадратних метрів за рахунок усіх джерел фінансування. За період хрущовського десятиріччя 54 млн людей отримали житло, причому не кімнати в комуналках, а окремі квартири. Покращилися житлово-побутові умови людей також за рахунок теплофікації та газифікації будинків.

У 1960-ті роки виконувалася програма охорони здоров'я: посилювалася її матеріальна база, збільшилося виробництво медикаментів, удосконалювалася система підготовки кадрів. Смертність населення на початку 60-х років була відносно невисокою – 6,7 на 1 тисячу, середня тривалість життя дорівнювала 70 рокам.

У хрущовський період була суттєво зміцнена матеріальна база науки, освіти та культури. Відповідно до перепису населення 1959 р. вищу, середню і неповну середню освіту мали 43% населення. У вересні 1956 р. були скасовані всі види плати за навчання у школах і вишах. Втім, для молоді стала характерною переважна орієнтація на вищу освіту і втрата інтересу до робітничих професій. У зв'язку з цим у 1958 р. був ухвалений закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти». Замість семирічної школи була створена обов'язкова восьмирічна політехнічна школа. Середню освіту молодь тепер отримувала, закінчивши профтехучилище (ПТУ), технікум, вечірню (заочну) школу робітничої молоді або провчившись три роки в середній

загальноосвітній трудовій політехнічній школі «з виробничим навчанням». Для тих, хто бажав продовжити навчання у вищому навчальному закладі, вводився обов'язковий виробничий стаж. Восени 1963 р. було визнано, що шкільна реформа 1958–1964 рр. не вдалася, і з 1964 р. середня школа знову стала десятирічною.

Намагання відкрити дорогу у вищі навчальні заклади переважно молоді з виробництва привели до розвитку системи вечірнього і заочного навчання. Цьому ж сприяли і нові правила прийому у вищі навчальні заклади 1957 р., що надавали пільги демобілізованим з армії та абітурієнтам з дворічним виробничим стажем. У середині 1960-х років пільговики серед студентів становили 70%, що негативно позначилося на рівні підготовки фахівців і призвело до девальвації вищої освіти.

Комплекс заходів щодо покращання матеріального становища основних груп населення сприяв збільшенню їх доходів. Але підвищення цін на початку 1960-х років та зниження тарифних розцінок в умовах погіршення економічної ситуації в країні не дали змоги забезпечити суттєвого зростання добробуту населення.

5. «Відлига» в духовному житті суспільства та її межі

Зміни у духовному житті. У сфері культури кінця 1950-х – початку 1960-х рр. також спостерігалися суперечливі тенденції.

Унаслідок критики сталінської диктатури та ліквідації деяких її проявів було поновлено чесне ім'я багатьох художників слова, а їх твори стали доступними народу. Серед них: М. Кольцов, І. Бабель, А. Веселий, І. Катаєв, П. Маркіш, І. Микитенко, Є. Чаренц, Т. Табідзе. У 1958 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про виправлення помилок при оцінюванні опер “Велика дружба”, “Богдан Хмельницький” та “Від щирого серця”». Інтелігенція мала надію, що подібне рішення буде ухвалено і відносно до постанови «Про журнали “Зірка” та “Ленінград”», але його було скасовано лише у 1988 р.

Серед творчої інтелігенції після ХХ з'їзду розгорнулася полеміка з питання про духовно-моральних втрати, до яких призвів культ особи. Найбільш відкрито вона відобразилася на сторінках журналу «Новий світ»

та в літературно-художній збірці «Літературна Москва», які редагували О.Т. Твардовський та М.Й. Алігер. Після XX з'їзду КПРС вийшли твори, присвячені проблемам соціально-моральних наслідків тривалого існування командної системи в економіці, духовній сфері. Це – опубліковані в «Новому світі» роман В.Д. Дудінцева «Не хлібом єдиним», оповідання Д.О. Граніна «Власна думка», поема С.І. Кірсанова «Сім днів тижня», у збірці «Літературна Москва» – «Світло у вікні» Ю.М. Нагібіна. Особливий інтерес викликав роман В.Д. Дудінцева, де письменник, як ніхто інший у ці роки, показав несумісність інтересів справжньої науки і тієї бюрократичної системи, яка склалася в попередні десятиріччя.

Ставлення до цього твору яскраво продемонструвало непослідовність партійної політики у сфері художньої творчості. Спочатку роман «Не хлібом єдиним» дістав найвищу оцінку критики та громадськості. Однак після наради письменників у ЦК КПРС у грудні 1956 р. у «Літературній газеті» (головним редактором був В.А. Кочетов) та у журналі «Комуніст» стали регулярно друкуватися статті в осуд письменників, «які намагалися під прапором боротьби проти культу особи нігілістично перекреслити досягнення радянського народу та радянської літератури за 39 років». М.С. Хрущов у зв'язку з розгортанням полеміки вирішив пояснити своє розуміння сенсу змін, що відбувались, і разом з тим указати міру критики культу особи. У травні–червні 1957 р. він тричі виступав перед творчою інтелігенцією, коли фактично засудив критичну лінію в літературі як намір «штовхнути літературу та мистецтво на неправильний шлях». Зрештою, роман В.Д. Дудінцева «Не хлібом єдиним» був засуджений як «твір-наклеп».

Наростання негативних тенденцій у сфері культури. Лінія на обмеження позитивних зрушень у духовному житті, викликаних XX з'їздом партії, поступово стала перемагати. Найяскравішим прикладом посилення адміністративного тиску на творчу інтелігенцію стало виключення у 1958 р. із Спілки письменників Бориса Пастернака у зв'язку з публікацією за кордоном його роману «Доктор Живаго» та присудженням письменнику Нобелівської премії з літератури. Роман не містив нічого

антирадянського, а переслідування Б.Л. Пастернака було викликане спробою партії зберегти повний контроль над ідеологічною сферою, не допускаючи в ній ніякого інакодумства. Б.Л. Пастернак був змушений відмовитися від Нобелівської премії, а у 1960 р. помер.

Незважаючи на посилений партійний диктат, реалістичний напрямок у суспільній думці розвивався та здобував дедалі більше нових прихильників. Серед них були письменники: Ч. Айтматов, Ф.О. Абрамов, В.П. Астаф'єв, Г.Я. Бакланов, А.А. Вознесенський, Є.О. Євтушенко, І. Друце, В.О. Чивіліхін, Р.І. Рождественський. У цей самий період з'являються та відразу стають відомими письменники, які пізніше стали емігрантами: В.П. Аксьонов, В.М. Войнович, Г.М. Владімов, А.Д. Синявський, О.І. Солженіцин.

У грудні 1960 р. у журналі «Юність» було надруковано статтю критика С.Б. Рассадіна «Шістдесятники» про письменників нового літературного покоління. Визначення «шістдесятники» у подальшому стало вживатися стосовно письменників демократичного напрямку, які працювали у другій половині 1950-х – 1960-х роках.

Особливою подією не лише в літературі, але й у суспільно-політичному житті того часу в цілому, стала публікація у «Новому світі» повісті О.І. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» (1962 р.). Вона стала можливою завдяки схваленню повісті М.С. Хрущовим. Усупереч думці інших членів партійного керівництва, він уважав цю повість талановитим твором і навіть публічно підтримав її висування на Ленінську премію.

Але цей факт був винятком. М.С. Хрущов, намагаючись запобігти масовому характеру антисталінських публікацій, фільмів, які завдавали удару не тільки по сталінізму, але й по тоталітарній системі, піддав різкій критиці багатьох художників, музикантів, письменників, поетів. Під час трьох зустрічей з письменниками, композиторами та художниками (грудень 1962 – березень 1963 р.) М.С. Хрущов засудив усіх експериментаторів, які намагалися у своїй творчості відійти від загальноприйнятих канонів. Різкій критиці за «ідеологічну сумнівність», «формалізм» у хрущовський період було піддано письменників та поетів

А.А. Вознесенського, Д.О. Граніна, В.Д. Дудінцева, Є.О. Євтушенка, К.Г. Паустовського, а також скульпторів, художників, режисерів – Е.Й. Неізнаного, Р.Р. Фалька, М.М. Хуцїєва.

Усе це стримувало розвиток радянської літератури та мистецтва, демонструвало межі та справжній сенс «відлиги» в духовному житті, викликало розчарування творчої інтелігенції у М.С. Хрущові та його політиці.

6. Зовнішня політика СРСР у 1953–1964 рр

Нові принципи зовнішньої політики. На ХХ з'їзді КПРС М.С. Хрущов відродив ідею мирного співіснування між державами з різними соціально-економічними системами. Принцип мирного співіснування традиційно вважався основним принципом зовнішньої політики СРСР. Але на ХХ з'їзді мова йшла про те, що в післявоєнну епоху, коли з'явилася система соціалізму, можливості для використання принципу мирного співіснування у відносинах між капіталістичними та соціалістичними країнами суттєво розширилися. Мирне співіснування тепер розглядалося як єдина можлива альтернатива війні, що загрожувала загибелі всього людства. Новим моментом у доповіді М.С. Хрущова стало розмежування державних відносин і революційної боротьби, яка тепер уважалась внутрішньою справою робітничого класу кожної країни.

Однак ідеологія конфронтації далеко не була подолана навіть у трактуванні принципу мирного співіснування. Вона розглядалася на ХХ з'їзді КПРС як продовження у специфічній сучасній формі класової боротьби між трудом і капіталом. Крім того, відзначалося, що в ідеологічній сфері мирне співіснування між державами з різними соціальними системами виключається, тут має продовжуватися непримиренна боротьба.

Актуальним і своєчасним був висновок М.С. Хрущова про можливість запобігання світовій війні в сучасну епоху. Не спростовуючи ленінського твердження про те, що при імперіалізмі не можна уникнути війн, він все ж таки наважився зробити висновок про те, що в сучасну епоху війна не є фатально неминучою. Щире намагання запобігти світовій війні

обґрунтовувалось теорією, яка також не була позбавлена конфронтаційного відтінку. Стверджувалося, що війні можна запобігти лише завдяки зусиллям миролюбних сил, до яких у капіталістичних країнах включався лише робітничий клас, що знаходився під впливом комуністичних та робітничих партій. Таким чином, більшість населення розвинутих країн Заходу та їх уряди об'єктивно зараховувалися до сил, що генерують ідеологію та практику війни.

Відносини з країнами Заходу. У хрущовське десятиріччя відбулися суттєві зміни в зовнішній політиці СРСР. Почався демонтаж «залізної завіси», стали налагоджуватися та поглиблюватися економічні, політичні і культурні зв'язки СРСР з капіталістичними країнами, розвивався міжнародний туризм.

У вересні 1955 р. було досягнуто домовленість про припинення стану війни та встановлення дипломатичних відносин між СРСР та ФРН. У жовтні 1956 р. були нормалізовані відносини з Японією.

На підтвердження нового зовнішньополітичного курсу СРСР майже у два рази скоротив чисельність своїх збройних сил (з 5,8 млн до 3,6 млн), ліквідував радянські військові бази в Фінляндії (Порккала-Удд), Китаї (Порт-Артур), вивів війська з Австрії, Румунії, зменшив групи військ в Угорщині, НДР, Польщі.

Однак М.С. Хрущов не завжди дотримувався проголошених ним самим ідей мирного співіснування. Він часто почергово використовував тактику компромісів та силові прийоми стосовно західних партнерів. У відповідь на включення в жовтні 1954 р. ФРН у воєнну організацію НАТО СРСР ініціював у травні 1955 р. створення воєнно-політичного союзу соціалістичних країн – Організації Варшавського Договору (ОВД), що протистояла НАТО та іншим воєнно-політичним блокам під егідою США.

Наприкінці 1950-х рр. одним з головних джерел міжнародної напруженості був Західний Берлін. У листопаді 1958 р. СРСР запропонував країнам-переможницям укласти мирну угоду з двома німецькими державами й одночасно оголосити Західний Берлін вільним містом. Однак ця пропозиція не була прийнята. Згідно з рішенням наради керівників

країн-учасниць ОВД 13 серпня 1961 р. кордон між Східним і Західним Берліном було загороджено бетонним муром довжиною у 162 км. Порядок руху і контролю на шляхах між Західним Берліном і ФРН був збережений, але масовий відтік населення НДР на Захід був зупинений так само, як і щоденний наплив мешканців Західного Берліна в НДР для придбання продуктів і послуг за більш дешевими цінами. Напруження навколо Західного Берліна ще певний час зберігалось, але загрозу воєнного зіткнення було усунуто. Берлінський мур протягом кількох десятиріч був символом «холодної» війни.

У 1962 р. відбулася так звана «карибська криза» в радянсько-американських відносинах. Вона виникла після доставки на Кубу радянських ядерних ракет середньої дальності та поставила світ на межу ядерної війни. Її вдалося уникнути в останню мить завдяки своєчасному компромісу між президентом США Д.Ф. Кеннеді і М.С. Хрущовим. СРСР погодився прибрати ядерні ракети з «острова свободи» в обмін на гарантії безпеки Куби з боку США і вивіз американських ракет з баз у Туреччині.

Після «карибської кризи» почалася смуга нової відносної розрядки в радянсько-американських відносинах. 5 серпня 1963 р. СРСР, США і Великобританія уклали угоду про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі та під водою, а у 1964 р. – угоду про нерозповсюдження ядерної зброї.

СРСР і країни «соціалістичного табору». Одним із найважливіших напрямів зовнішньої політики СРСР була підтримка прорадянських режимів у країнах Східної Європи, а також у Китаї, Кореїській народно-демократичній республіці, Монголії, Соціалістичній республіці В'єтнам. Радянське керівництво визнало право кожної країни йти до соціалізму своїм шляхом. На XX з'їзді КПРС було обґрунтовано тезу про різноманітність форм переходу різних країн до соціалізму. Під впливом цілого комплексу рішень XX з'їзду КПРС у деяких країнах соціалізму почалися процеси демократизації. Восени 1956 р. сталася зміна керівництва в Польщі, де з літа не припинялися страйки робітників.

Одночасно відбувалася антикомуністична революція в Угорщині. Радянське керівництво, вважаючи головними причинами кризи в Угорщині діяльність «внутрішніх ворогів угорського народу» та підривної діяльність західних спецслужб, ввело на територію Угорщини війська та придушило виступ проти комуністичного режиму.

На початку 1960-х рр. суттєво зіпсувалися відносини СРСР з деякими союзниками по соціалістичному табору, насамперед з Китаєм. Курс на викриття культу особи Й.В. Сталіна викликав зростаючий протест керівництва КПК на чолі з Мао Цзедунем. Пекінські послідовники Й.В. Сталіна вважали, що збройних зіткнень з імперіалізмом уникнути не можна, що світовий соціалізм може одержати перемогу лише внаслідок ядерної війни. Відносини ускладнилися, коли Китай відмовив СРСР у розташуванні на його території радянських військових баз. Весною 1960 р. радянське керівництво відкликала з Китаю кілька тисяч своїх фахівців, а у 1963 р. радянсько-китайські відносини перейшли у фазу ідеологічної війни. Радянська сторона була звинувачена в ревізіонізмі, гегемонізмі, капітулянтстві перед американським імперіалізмом під час «карибської кризи». Позиції Китаю певною мірою поділяли Албанія, КНДР, Румунія, деякі лідери національно-визвольного руху країн Латинської Америки, Азії, Африки. Невдовзі Китай висунув і територіальні претензії до СРСР на 1,5 млн кв. км у прикордонних районах. Усі ці конфлікти всередині країн соціалістичного табору негативно вплинули на престиж СРСР.

Відносини з країнами «третього світу». В умовах кризи колоніальної системи, що почалася після Другої світової війни, радянське керівництво докладало значних зусиль для включення країн, що звільнилися, в орбіту свого впливу. У 1955 р. М.С. Хрущов та інші радянські керівники відвідали з державними візитами Індію, Бірму та Афганістан. У 1957–1964 рр. відбулися перемовини з лідерами понад 30 країн, що розвивалися. Водночас було підписано більш ніж 20 угод про співробітництво. Намагаючись спрямувати розвиток цих країн по соціалістичному шляху, радянські керівники надавали їм численні пільгові кредити і безоплатну допомогу. Результатом цього стало посилення

регіонального протистояння США і СРСР і більш тісна координація зусиль західних країн у боротьбі проти «радянської експансії».

7. Вимушена відставка М.С. Хрущова. Підсумки «великого десятиріччя»

Причини масового невдоволення політикою М.С. Хрущова. У середині 1960-х рр. у країні назріла атмосфера загального засудження політики М.С. Хрущова. Його перетворення зачепили інтереси багатьох груп населення. Супротивником М.С. Хрущова став насамперед новий партійний апарат. На початку 50-х років партапарат твердо підтримував його у боротьбі зі «сталіністами», адже М.С. Хрущов гарантував йому припинення репресій та чисток й уособлював лінію на стабільність їх становища в партії. Але зупинивши репресивну машину, М.С. Хрущов зробив замах на всевладдя партійного апарату через уведену у 1961 р. нову систему обов'язкового оновлення партійних кадрів та скорочення частини партійного апарату шляхом переведення його на громадські засади. Посилила невдоволення партапарату і реформа 1962 р., яка загрожувала йому втратою партійних посад. До числа невдоволених приєдналися і представники держапарату, інтереси яких зачепила реформа галузевих міністерств. Серйозне незадоволення значним скороченням армії висловили військові. Наприкінці хрущовського десятиріччя в таборі його супротивників опинилася і значна частина ліберальної інтелігенції, яка була розчарована його непослідовністю у питаннях політики та ідеології.

Часті зміни курсу, безліч ініціатив та кампаній, які мали половинчастий і непослідовний характер і тому були малорезультативними, поступово сформували у суспільстві комплекс втоми від реформ, тяжіння до стабільності та порядку. Цей комплекс став основою, яка забезпечила консервативним політичним силам перемогу над М.С. Хрущовим та над політикою реформ взагалі.

Відставка М.С. Хрущова. Підсумки «великого десятиріччя». У жовтні 1964 р. відбулося усунення М.С. Хрущова з усіх займаних посад. Відставка стала результатом ретельно підготовленої в надрах центрального партійного апарату змови. 30 вересня 1964 р. М.С. Хрущов

поїхав відпочивати в Сочі. 12 жовтня ініціатори змови – Л.І. Брежнєв, М.А. Суслов, О.М. Шелєпін, М.Г. Ігнатов та інші зібрали засідання Президії ЦК, а наступного дня пленум ЦК КПРС. 13 жовтня М.С. Хрущова викликали до Москви на пленум, де йому було поставлено вимогу негайної відставки.

М.С. Хрущов не став боротися за владу, і 15 жовтня 1964 р. радянські газети сповістили, що пленум ЦК «задовольнив прохання т. Хрущова про звільнення його від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР у зв'язку з похилим віком та погіршенням стану здоров'я».

На пленумі ЦК КПРС М.С. Хрущову були висунуті обвинувачення у волюнтаризмі, суб'єктивізмі, захопленні адмініструванням, ігноруванні передової науки та практики тощо. Багато в чому це було справедливим, але об'єктивної та виваженої оцінки його політичної діяльності ніхто не зміг та й не захотів дати. Після жовтня 1964 р. ім'я М.С. Хрущова було на 20 років викреслене з радянської історії. За десятирічним періодом перебування М.С. Хрущова при владі надовго закріпилася характеристика «періоду волюнтаризму».

Отже, після смерті Й.В. Сталіна радянське суспільство вступило в новий етап свого розвитку. Його зміст і конкретні форми визначалися взаємодією і протиборством двох тенденцій: з одного боку, до оновлення суспільства, а з другого – до консервації тієї моделі соціалізму, яка була реалізована в країні під керівництвом Й.В. Сталіна. Першу тенденцію підживлювали назрілі потреби у здійсненні радикальних перетворень в економіці, політичній системі, культурно-ідеологічній сфері. Для цього необхідно було слідом за Й.В. Сталіним поховати і сталінізм, відкинувши всі корені, що його живили. Потрібно було звільнитися від утопічного розуміння соціалізму як суспільства, сутність якого – в абсолютному запереченні всієї попередньої історії людства, всіх накопичених їм форм устрою життя суспільства. Необхідно було нове бачення перспектив розвитку країни, що відповідало б рівню світового розвитку середини ХХ століття.

Однак у керівництві партії та радянського суспільства не було чіткого розуміння взаємозв'язку між здійсненням назрілих змін у

суспільстві та оновленням ідеологічного арсеналу самої партії. Для М.С. Хрущова був характерним старий, вироблений Й.В. Сталіним метод управління суспільними процесами – вольовий, який спирався на бюрократичний апарат, а не на вільну ініціативу, віддавав перевагу ідеї, а не потребам людей.

Перетворення, які відбувалися в різних сферах суспільного життя, часто збігалися з об'єктивними потребами суспільства, але вирішувалися старими, адміністративно-бюрократичними методами на базі утопічних уявлень про перспективи світового розвитку. У результаті цих численних перетворень, радянський тоталітарний режим зберігся, зазнавши лише поверхневого «ремонту». Однак пошуки нових підходів до реформування сталінської моделі соціалізму, до більш ефективного розв'язання соціально-економічних та політичних проблем країни, розпочаті М.С. Хрущовим, дістали продовження згодом і, зрештою, привели до демонтажу тоталітарної системи.

Контрольні питання та завдання

1. Проаналізуйте пропозиції Л.П. Берії щодо лібералізації політичного режиму у СРСР. Поясніть, якими причинами, на Вашу думку, вони були викликані ?
2. Дайте власну оцінку пропозиціям Г.М. Малєнкова щодо реформування внутрішнього та зовнішньополітичного курсів радянської держави та висловіть думку щодо перспектив їх реалізації.
3. Охарактеризуйте особисту роль М.С. Хрущова у викритті культу особи Й.В. Сталіна у 1956–1964 рр.
4. Проаналізуйте доповідь М.С. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС і висловіть свою думку щодо повноти і послідовності критики культу особи Й.В. Сталіна в ній.
5. Визначте головні причини конфлікту між членами вищого керівництва КПРС і М.С. Хрущовим у 1957 р.
6. Дайте характеристику основних економічних реформ М.С. Хрущова і висловіть своє ставлення щодо їх необхідності та ефективності.
7. Висловіть думку щодо повноти і послідовності програми демократизації суспільного життя, що була реалізована у 1953–1964 рр. з ініціативи М.С. Хрущова.
8. Охарактеризуйте реформи М.С. Хрущова у соціальній сфері суспільства та порівняйте їх з економічними за ступенем ефективності.
9. Поясніть, чим була викликана, на Вашу думку, широка підтримка М.С. Хрущова з боку партійного апарату в перші роки його перебування на посаді Першого секретаря ЦК КПРС і масове невдоволення його діяльністю у 1960-ті роки ?
10. Висловіть особисте ставлення до хрущовського десятиріччя. Здійсніть аналіз головних досягнень політики М.С. Хрущова та її основних прорахунків.

Глава III. РОСІЯ В УМОВАХ КРИЗИ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ (1965-1985 рр.)

1. Економічні реформи 1965–1970 рр. та їх підсумки

Формування нового внутрішньополітичного курсу. Порівняно легке відсторонення М.С. Хрущова від влади стало можливим завдяки політиці десталінізації та демократизації, яку він проводив. Як сказав сам М.С. Хрущов після відставки, підбиваючи однією фразою основний підсумок своєї діяльності: «Можливо, найголовніше з того, що я зробив, полягає в тому, що вони змогли мене зняти простим голосуванням».

Після відставки М.С. Хрущова партійно-державне керівництво країни знову підтвердило ідею розділення влади, щоб вона не була сконцентрована в руках однієї людини. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.І. Брежнєв, Головою Ради Міністрів СРСР – О.М. Косигін, Головою Президії Верховної Ради СРСР – М.В. Подгорний. Когорта керівників, що прийшла до влади, не мала єдиної політичної платформи. Їх об'єднувало лише бажання покласти край небезпечним для них хрущовським реформам і спробам відродити нове видання «культу». В інших питаннях позиції перших осіб держави суттєво розходилися. Серед них були і прихильники радикальних економічних реформ (О.М. Косигін), і відверті сталіністи (О.М. Шелєпін). Новий Перший секретар ЦК КПРС займав центристські позиції. Людина глибоко консервативна, нерішуча, схильна до обережного використання влади, Л.І. Брежнєв цілком влаштувався як лідер більшість членів нового керівництва. Засудивши М.С. Хрущова за волюнтаризм, він насамперед потурбувався про те, щоб перекреслити його радикальні перетворення. Уже в листопаді 1964 р. на пленумі ЦК КПРС було ухвалено рішення про початок контрреформ. Так, було розглянуто питання «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій і радянських органів». Це рішення було поширене на радянські, комсомольські та профспілкові установи.

Під прапором виправлення волюнтаристських проявів у партійному житті у 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС із статуту партії були вилучені положення 1961 р. про норми змінюваності складу партійних органів. Ідея «стабільності

кадрів», що була висунута Л.І. Брежнєвим, на практиці означала пожиттєвість номенклатурних постів, призводила до зловживання владою партійними керівниками, корупції, «геронтократії» (влади старих).

З 1965 р. почала проводитися політика ресталінізації. У доповіді Л.І. Брежнєва з нагоди 20-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні вперше після багатьох років критики культу особи було згадано про великий особистий внесок Й.В. Сталіна в перемогу над нацистською Німеччиною. Проявом тієї самої політичної лінії стало відновлення на XXIII з'їзді посади Генерального секретаря ЦК КПРС. Президія ЦК КПРС тоді ж була перетворена на Політбюро.

У партійних документах тепер незмінно підкреслювався пріоритет жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС, а не XX з'їзду. Критика культу особи Й.В. Сталіна зникла з партійних документів, літературних творів, з підручників історії та інших соціально-гуманітарних наук.

Представники радянської інтелігенції з великою тривогою спостерігали за спробами ревізії курсу XX з'їзду. Напередодні XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) видатні представники науки і культури П.Л. Капіца, І.Є. Тамм, М.О. Леонтович, В.П. Катаєв, К.Г. Паустовський, К.І. Чуковський, О.М. Єфремов, Г.О. Товстоногов, І.М. Смоктуновський у листі до Л.І. Брежнєва висловили протест у зв'язку з «частковою або непрямую реабілітацією Сталіна», що намітилася у партійному курсі.

Після ствердження нового політичного курсу почалися кадрові перестановки у вищому партійно-державному керівництві країни. У листопаді 1964 р. до складу тоді ще Президії ЦК КПРС були введені найбільш заповзяті критики М.С. Хрущова – О.М. Шелєпін, П.Ю. Шелест (перший секретар ЦК Компартії України). У 1965 р. був відправлений у відставку Голова Президії Верховної Ради СРСР А.І. Мікоян, один із найближчих спільників М.С. Хрущова.

Однак невдовзі почався наступ набираючого силу Л.І. Брежнєва на своїх найбільш впливових союзників. У вересні 1967 р. був звільнений від обов'язків секретаря ЦК КПРС О.М.Шелєпін (у зв'язку з обранням його головою радянських профспілок – ВЦРПС). У тому самому році був

усунутий зі своєї посади голова КДБ В.С. Семічастний – один із найактивніших учасників антихрущовської змови. Місця керівників, що вибули, займали віддані Л.І. Брежнєву спільники – Ю.В. Андропов, А.П. Кіріленко, Д.А. Кунаєв, К.У. Черненко. Головним ідеологом партії за часів Л.І. Брежнєва залишався М.А. Суслов, незмінним міністром закордонних справ – А.А. Громико, міністром внутрішніх справ – М.О. Щолоков.

Новий партійно-державний курс проявився і у боротьбі з інакодумством. Після приходу до керівництва КДБ у 1967 р. секретаря ЦК КПРС Ю.В. Андропова було створено спеціальне управління з боротьби з дисидентством, співробітники якого проникли майже у всі установи і громадські організації. Широко поширеною була практика ув'язнення інакодумців у спеціалізованих психіатричних лікарнях. Таким чином, політичні переслідування не лише отримали новий імпульс до широкого використання, але й набули нового, більш витонченого характеру.

Для Л.І. Брежнєва було характерним широке використання суто апаратних методів діяльності. Всі найважливіші для країни рішення, як правило, ухвалювалися кулуарно, вузьким колом осіб. Під гаслом боротьби за єдність партії виключалося будь-яке інакодумство, відкидалися всі погляди, що не збігалися з «генеральною лінією».

Перетворення в аграрному секторі економіки. Невдачі у розвитку економіки попередніх років викликали в суспільстві сумніви щодо ефективності адміністративних методів управління. Пошуки оптимальної моделі планування були розпочаті радянськими вченими ще за хрущовських часів, наприкінці 1950-х рр. Результати цих пошуків були оприлюднені 9 вересня 1962 р. у статті відомого в той час радянського економіста Є.Г. Лібермана «План, прибуток, премія», опублікованій у центральному друкованому органі КПРС – газеті «Правда». Головна ідея дискусійної статті полягала в необхідності переходу до економічних методів управління, до позбавлення товарно-грошових відносин. Після відставки М.С. Хрущова був розроблений новий економічний курс, який означав вихід на нову систему управління народним господарством. Ці нові підходи були відображені в

рішеннях березневого і вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Система заходів середини 1960-х рр., спрямована на вдосконалення системи і принципів управління економікою, була найзначнішою за весь післявоєнний період спробою перебудови народного господарства країни відповідно до вимог часу. На відміну від попередніх спроб, рішення другої половини 1960-х років зачепили відразу кілька галузей – промисловість, сільське господарство, будівництво.

Перша спроба розробити ефективну аграрну політику була зроблена на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС. Його рішення були відображені в системі загальнодержавних заходів, спрямованих на піднесення економіки колгоспів і радгоспів.

Відповідно до рішень пленуму закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію були підвищені у 1,5 – 2 рази. Річні плани, які зазвичай коригувалися, були замінені 10-річним планом держзакупівлі, який заборонялося коригувати. За надплановий продаж продукції призначалася 50% надбавка до закупівельної ціни. Кількість звітних показників, що встановлювалися для господарств згори, була суттєво зменшена. У межах державних завдань господарствам надавалася повна самостійність у плануванні виробництва. Відбулося різке зростання капіталовкладень у сільське господарство, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Величезні кошти були вкладені в меліорацію та хімізацію землі. Зросла соціальна захищеність селянства. 3 травня 1966 р. була скасована система оплати праці колгоспників по трудоднях, у колгоспах була введена гарантована щомісячна оплата праці грошима за тарифними ставками відповідних категорій працівників радгоспів. Деякі зрушення відбулися і в культурно-побутовому облаштуванні села, житловому будівництві.

Усі ці заходи сприяли поживленню господарської діяльності радянського села. Вже в 1965 р. колгоспи та радгоспи отримали за здану продукцію на 15% більше, ніж у попередньому. За восьму п'ятирічку (1966–1970 рр.) валова продукція в сільському господарстві зросла на 21%.

Однак під час проведенню цієї реформи влада спиралася, як і раніше, на адміністративні важелі. У керівництві аграрним сектором

головну роль відіграло Міністерство сільського господарства. Величезні кошти, що вкладалися в аграрну сферу (за 1965–1985 рр. капіталовкладення в сільське господарство становили 670,4 млрд крб.), використовувалися вкрай неефективно. Частина їх була витрачена на будівництво велетенських комплексів, закупівлю дорогої техніки, непродуману меліорацію та хімізацію.

Результати подальшого розвитку сільського господарства були такі. У IX-й п'ятирічці приріст валової продукції в сільському господарстві становив 13%, у X-й – 9%, у XI-й – 6%. Усі спроби подолати застійні явища в аграрному виробництві, помітних результатів не дали, ситуація в сільському господарстві набувала кризових форм.

Реформа планування та економічного стимулювання. Поворот до нових методів господарювання у промисловості визначила економічна реформа, розроблена вересневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС. В основній доповіді голови уряду О.М. Косигіна «Про покращення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислових підприємств» мова йшла насамперед про зміну системи управління промисловістю і будівництвом. Від територіальної системи управління через раднаргоспи, запровадженої у 1957 р., пропонувалося повернутися до системи управління через галузеві міністерства. Закликаючи повернутися до галузевого принципу управління, О.М. Косигін відзначав, що мова йде про поєднання централізації керівництва з розширенням господарської самостійності підприємств.

З метою реалізації цієї ідеї нова реформа передбачала суттєві зміни в системі планування. Насамперед змінювався головний критерій оцінки роботи промислового підприємства. Головним показником роботи підприємства тепер був обсяг реалізованої продукції, а не валової, як раніше. Таким чином, виробник був зацікавлений у випуску продукції, яка користується попитом споживачів. Узагальнюючим показником господарської діяльності тепер став обсяг прибутку. Було скорочено кількість планових показників, що спускалися згори: з 30 до 9. Решту показників підприємствам дозволялося формувати самостійно.

Щодо заходів економічного стимулювання підприємств, то тепер за рахунок відрахувань від прибутку вони мали право формувати заохочувальні фонди: фонд матеріального заохочення, фонд самофінансування виробництва та фонд соціально-культурного та побутового розвитку. За кошти останнього дозволялося будувати житло, пансіонати, дитячі садки тощо. Отже, добробут працівників прямо залежав від ефективності роботи підприємства.

У жовтні 1965 р. вище керівництво країни на чолі з Л.І. Брежнєвим змушене було погодитися на введення «Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство», в якому були зафіксовані нові права підприємств.

Під знаком реформ пройшла вся восьма п'ятирічка (1966–1970 рр.). Промисловість переходила на нові умови господарювання поступово. У 1966 р. на госпрозрахунок перейшли лише 43 заводи у двадцяти містах країни. У наступному році за новою системою працювало вже 7 тисяч підприємств, які давали 40% від усієї промислової продукції країни. До кінця п'ятирічки перехід промисловості на нову систему господарювання був завершений. Проте водночас наприкінці восьмої п'ятирічки проявилися всі ознаки згортання реформи. Командна економіка зуміла нейтралізувати реформи як у сільському господарстві, так і у промисловості, які передбачали розширення демократії та самостійності трудових колективів. На практиці блокувалося запровадження «Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство» 1965 р.

Економічна реформа 1965 р. стала спробою укорінити в народному господарстві елементи госпрозрахунку, розширити сфери дії товарно-грошових відносин і ринкових регуляторів, поставити заробітки у прямий зв'язок з кінцевими результатами праці. Проте ця реформа була непослідовною і некомплексною. Вона передбачала лише часткові зміни, за яких товарні, госпрозрахункові механізми мали якимось поєднуватися зі збереженням в економіці адміністративних принципів, наказу, централізованого постачання та ціноутворення. Одночасно з проголошенням господарської самостійності підприємств реформа

зберігала міністерства, відомства з їх верховною економічною та адміністративною владою над підприємствами.

Спроби використати госпрозрахункові і товарно-грошові механізми, не послаблюючи адміністративного диктату центральних відомств, виявилися невдалими. Реформа 1965 р. стала лише сумою організаційно-технічних заходів, не пов'язаних з реформою політичної системи суспільства, з реальним, а не удаваним розширенням і розвитком демократичних інститутів. У підсумку вона не дала бажаних результатів. Підприємства не отримали обіцяних прав, самофінансування не стало реальністю. Невдовзі був відновлений пріоритет валових показників. Як і раніше, звичайною справою було коригування річних, квартальних і місячних завдань у бік зниження.

Не виправдала сподівань й абсолютизація прибутку як узагальнюючого економічного показника. Адже отримати його можна було двома шляхами: або за рахунок зниження собівартості продукції, або за допомогою штучного підвищення цін і випуску менш якісної продукції. І міністерства, і підприємства виявилися зацікавленими у другому варіанті. Почалося повзуче зростання оптових цін, в економічний механізм упроваджувалася інфляція.

Незважаючи на свою обмеженість, реформа планування та економічного стимулювання дала і деякий економічний ефект. За роки восьмої п'ятирічки обсяг промислового виробництва зріс у півтора рази. Було побудовано близько 1900 великих підприємств, у тому числі Волзький автозавод у Тольятті. Але наприкінці 1960-х рр., коли реформу було зведено нанівець, поповзли вниз і планові показники.

2. Спроби переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку в 1970-ті – на початку 1980-х рр. та причини їх невдач

Проголошення курсу на підвищення матеріального добробуту радянських людей. 1970-ті роки стали критичним періодом у розвитку радянського суспільства. У цей період остаточно сформувалися кризові явища як у сфері економіки, так і у соціальному, політичному, духовному житті, у сфері міжнародних відносин і у розвитку КПРС.

Радянська економіка продовжувала розвиватися на екстенсивній основі, що спричинило реальну небезпеку відставання країни у сфері науково-технічного прогресу. На початку 1970-х років західні держави з ринковою економікою переорієнтувалися на максимальний розвиток НТР і за основними напрямками соціально-економічного розвитку почали стрімко уходити вперед. Це означало не лише автоматизацію виробництва, широке використання комп'ютерної техніки, запровадження наукоємних технологій, але й індивідуалізацію процесу праці, перетворення його на вільну творчу діяльність. СРСР опинився перед загрозою нового стадіального відставання від країн Заходу. Престиж СРСР у світі почав різко падати, у тому числі й серед країн «соціалістичної співдружності».

Радянське керівництво усвідомлювало, що треба розробити нову, більш ефективну стратегію господарювання, змінити підхід до економічних, і особливо до соціальних проблем. Така спроба розробити довгочасну економічну стратегію була зроблена у 1970-ті роки.

На черговому XXIV з'їзді КПРС (1971 р.) були визначені основні особливості економічного розвитку країни. Як найважливіші були названі величезні масштаби народного господарства, збільшення можливостей радянської економіки, насамперед у тому, що стосується підвищення добробуту радянських людей. Адже кризова ситуація, що склалася в радянській економіці, значною мірою проявилася в соціальній сфері. Протягом усього періоду існування радянської влади інтереси людини приносилися в жертву ідеї могутності країни. Пояснювався такий стан справ завжди дуже просто: можливості радянської держави обмежені, наявні кошти треба економити в інтересах зміцнення економічного та оборонного потенціалу. За таких умов поступово сформувався технократичний стиль мислення керівних робітників, господарників, плановиків. На соціальні потреби та добробут радянських людей виділялися лише ті ресурси, які залишалися після суто виробничих витрат (так званий залишковий принцип).

На XXIV з'їзді, який затверджував директиви дев'ятого п'ятирічного плану, вперше було зроблено спробу тісно пов'язати економічну та

соціальну політику. З дев'ятої п'ятирічки (1971-1975 рр.) почали формуватися не просто економічні, а соціально-економічні плани.

Уперше у звітній доповіді ЦК КПРС на XXIV з'їзді з'явився розділ, присвячений значенню науково-технічного прогресу. З'їзд сформулював завдання щодо органічного поєднання досягнень НТР з можливостями соціалізму, розвитку всіх можливих форм зв'язку науки з виробництвом. Керівництво країни на підставі вивчення досвіду західних країн чітко усвідомлювало, що НТР ставить посилені вимоги до працівників. Відповідати таким вимогам здатен лише працівник з високою загальною та професійною культурою, позбавлений повсякденних матеріальних турбот. Усе це залежало від рівня життя, від рівня задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Отже, на початку 1970-х років був проголошений курс на підвищення добробуту людей, на подолання відставання у соціальній сфері, розрахований на тривалу перспективу (10–15 років).

Курс на підвищення матеріального добробуту у дев'ятій п'ятирічці проявився у виконанні широкої соціальної програми, завдяки чому сама п'ятирічка дістала назву «п'ятирічки добробуту». У 1971–1975 рр. планувалося побудувати житло для 55 млн людей, підвищити заробітну плату робітникам, службовцям і колгоспникам, збільшити виплати та пільги із суспільних фондів споживання. Головною ж новацією було рішення про розвиток випереджаючими темпами галузей групи «Б», що виробляли предмети народного споживання (44–48% зростання проти 41–45% у галузях групи «А»).

Довгочасна економічна стратегія та спроби її реалізації. Остаточо довгочасна економічна стратегія була сформульована на XXV з'їзді КПРС (1976 р.). Вищою її метою було оголошено невинне зростання матеріального та культурного рівня життя народу. Основними засобами досягнення цієї мети були названі: динамічний та пропорційний розвиток суспільного виробництва; підвищення його ефективності; прискорення науково-технічного прогресу; зростання продуктивності праці; суттєве покращання якості роботи у всіх ланках народного господарства.

Іншими словами, намічалось протягом 10–15 років перевести економіку на інтенсивний шлях розширеного відтворення, передусім за рахунок прискорення науково-технічного прогресу.

Проте курс на інтенсифікацію у 1970-ті – на початку 1980-х рр. помітних результатів не дав. Більш того, ні у дев'ятій, ні у десятій п'ятирічках промисловість з планами не впоралась, так само як будівництво і сільське господарство. Причому за основними показниками підсумки другої половини десятиліття були значно нижчими, ніж у першій половині, у тому числі й за ключовим показником – зростанням продуктивності праці. Основою економіки залишалися паливно-енергетичний та воєнно-промисловий комплекси (на останній працювало до 80% машинобудівних заводів).

Масштаби екстенсивного типу господарювання не тільки не зменшилися, але й зросли в деяких галузях. Усе це негативно позначилося на динаміці суспільного виробництва. Уже у першій половині 1970-х рр. припинилося будь-яке зростання ефективності виробництва, а у другій половині почалося його зниження.

Щодо виконання соціальної програми, яка була визнана пріоритетною, то на здійснення нових соціальних заходів у дев'ятій п'ятирічці було спрямовано стільки ж коштів, скільки за дві попередні п'ятирічки. Однак принципового перелому не сталося. Спланованого перевищення темпів розвитку виробництва предметів народного споживання не відбулося. Виробництво засобів виробництва зросло на 43%, виробництво предметів споживання на 37%, левина частка капіталовкладень, як і раніше, спрямовувалася в галузі групи «А». Якщо плани зростання грошових доходів населення були виконані і в дев'ятій, і в десятій п'ятирічках, і на початку 1980-х рр. середньомісячні зарплати становили 168 крб для робітників і службовців і 130 крб. для колгоспників, то виробництво товарів народного споживання розширилося дуже повільно. За рівнем споживання на душу населення СРСР посідав на початку 1980-х рр. 77 місце у світі.

У 1970-ті рр. було дещо покращано забезпечення населення виплатами та пільгами із суспільних фондів споживання: пенсіями, стипендіями тощо. У

1971 р. для колгоспників був установлений такий самий порядок обчислення пенсій, як для робітників і службовців. У 1980 р. їм знову було підвищено пенсії, а також надано право на пенсію колишнім членам колгоспів, які мали змішаний стаж роботи як у колгоспах, так і на державних підприємствах і в установах. У середині 1970-х рр. були введені додаткові пільги інвалідам Великої Вітчизняної війни і сім'ям загиблих військовослужбовців. Було вжито низку заходів щодо охорони материнства й дитинства. Так, була встановлена 100% оплата відпустки по вагітності й пологам усім жінкам, які працюють, незалежно від їх трудового стажу, а також збільшено кількість оплачуваних днів по догляду за хворою дитиною (до 14-ти).

Усі ці факти свідчили про збільшення номінальних доходів населення, але вони не відображали справжнього стану справ, оскільки реальна (фактична) зарплата не підвищувалася, а знижувалася. В економіці почали активно проявлятися інфляційні тенденції. Хоча публічно проголошувалася стабільність державних роздрібних цін, насправді ж вони підвищувалися, і не лише на низку престижних товарів (ювелірні вироби, килими, кришталь тощо), але й на різні товари масового попиту (меблі, будматеріали, господарчі товари). Зростали також тарифи на комунальні послуги, зв'язок і транспорт.

Незважаючи на підвищення цін на ряд товарів та послуг, наприкінці 1970-х рр. зріс загальний дефіцит предметів споживання, загострилася проблема забезпечення попиту на цілу низку товарів масового вжитку. Одночасно деякі види продукції через низьку якість не знаходили збуту і накопичувалися на складах. У зв'язку з цим на руках у населення зосередилися невитрачені гроші, частина їх осіла в ощадних касах. Так поступово зростала незбалансованість споживчого ринку. Проте тривала стара політика непомірного зростання капіталовкладень у важку промисловість, а легка та харчова дедалі більше відставали від зростаючого попиту населення.

Найбільш гострою соціальною проблемою залишалася житлова. За часів М.С. Хрущова країна будувала щорічно 2 млн квартир, тобто 100–110 млн квадратних метрів за рахунок усіх джерел фінансування. У

1960 р. на будівництво житла було спрямовано 23% усіх капіталовкладень. Але з 1960 р. будівництво житла стало скорочуватися і в середині 1980-х рр. у СРСР будувалося стільки ж квартир (2 млн), як і 25 років тому. Проте населення країни за цей період зросло, і тому в розрахунку на одну людину обсяг житлового будівництва скоротився. У середині 1980-х рр. 77% родин не мали окремого житла – квартири чи будинку, а 50% квартир і будинків були без зручностей.

Другою серйозною соціальною проблемою залишалася проблема продовольства. СРСР поступався більшості розвинутих країн за рівнем споживання молока та м'яса. Наприклад, м'яса на душу населення споживалося 62 кг на рік, тоді як у західних країнах – від 75 до 85 кг. При цьому СРСР імпортував 1 млн т. м'яса, фактично обмінюючи на цю продукцію нафту. До середини 1980-х рр. нафта втричі подешевшала, і держава вже не мала реальної можливості завозити продовольство в колишніх обсягах. Тому населення опинилося в гіршому становищі, ніж на початку 1960-х рр., коли сільськогосподарська продукція вивозилася, а не ввозилася.

СРСР значно поступався іншим країнам за споживанням овочів, особливо в окремі періоди. Фруктів споживалося втричі менше, ніж визначено медичними нормами, що особливо несприятливо позначалося на здоров'ї людей. Таким чином, гостро постала проблема покращання структури та якості харчування.

Третьою сферою, де склалося несприятливе становище, була охорона здоров'я. Залишковий принцип виділення коштів на народний добробут призвів до того, що частка національного доходу, яка йшла на охорону здоров'я, постійно скорочувалася і становила в середині 1980-х рр. менше ніж 4%. Розвинуті країни світу виділяли на ці потреби від 8 до 12%. Тому медичні заклади СРСР перетворилися на вкрай бідні, не забезпечені сучасними приладами, ефективними ліками. Погіршення охорони здоров'я за розширення масштабів пияцтва призвели до того, що за зниження середньої тривалості життя протягом 20 років зростала смертність населення – як загальна, так і дитяча. На початку 1980-х рр. середня тривалість життя в країні становила 68 років (35 місце у світі), а

дитяча смертність – 26 на 1 тис. народжених (50 країн світу мали більш низьку дитячу смертність). У СРСР спостерігався найзначніший у світі розрив між середньою тривалістю життя жінок і чоловіків – 10 років.

У 1970-ті – на початку 1980-х рр. загострилася ще одна соціальна проблема. Мова йшла про становище пенсіонерів, яких на початку 1980-х рр. нараховувалося близько 60 млн. З моменту прийняття пенсійного закону 1956 р. життя суттєво подорожчало, потреби людей зросли, а пенсії переважної частини населення не збільшилися. Поступово і за розмірами, і за співвідношенням між пенсією і зарплатою пенсійне забезпечення у СРСР стало поступатися іншим країнам.

Отже, соціальна спрямованість економіки, особливо на межі 1980-х рр., виявилась серйозно послабленою. Не були необхідною мірою реалізовані можливості країни щодо підвищення реальних доходів населення, покращання житлових умов та продовольчого постачання, охорони здоров'я та розв'язання інших нагальних проблем радянських людей.

З метою створення картини показного добробуту та уникнення економічного краху влада почала форсувати постачання на західний ринок енергоносіїв, оскільки ціни на них зросли у 1970-ті рр. у двадцять разів. Частка паливно-сировинного експорту у СРСР піднялася з 16,2% в 1960 р. до 54,4% у 1985 р., тоді як частка складної техніки та машин упала з 20,7 до 12,5%. Зовнішня торгівля СРСР набула чітко вираженого «колоніального» характеру. Колосальні кошти, що отримувалися у вигляді «нафтодоларів», зазвичай використовувалися неефективно і зрештою просто проїдалися, тобто йшли на імпорт високоякісних товарів широкого вжитку для задоволення зростаючого попиту населення. У середині 1980-х рр. валютний потік став вичерпуватися. Гнучка ринкова економіка західних країн перебудувалася на енергозберігаючі технології, попит на нафту знизився, а ціни на неї на світових ринках почали стрімко падати.

Деградація сільського господарства. У 1978 р. новим секретарем ЦК з питань розвитку сільського господарства став М.С. Горбачов. Під його керівництвом у 1982 р. був розроблений черговий проект

оздоровлення аграрної сфери під назвою «Продовольча програма СРСР на період до 1990 р.»

Програма базувалася на ідеї агропромислової інтеграції, тобто на встановленні виробничих зв'язків між колгоспами, радгоспами, підприємствами харчової промисловості, торговельними, будівними і транспортними організаціями. Усе виробництво продуктів було зведено в єдиний господарський агропромисловий комплекс (АПК). На регіональному рівні в АПК об'єднувалися всі підприємства, пов'язані з виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції, з виробництвом добрив, сільгосптехніки тощо. Вищою інстанцією став Агропром СРСР, який поєднав функції п'яти союзних міністерств.

Проте агропромислова інтеграція не дала бажаних результатів. У XI-й п'ятирічці (1981–1985 рр.) удалося забезпечити деяке зростання сільськогосподарського виробництва, але за рахунок додаткових бюджетних витрат. Продуктів на «душу населення» не ставало більше. Країна була змушена збільшувати імпорт продовольства.

Головною причиною низької ефективності суспільного сільського господарства, його стагнації у 1970-х – на початку 1980-х рр. стало ущемлення економічних інтересів селянства, відчуження його від результатів праці. Незважаючи на неодноразові спроби подолати антиселянський характер аграрної політики, зробити цього не вдалося. Зберігався механізм, за допомогою якого держава безперешкодно вилучала з аграрної сфери необхідні їй кошти. Якщо раніше вона діяла відверто позаекономічними методами, то у 1970-ті рр. «пограбування» господарств відбувалося на тлі збільшення капіталовкладень, кредитів, техніки.

Вилучення коштів з колгоспів та радгоспів відбувалося за рахунок різкого подорожчання всіх засобів промислового виробництва, що споживалися в сільському господарстві. Ціни на засоби виробництва та інші види промислової продукції для сільського господарства піднялися за 1965–1985 рр. у 2–5 разів, а закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що здавалася державі, приблизно у 2 рази. Монопольне право промислових підприємств самостійно встановлювати вартість своєї

продукції призвело до неконтрольованого зростання цін на техніку, добрива, комбікорми та інші види продукції. Піднімаючи ціни, державні підприємства компенсували свої витрати за рахунок колгоспів і радгоспів.

Монополізм і диктат виробника засобів виробництва для села не тільки розорював колгоспи і радгоспи, а й одночасно консервував відсталість та архаїзм у цьому виробництві, тому що послаблював потреби у втіленні нових прогресивних технологій, прагненні боротися за споживача. У примусовому порядку селянина зобов'язували купувати низькоякісну техніку, ремонтувати її в державних майстернях, де нерідко капітальний ремонт коштував дорожче за нову машину. Величезні витрати були пов'язані у колгоспів і радгоспів з оплатою послуг таких державних організацій, як Сільгосптехніка, Сільгоспхімія тощо.

Усі ці фактори призвели до дестабілізації економічного становища в колгоспах і радгоспах, що особливо відчутно проявилось у другій половині 1970-х рр. Темпи виробництва сільгосппродукції в країні різко впали. Сукупна рентабельність (відношення прибутку до собівартості реалізованої продукції) в колгоспах зменшилася з 34% у 1970 р. до мінус 0,4% в 1980 р., у радгоспах – відповідно з 22 до мінус 1,0%. Виробництво всіх видів тваринницької продукції, крім яєць, було для господарств збитковим. Якщо у 1970 р. колгоспи отримали в цілому по країні 8,1 млрд. крб. прибутку, то у 1980 р. – 0,2 млрд. крб. збитків. Наприкінці 1970-х рр. тисячі колгоспів і радгоспів перейшли до групи економічно слабких, збиткових господарств.

У XI п'ятирічці (1981–1985 рр.) виробництво всіх основних видів сільськогосподарської продукції стало значно дорожчим, ніж у X-й (1976–1980 рр.) За цих умов підривалося почуття господаря. Селянин усвідомлював, що скільки б він не працював, намагаючись вивести виробництво з прірви, становище мало змінюється, тому що головні причини знаходяться поза господарством і криються в економічних умовах виробництва і реалізації продукції, в системі управління, а точніше – командування його працею. Створювалося порочне коло: економічна політика держави не враховувала належною мірою інтереси селянина, а останній дедалі менше дотримувався державного інтересу. На цій підставі народжувалося утриманство, бажання

побільше взяти у держави без прагнення повернути назад. Люди вже не працювали у повну силу, багато хто відходив від суспільної праці, займаючись особистим підсобним господарством. Звичним явищем стали крадіжки суспільного майна, широко поширилося пияцтво, яке завдавало не тільки економічну, але й моральну шкоду.

Збереження пріоритету промисловості на шкоду сільгоспдприємствам розорювало не лише останніх, але й країну, змушену у дедалі більших розмірах закуповувати продовольство за кордоном. За 1970–1987 рр. імпортна закупівля м'яса та м'ясопродуктів зросла у 5,2 раза, риби та рибопродуктів – у 12,8, збіжжя – у 13,8, цукру – у 6,9, вершкового масла – у 183,2 раза.

Дефіцит сільськогосподарської продукції посилювався її величезними втратами на всьому шляху від лану до споживача. Нестача транспортних засобів, елеваторів, тари, переробних підприємств, погані шляхи – усі ці чинники призводили до невиправданих втрат уже виробленої продукції. Втрати збіжжя становили 20%, картоплі – 40%, овочів – 1/3 виробленого.

Негативний вплив на розвиток сільського господарства справляла і діюча протягом тривалого часу державна система заготівлі сільськогосподарської продукції. Колгоспам і радгоспам згори встановлювалися плани виробництва та заготівлі продукції, часто без урахування їх реальних можливостей. Березневий пленум ЦК КПРС (1965 р.) ухвалив рішення встановити тверді плани закупівлі сільгосппродукції, але на практиці ці рішення постійно порушувалися. На тверді плани закупівлі «навішувалися» всілякі додаткові завдання, особливо для успішних господарств.

Важливою причиною низької ефективності сільського господарства було існування командно-наказової системи керівництва цією галуззю. Усупереч неодноразовим рішенням про розширення господарської самостійності колгоспів та радгоспів, на практиці їх діяльність строго регламентувалася. Дріб'язкова опіка та адміністрування, шаблонні агрономічні рекомендації в масштабах усієї країни, які не враховували

різноманітні природно-кліматичні особливості, стримували господарську ініціативу людей, знижували їх відповідальність за кінцеві результати розвитку виробництва, підміняли конкретну організаторську роботу суто канцелярською. Отже, формувалася глибока криза сільськогосподарського виробництва, оскільки робітник виявився відстороненим від вирішення господарських справ.

Причини невиконання курсу на інтенсифікацію економіки. Невдачі курсу на інтенсифікацію економіки 1970-х – початку 1980-х рр. керівництво країни пояснювало суто об'єктивними причинами. По-перше, тим, що в країні склалася несприятлива демографічна ситуація і виявилися вичерпаними вільні людські ресурси. Другою причиною несприятливого становища в економіці на партійних з'їздах називали переміщення сировинної бази у суворі та важкодоступні райони Півночі та Сибіру, що викликало колосальне зростання витрат на видобуток та доставку природних ресурсів. І ще однією причиною труднощів в економіці партійне керівництво вважало загострення несприятливої екологічної ситуації і збільшення державних витрат на захист довкілля.

Крім зазначених трьох причин, які називалися на XXIV і на XVI з'їздах КПРС у 1971 та 1981 рр., також згадувалась несприятлива світова економічна кон'юнктура, зростаючий тягар витрат для підтримання воєнно-стратегічного паритету та допомогу союзникам. Проте всі ці дійсно існуючі явища були лише особливостями розвитку країни у 1970-ті рр., а не причинами кризових явищ. Справжні, глибинні причини соціально-економічної кризи ніхто з партійно-державного керівництва і не намагався виявити.

Головною причиною невиконання економічної стратегії 1970-х – початку 1980-х років було те, що директивна модель економіки вичерпала ресурс своїх можливостей. Розвиваючись в умовах науково-технічної революції, радянська економіка могла ефективно функціонувати лише за умови вільного господарювання основних суб'єктів економічної діяльності. Лише на основі самостійного розвитку і реальної конкуренції вони були здатні розвивати ініціативу, максимально враховувати попит споживачів. Звідси випливала нагальна необхідність у широкому та безперешкодному

розвитку товарно-грошових відносин. Лише в умовах ринкових відносин можна було подолати тенденцію до монополізації і створити економічні умови, за яких товаровиробники були б і зацікавлені, і змушені виробляти необхідну і контрольовану споживачем продукцію.

Науково-технічний прогрес, що став у цей час головним резервом підвищення продуктивності праці, не мав у радянській економіці механізму зв'язку з виробництвом і реалізації в ньому. Виникла різка відірваність науки від виробництва. Слабка технологічна база науки, недостатнє фінансування, необґрунтоване планування і стимулювання – усе це гальмувало НТП.

Механізм господарювання, який мав вивести країну на шлях інтенсифікації, неможливо було створити без політичних передумов, без широкої демократизації, яка б забезпечувала політичну свободу і творчу активність мас, переборювала їх соціальну апатію. В умовах НТР був особливо необхідним розвиток ініціативи, творчості та підприємництва, а не безтурботне виконавство та острах перед ухваленням новаторських рішень.

Негативним елементом радянської економічної системи було також подвійне, суперечливе становище працівника, який у загальному плані виступав як хазяїн, співвласник усупільнених засобів виробництва, але практично і юридично був лише найманим працівником на службі у держави. Феномен найманості праці спричинив цілу низку наслідків, серед яких і відсутність реальної зацікавленості працівників у кінцевих результатах виробництва, і його віддаленість від управлінської діяльності, і об'єктивна проблема формування свідомої дисципліни та відповідальності.

Радянське керівництво не повною мірою усвідомлювало гостроту ситуації, факти поширення кризових явищ у розвитку економіки та суспільства в цілому. Навпаки, дедалі більше зростало прагнення до лакування дійсності, коли бажане видавалося за реальне. Наголошувалося завжди на констатації успіхів, а зростаючі суперечності або замовчувалися, або викривалися без необхідної глибини.

3. Основні тенденції та суперечності соціально-політичного розвитку і духовного життя радянського суспільства

Розвиток соціально-класової структури суспільства. Соціальна політика, будучи визнаною пріоритетним напрямом діяльності партійно-державного керівництва СРСР, багато в чому визначалася правильним розумінням специфіки соціальної структури суспільства.

У партійних і державних документах 1965–1985 рр. постійно декларувалася ідея точного врахування інтересів класів і соціальних груп, що становили поняття «народ». Проте на практиці існувало схематичне уявлення про соціально-класовий склад суспільства на рівні його «макроструктури», яке склалося ще у 1930-ті рр. Відповідно до сталінської офіційної доктрини соціальна структура радянського суспільства складалася з двох класів – робітників та селян і прошарку між ними – інтелігенції. Така соціальна структура базувалася на розподільчих відносинах, а не на принципі відношення до засобів виробництва, що були повністю націоналізованими. Селяни споживали продукцію, що виробляли робітники і, у свою чергу виробляли предмети споживання робітників. Аналогічно робітники виробляли те, що було необхідно селянам, і споживали продукти, вироблені селянами. Службовці розподіляли та контролювали потоки продуктів від селян до робітників і навпаки, слідкуючи за тим, щоб споживання задовольняло критеріям соціальної справедливості, тобто тому, як вона розумілася державою на кожному етапі побудови соціалізму. Держава строго фіксувала приналежність до кожної соціальної групи і контролювала через систему квот, обмежень та репресій склад кожної групи і відносини між ними.

Таке уявлення про «макроструктуру» радянського суспільства не враховувало багатоманітності та динаміки взаємодії інтересів різних соціальних груп і верств та призводило до спрощення загальної картини соціально-класових відносин. У 1960–1980-ті рр. підкреслювалася зазвичай спільність корінних інтересів робітничого класу, селянства та інтелігенції і недооцінювалося значення їх специфічних інтересів.

У партійно-державних документах цього періоду як найважливіше політичне завдання висувалося забезпечення провідної ролі робітничого класу в суспільстві. Проте в цей період умови життя та умови соціального розвитку робітників неухильно погіршувалися.

Протягом тривалого часу керівництво країни обстоювало курс на кількісне зростання робітничого класу. Добитися кількісної переваги робітничого класу у структурі населення вважалося прогресивною тенденцією. Дійсно, чисельність робітничого класу збільшилася з 1970 по 1985 рр. з 64,9 до 81,7 млн, тобто на 16,8 млн. Але кількісне зростання робітничого класу відповідало лише потребам екстенсивного розвитку економіки. В умовах орієнтації на запровадження у виробництво результатів НТР, що посилювалася, на перший план поступово висувався якісний фактор, зростали вимоги до культурно-технічного, професійного та наукового потенціалу робітників. Проте якісних змін у робітничому класі в ці роки й не відбулося. Деяке піднесення рівня професійної культури робітничого класу було досягнуто за рахунок тих його професійних груп, які були зайняті в передових галузях промисловості.

У політичному житті суспільства посилення ролі робітничого класу здійснювалося лише на словах. Формально частка робітників серед членів КПРС піднялася до 59%, збільшилась їх кількість у керівних органах партії. Але реальна роль робітників у внутрішньопартійному житті не підвищилася, адже всі питання в партії вирішувалися, як і раніше, партапаратом.

Частка робітників у складі Рад усіх ступенів у цей період теж збільшилась. У Верховній Раді СРСР наприкінці 1970-х рр. вона становила 34,8%. Проте і в цьому формально вищому органі законодавчої влади представникам робітничого класу залишалося тільки одностайно голосувати за укази та законопроекти, до розробки яких вони не мали ніякого відношення.

Таким чином, становище робітників як в економічному, так і політичному житті було дуже суперечливим. На словах їм відводилися передові позиції в суспільстві, а насправді вони були відчужені і від власності на засоби виробництва, і від політичної влади.

Але найголовніша соціальна проблема полягала в тому, що робітничий клас був внутрішньо глибоко диференційованим. Робітники, зайняті в передових галузях промисловості, що визначали науково-технічний прогрес, з усіх соціальних параметрів відрізнялися від малокваліфікованих, а тим більше некваліфікованих робітників. У них була різна освіта, різний характер праці, обсяг доходів, а отже, різні обсяг та якість споживання, характер організації побуту та дозвілля. Таким чином, оперувати таким поняттям, як «робітничий клас» без урахування ступеня його соціальної стратифікації означало бути абсолютно відірваним від реальних процесів життя.

Другим основним класом радянського суспільства вважалося селянство. Формальною підставою для поділу суспільства на два класи було прийнято вважати наявність особливої колгоспно-кооперативної форми власності, на якій базувалося селянство. Насправді ж колгоспно-кооперативної форми власності ніколи не існувало. Усі засоби виробництва на селі, включаючи землю, належали державі, а селяни були такими ж найманими працівниками на службі у держави, як і в інших галузях господарства. Колгоспним майном, як і виробленою продукцією, селяни не розпоряджалися. Їх головною матеріальною опорою було особисте господарство. Тривала практика командування колгоспами з боку партійно-державних органів.

Найголовнішим соціальним завданням партійно-державного керівництва було злиття двох форм власності – державної та колгоспно-кооперативної в єдину – загальнодержавну. З цією метою був взятий курс на розвиток міжгосподарських підприємств та організацій, в яких селяни були пов'язані не лише з колгоспною, але й з державною власністю, а форми організації їх праці наближалися до тих, які існували на державних підприємствах.

Зміни у змісті та характері праці спричинили і деякі зрушення у внутрішньокласовій структурі селянства. Збільшився прошарок селян, зайнятих складними видами праці, близькими до індустріального типу. За деякими показниками селяни наблизилися до робітників, наприклад за

рівнем освіти та доходів. На цих фактах зближення робітничого класу та селянства постійно наголошувалося в партійних документах, на з'їздах КПРС. Однак поряд з тим у селянському середовищі продовжували відбуватися і негативні процеси, які замовчувалися. Мова йшла про перевагу важкої фізичної праці, особливо у тваринництві, про те, що значна частина селянства не мала ніякого фаху і була зайнята некваліфікованими видами праці. Усе це сприяло падінню престижу сільськогосподарської праці та подальшому розвитку стихійної міграції із села до міста.

Процес міграції селянства до міст зростав і внаслідок украй низьких темпів соціального переоблаштування села. За рівнем забезпечення житлом із сучасними зручностями, медичного, побутового, транспортного та культурного обслуговування село набагато відставало від міста. Великої шкоди селу завдала і концепція перспективних та неперспективних сіл, яка виникла у 1960-ті роки. Її реалізація призвела до штучного створення великих поселень за рахунок знекровлення та запустіння тисяч малих сіл. Швидке зростання міського населення за рахунок міграції сільських мешканців спричинило гострі проблеми, пов'язані з процесами урбанізації.

В офіційній радянській пропаганді постійно лунала теза про союз робітників та селян з інтелігенцією і посилення ролі останньої в радянському суспільстві. Відповідно до об'єктивних потреб суспільства у прискоренні НТП вживалися заходи щодо кількісного зростання інтелігенції. Цей курс призвів до надлишкового випуску інженерних кадрів і гострого дефіциту інших фахівців з вищою освітою (економістів, юристів, соціологів). У цей період відбулося різке падіння престижу інженерної праці внаслідок низького рівня її оплати, що стало важливим стримувальним чинником процесу інтенсифікації.

У Радянському Союзі щороку збільшувалась кількість наукових працівників, але ефективність використання їх потенціалу була дуже низькою, порівняно із західними державами. Аналіз засвідчив, що у великої кількості наукових працівників, особливо з науково-дослідних інститутів, не було ніякої творчої віддачі.

Водночас відбувався процес збільшення бюрократії. У сфері управління на початку другої половини 1980-х рр. було зайнято близько 18 млн людей. Непомірне збільшення управлінського апарату свідчило про бюрократизацію всієї системи суспільних відносин. Поступово управлінці почали перетворюватися на певну касту привілейованих і непідзвітних осіб, яка відтворювала сама себе. Доходи верхньої верстви населення (номенклатури), яка становила 2% населення, у 20–25 разів перевищували заробітки нижчих верств.

Таким чином, у 1970-ті – на початку 1980-х рр. до соціально-класової структури радянського суспільства склався догматичний підхід із властивим йому відривом від реальних процесів життя. Робітничий клас і селянство були глибоко внутрішньо диференційованими. Одночасно в радянському суспільстві існувало багато соціально-професійних груп і верств населення, які займали різне положення в системі суспільного поділу праці. Особливе місце в соціальній структурі посідали жінки, молодь, ветерани, інваліди, люди сезонних форм зайнятості. Внаслідок пануючої офіційної доктрини соціальної структури громадяни радянської держави не знали того суспільства, в якому жили. Головним завданням соціологів стала розробка методології і методики наукового аналізу структури радянського суспільства і створення його «соціального портрета».

Консерватизм та бюрократизація політичної системи. Розвиток радянської політичної системи у 1965–1985 рр. мав складний та суперечливий характер. Головним залишалося протиріччя між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Воно виникло ще на початку 1930-х років, коли сформувалася командно-адміністративна система управління. Характерною її ознакою стало засилля бюрократизму, обмеження демократії, відчуження трудящих від власності та влади. З високих трибун та у засобах масової інформації говорилося, що в управлінні державою бере участь ледь не все доросле населення країни, і наводилися цифри депутатів Рад усіх рівнів, народних контролерів, народних засідателів тощо. Насправді ж усі ці заяви мали приховати той факт, що реальна і майже безконтрольна влада була зосереджена в руках партійно-державної номенклатури.

Особливістю радянської політичної системи був її замкнений характер. Це означало, що вичерпний перелік усіх складових елементів політичної системи був визначений у конституційному порядку. У радянських конституціях, починаючи з Конституції 1936 р., у законодавчому порядку були визначені складові елементи політичної системи радянського суспільства: Комуністична партія, Радянська держава, профспілки, комсомол, громадські організації, трудові колективи. Отже, будь-які нові елементи політичної системи, що не підпадають під ознаки громадської організації, автоматично розглядалися як неконституційні, тобто незаконні.

Крім того, всі основні елементи політичної системи розглядалися як «приводні ремені» від партії до мас. Якщо до 1937 р. партійне керівництво здійснювалося через членів партії, через комуністичні фракції в Радах, громадських організаціях, то після проголошення у 1937 р. «непорушного блоку комуністів і безпартійних» зникла навіть тінь самостійності Рад відносно до партійних комітетів. Партійні органи поступово засвоїли стиль прямого і безпосереднього командування Радами, органами державного управління, профспілками, комсомолом, громадськими організаціями.

Поширенню такого командно-наказового стилю сприяло надання статутом партії партійним комітетам установ, організацій, підприємств, колгоспів права контролю за діяльністю адміністрації. Рішення та постанови ЦК КПРС містили безпосередні накази радянським органам, міністерствам, відомствам, профспілковим організаціям.

Практика прямого командування і фактичної підміни державних органів доповнювалася практикою зрощування партійного, державного апарату, апарату профспілок і громадських організацій. Це виражалось не лише в тому, що всі відповідальні посади як у державних, так і у громадських організаціях заміщувалися членами партії, але й у тому, що керівники відомств і громадських організацій, як правило, входили до складу ЦК КПРС, обкомів і райкомів партії.

Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їх бюрократизації, знижувало їх творчий потенціал. Значна частина діючих у 1970-х – на початку 1980-х рр.

громадських організацій були додатками до відповідних відомств. Наприклад, Всесоюзне товариство винахідників та раціоналізаторів (ВТВР) перебувало при Держкомітеті по справах винаходів. Багатьом загальносоюзним громадським організаціям надавалися державні повноваження і вони були дещо подібними до міністерств. Деякі громадські організації створювалися тільки для виконання представницьких функцій за кордоном і насправді нікого не представляли (Комітет молодіжних організацій, Комітет радянських жінок). Склад таких громадських організацій і комітетів фактично призначався партійними інстанціями, а не обирався.

Одержавлення і бюрократизація сприяли тому, що радянська політична система втрачала гнучкість, здатність адекватно реагувати на суспільні процеси, що розвивалися. Посилилося протиріччя між застиглою бюрократичною політичною системою і соціально-політичним розвитком суспільства.

На ситуацію, яка склалася в країні у 1965–1985 рр., великий вплив справив стан самої правлячої партії. Протягом тривалого часу КПРС діяла в межах командно-адміністративної системи управління суспільством, давала всім керівні настанови і команди, втрачаючи специфічність як політична організація. Партійні організації безпосередньо розв'язували велику кількість господарських проблем, забуваючи, що справжнім предметом їх діяльності є не техніка і технологія, а інтереси та настрої людей. У діяльності багатьох партійних комітетів переважав консервативний стиль роботи, недемократичні форми взаємовідносин між керівниками та підлеглими.

Головною опорою верховної влади в роки правління Л.І. Брежнєва став ЦК КПРС, особливо його апарат. Якщо у другій половині 1960-х рр. основні рішення ухвалювалися на пленумах ЦК, то у наступні десятиріччя центр владних повноважень перемістився у відділи ЦК. Пленуми ЦК КПРС набували дедалі більш формального характеру, лише ухвалюючи підготовлені апаратом рішення. Вищі форуми партії – з'їзди – мали парадний, заорганізований характер. Жоден з виступаючих і не намагався

реально оцінити становище в країні, проаналізувати проблеми, запропонувати шляхи їх розв'язання. Для внутрішньопартійного життя не були характерними ні полеміка, ні дискусії. Відбувалося всіяке розростання ролі виконавчих органів на шкоду виборним; працівники апарату командували виборними членами партійних комітетів.

Украї заорганізованим був і прийом до КПРС. Регулювання прийому здійснювалося шляхом доведення «рознарядок», установлення лімітів. Бажаючих вступити в партію ніколи не бракувало, були лише труднощі із забезпеченням відсоткової переваги робітників. Саме керівна партія створила таку ситуацію, коли люди, які бажали поїхати на роботу чи у відрядження за кордон, отримати посаду, захистити дисертацію, мали володіти заповітною червоною книжкою. Подібний стан справ змушував багатьох людей, особливо з інтелігенції, пристосовуватися, кривити душею, щоб якось реалізувати свої цілі та плани, які часто об'єктивно збігалися з інтересами суспільства та давали йому безсумнівну користь.

Одним із проявів кризи став культ Л.І. Брежнєва, який штучно підтримувався. Оскільки Генеральний секретар не мав необхідних якостей особистості, їх відсутність покривалася насадженням суто зовнішніх аксесуарів. Л.І.Брежнєв був чотири рази удостоєний звання Героя Радянського Союзу, нагороджений Золотою зіркою Героя Соціалістичної праці, мав звання маршала Радянського Союзу, був лауреатом Ленінської премії з літератури, кавалером ордена Перемоги тощо.

Наприкінці 1970-х рр. усе вище керівництво країни перетворилося на геронтократію. Середній вік членів Політбюро ЦК КПРС, секретарів ЦК за 1971–1981 рр. зріс з 60 до 68 років. Цей період став і часом повного розквіту номенклатурних привілеїв, які включали державні дачі, спецпайки, спецлікування, спецтранспорт тощо. Однак усі ці атрибути влади не можна було перевести в особисту власність і передати нащадкам.

З кінця 1970-х рр. у країні почала набувати небезпечних рис та обсягів злочинність. Ця проблема вимагала глибокого та всебічного аналізу, але керівництво країни навпаки насаджувало в суспільстві спрощені уявлення про його соціальний розвиток. Свідомо поширювалася теза, що в

Радянському Союзу немає антагоністичних класів, тому немає і антагоністичних суперечностей, а відповідно і соціальних коренів злочинності. Оскільки соціальні причини злочинності відкидалися, то вона пояснювалася переважно поганою виховною роботою та недоліками в роботі правоохоронних органів. Проте злочинність зростала, набувала організованого характеру, і щоб приховати неспроможність концептуального підходу до цієї проблеми, конкретні дані про динаміку злочинності були строго засекречені. Між тим лише за десять років (1973–1983 рр.) загальна кількість щорічних злочинів збільшилась майже вдвічі.

Найгострішими проблемами системи правопорядку були також порушення конституційних принципів незалежності прокуратури і суду, поширення «телефонного права». Недосяжними для правосуддя були представники вищої і місцевої «номенклатури». Серйозні правопорушення допускалися самими правоохоронними органами. В їх роботі переважав обвинувальний ухил, часто застосовувалися незаконні методи слідства. Звичними явищами для системи правопорядку стали корупція, хабарництво, зловживання службовим становищем.

Організована злочинність почала консолідуватися на міжрегіональній і міжгалузевій засадах. Величезні кошти, сконцентровані в руках злочинного середовища, використовувалися для підкупу посадових осіб. Таким чином, відбувалося зрощування злочинного світу та апарату влади, управління, правоохоронних органів. У суспільстві утворилися численні злочинні структури, фундаментом яких став фінансовий потенціал тіньової економіки, а дахом – корумповані елементи різних ешелонів влади та управління.

Безгосподарність, корупція, хабарництво, порушення принципів соціальної справедливості – усе це призвело до падіння престижу партійно-державного апарату, розчарування серед населення, сприяло зростанню соціальної апатії, пияцтва, наркоманії, злочинності. Виникла гостра потреба в радикальних політичних, економічних і правових реформах, спрямованих на зміцнення демократичних основ життя суспільства.

Концепція «розвинутого соціалізму» та її офіційне закріплення в Конституції 1977 року. Однією з важливих складових політичного курсу Л.І. Брежнєва стала концепція «розвинутого соціалізму», що прийшла на зміну концепції розгорнутого будівництва комунізму М.С. Хрущова з її впевненою обіцянкою, що «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі».

Уперше про побудову розвинутого соціалістичного суспільства було сказано у 1967 р. в урочистій промові Л.І. Брежнєва з нагоди 50-річчя Жовтневої революції. Концепція «розвинутого соціалізму» стала ревізією уявлень про можливість у найближчому історичному майбутньому побудувати комунізм у СРСР. Не підриваючи віри в комунізм, ця концепція переводила завдання його побудови з конкретно-історичної площини в теоретичну, відкладаючи її реалізацію на тривалий час.

Концепція «розвинутого соціалізму», справедливо названа пізніше «ідеологією застою», була законодавчо закріплена у новій Конституції СРСР 1977 р. Підготовка нового Основного Закону почалася ще за часів М.С. Хрущова у квітні 1962 р. Нова Конституція мала зафіксувати основні ознаки «періоду розгорнутого комуністичного будівництва». Але після відставки М.С. Хрущова і ревізії курсу на безпосередню побудову комунізму напрямок подальшої роботи над проектом Конституції змінився.

Остаточний проект Конституції був підготовлений у травні 1977 р. Він був схвалений пленумом ЦК КПРС і запропонований для широкого громадського обговорення. 7 жовтня 1977 р. на позачерговій, сьомій сесії Верховної Ради СРСР 9-го скликання Конституція була прийнята.

Вона складалася з преамбули та дев'яти розділів. Головною новацією була преамбула, в якій констатувалося, що у СРСР уже побудований «розвинутий соціалізм», а радянська держава «виконавши завдання диктатури пролетаріату, стала загальнонародною». Вищою метою держави називалася побудова «безкласового комуністичного суспільства».

Конституція 1977 р. характеризувала побудоване у СРСР «розвинуте соціалістичне суспільство» як таке, «в якому на основі зближення усіх соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей

виникла нова історична спільнота людей – радянський народ». В інших статтях декларувалося рівноправ'я громадян незалежно від расової і національної приналежності (ст. 34); стверджувалося, що «економіка країни складає єдиний народногосподарський комплекс» (ст. 16). Водночас Основний Закон доводив, що за кожною союзною республікою «зберігається право вільного виходу з СРСР» (ст. 72), кожна союзна та автономна республіка має свою Конституцію, що враховує їх особливості. Таким чином, «радянський народ» в Конституції був на словах єдиним, але реально розділеним на різні «суверенні» та «особливі» частини.

Основою економічної системи СРСР визнавалася соціалістична власність на засоби виробництва, основою політичної системи – Ради, а соціальною основою – союз робітників, селян та інтелігенції. У новій Конституції стверджувалося, що в країні розвивається процес соціальної однорідності. При цьому соціально-класова структура суспільства розглядалася схематично, переоцінювалася спільність корінних інтересів робітничого класу, селянства та інтелігенції та недооцінювалося значення специфічних інтересів.

У Конституції 1977 р. вперше був відображений реальний механізм влади у СРСР. У 6-й статті закріплювалася керівна роль Комуністичної партії, вона проголошувалася «ядром політичної системи, державних та громадських організацій». В Основному законі була зафіксована теза про безперервне посилення керівної ролі партії як об'єктивної закономірності розвитку радянської політичної системи, що формувало у робітників партійного апарату впевненість у вічності й непогрішності партійного керівництва.

Конституція гарантувала нові громадянські права – на оскарження дій посадових осіб; на судовий захист від посягань на честь та гідність; критику дій державних та громадських організацій. Уперше в Конституції закріплювалися права на охорону здоров'я та на житло, на користування досягненнями культури, на свободу творчості. Проте реалізація цих прав, так само як і свободи слова, друку, зборів залежала від численних законів і нормативних актів, і тому залишалася нездійсненою.

Суперечливі тенденції в культурному та духовному житті.

Консервативний політичний курс, що утвердився у СРСР після усунення М.С. Хрущова, характеризувався насамперед згортанням демократії у всіх сферах життя. Спочатку це пояснювалося боротьбою з волюнтаризмом і суб'єктивізмом, а потім ідеологічним забезпеченням цього курсу стали тези про перманентне загострення ідеологічної боротьби соціалістичної та капіталістичної систем і про необхідність «удосконалення розвинутого соціалізму».

У культурній політиці брежнєвської епохи декларувалися принципи боротьби, як з викривленням радянської дійсності, так і з намаганнями її штучно прикрасити. Такі ідеї пролунали у звітній доповіді Л.І. Брежнєва на XXIII з'їзді КПРС у 1966 р. Одночасно було розпочато кампанію боротьби з «фальсифікацією історії», тобто з критикою сталінізму. Вже наприкінці 1960-х рр. у художніх творах замість образів жертв сталінського режиму з'явився образ великого і мудрого вождя.

У січні 1969 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень друкованих матеріалів та репертуару», після чого суттєво посилювався ідеологічний контроль за засобами масової інформації та установами культури. Звичним явищем стала заборона художніх та публіцистичних творів, кінофільмів, організації художніх виставок. Театральні постановки випускалися лише з дозволу спеціальних комісій. У вересні 1974 р. у Москві за допомогою бульдозерів була розгромлена виставка сучасного мистецтва.

Усі діячі культури, які не підкорялися ідеологічному диктату у своїй творчості, або за своїм бажанням, або за чужою волею опинялися за кордоном. Такими ізгоями радянської системи стали у 1970-ті рр. письменники В.П. Аксьонов, О.І. Солженіцин, В.О. Максимов, В.П. Некрасов, В.М. Войнович, поет Й.О. Бродський, кінорежисер А.А. Тарковський, режисер Ю.П. Любимов, музикант М.В. Ростропович, оперна співачка Г.П. Вишневіч та ін.

Радянські люди були позбавлені права читати книги та дивитися фільми зарубіжних авторів, які негативно висловлювалися з приводу дій радянського керівництва.

Досить суперечливі тенденції проявлялися в освіті та науці. В умовах розгортання НТР у країні надавалося великого значення всій системі освіти. У 1966 р. відбувся перехід до загальної середньої освіти. Щорічно відкривалися нові вищі навчальні заклади, чисельність студентів у 1977 р. сягнула майже 5 млн. Значно зросла частка осіб з вищою та середньою, повною та неповною освітою – з 65,3% у 1970 р. до 87% у 1984 р. За кількістю фахівців з вищою освітою СРСР посідав передові позиції у світі. Але для вищої школи, як і для середньої, були характерними зниження рівня освіти, недооцінка гуманітарних знань, без яких був немислимий широкий кругозір. Це сприяло виробництву величезної кількості «формальних» інтелігентів, тобто людей, які мали лише диплом про вищу освіту і не відповідали критеріям справжніх інтелігентів – людей високої освіченості і культури, моральності і громадянськості, на яких можна було б орієнтуватися як на еталон високої духовності.

Багато проблем накопичилося і в науці. За багатьма об'єктивними показниками – за кількістю Нобелівських лауреатів, членством у провідних наукових товариствах та академіях спостерігалось відставання радянської науки від світової. І не тому, що на науку виділялося мало коштів. СРСР ще з 1930-х рр. витрачав на науку до 5% національного доходу, тоді як США, Японія, Великобританія, Франція – 2–3%. Звичайно, в абсолютних величинах радянською країною витрачалося менше на 30–40%, ніж США, адже національний дохід СРСР становив 1/3 від їх національного доходу. Але й з урахуванням цієї обставини розрив в ефективності використання коштів був дуже великим. Причина деградації радянської науки полягала в несприятливому морально-психологічному кліматі. Уже в 1930-ті рр. у внутрішній політиці радянської держави остаточно утвердилися методи придушення будь-якого вільнодумства та самодіяльності. Справжня наука була приречена на вимирання, тому що наукове мислення завжди передбачало багатоманітність думок і підходів. У радянській науці, як і у

всіх сферах, був створений бюрократичний апарат управління, який володів монополією на істину в останній інстанції. У науці не стало того, що називається громадською думкою. Раніше її заміняли окремі вчені, в яких щасливо поєднувалися моральний та науковий авторитет, але вони поступово уходили. Оцінювала науку бюрократія, керуючись своїми власними критеріями, дуже далекими від критеріїв самої науки.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови, у 1960-ті рр. в радянському суспільстві виникла нова форма духовної опозиції – так зване дисидентство (*dissidens* – «незгідний»). Один з відомих радянських дисидентів А.Д. Снявський дав визначення цій течії суспільної думки як інтелектуального, духовного і морального опору не просто радянському ладу, а уніфікації думки та її омертвінню в радянському суспільстві. У дисидентському русі існували різні течії: правозахисна, націоналістична, релігійна, екологічна та ін.

Поштовхом до активізації дисидентського руху у СРСР став арешт у 1965 р. і засудження до 7 років таборів і 5 років заслання письменників А.Д. Снявського і Ю. М. Даніеля за публікацію своїх сатиричних повістей про соціальні та психологічні феномени тоталітаризму за кордоном («Суд іде», «Любімов» А.Д. Снявського, «Говорить Москва», «Спокута» – Ю.М. Даніеля).

5 грудня 1965 р. на Пушкінському майдані у Москві відбулася перша за багато десятиліть несанкціонована демонстрація під правозахисними гаслами: «Вимагаємо гласності суду над Снявським і Даніелем!», «Поважайте Радянську Конституцію – наш Основний Закон!». Саме цей день прийнято вважати початком правозахисного руху у СРСР.

На захист обвинувачуваних надійшло 22 листи від представників громадськості. Підписали їх переважно письменники (понад 60 з 80 «підписантів»), серед яких: В.П. Аксьонов, Г.М. Владімов, А.А. Вознесенський, В.М. Войнович та ін. Невдовзі були заарештовані ще два захисники опальних письменників – редактор журналу «Синтаксис» А.І. Гінзбург і поет Ю.Т. Галансков. Їх ув'язнення викликало на початку 1968 р. нову серію захисних листів.

У 1970-ті рр. саме правозахисний рух перетворюється на головну складову дисидентського руху у СРСР. У листопаді 1970 р. був створений Комітет захисту прав людини, до якого ввійшли академік А.Д. Сахаров і член-кореспондент АН СРСР І.Р. Шафаревич. У 1973 р. виникла російська секція організації «Міжнародна амністія».

У 1973 р. з'явилися твори О.І. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» та «Жити без брехні». У цей час О.І. Солженіцин уже був виключений із Союзу письменників СРСР (листопад 1969 р.) за публікацію на Заході романів «У колі першому» та «Раковий корпус». У 1970 р. О.І. Солженіцин отримав Нобелівську премію з літератури. Після «Листа вождям Радянського Союзу», написаного 5 вересня 1973 р., «вожді» вирішили притягнути його до карної відповідальності. Письменник був заарештований і 13 лютого 1974 р. висланий за кордон.

У 1974 р. починає виступати зі своїми публіцистичними творами академік А.Д. Сахаров. Його виступи проти радянської тоталітарної системи, за конвергенцію двох систем справили велике враження на весь світ. У грудні 1975 р. А.Д. Сахаров став ще одним радянським дисидентом, удостоєним Нобелівської премії.

Уведення радянських військ до Афганістану у грудні 1979 р. посилило напруженість у суспільному житті СРСР. Уважаючи винними у цьому насамперед дисидентів, влада розпочала масові репресії проти них. Наприкінці 1979 – на початку 1980 рр. були заарештовані майже всі лідери та активні учасники різних напрямів дисидентського руху. У січні 1980 р. академік А.Д. Сахаров був позбавлений усіх урядових нагород і висланий до міста Горький. Через півтора року (1981 р.) представники КДБ повідомили, що всі антидержавні елементи знешкоджені, правозахисний рух припинив своє існування.

За офіційними даними КДБ, у 1957–1985 рр. за антирадянську агітацію і пропаганду, поширення інформації, «яка ганьбила радянський суспільний лад», було засуджено 8124 людини.

Передумови реформування радянського суспільства. На початку 1980-х років стало очевидним зростаюче відставання СРСР від провідних

світових держав як за темпами розвитку економіки, так і за якісними характеристиками. Переведення радянської економіки на інтенсивний шлях розвитку так і не вдалося досягти, а економічна модель, заснована на екстенсивному характері виробництва, вже повністю вичерпала свій ресурс і не могла конкурувати з економікою розвинутих країн світу, що вступили в стадію постіндустріального розвитку. Особливо помітним було відставання в галузях, що визначали науково-технічний прогрес. Для економіки СРСР була характерною також низька ефективність сільського господарства, неухильне зниження життєвого рівня населення, дефіцит товарів народного споживання, погіршення якості товарів.

Розрив між словом і ділом, між ідеологією і суспільно-політичною практикою породжували сумніви у пануючій марксистсько-ленінській ідеології і зростаюче невдоволення існуючим режимом. Таким чином, потреба в реформуванні суспільства, що давалася взнаки протягом останніх двадцяти років, але так і не реалізована, стала неминучою в середині 1980-х рр. Це почали розуміти не лише «внизу», але й у політичному керівництві СРСР.

Після смерті Л.І. Брежнєва (10 листопада 1982 р.) на чолі партії і держави став Ю.В. Андропов, який до цього часу багато років очолював Комітет державної безпеки (КДБ). Він ужив низку заходів щодо наведення порядку в країні, зміцнення трудової дисципліни, викоренення корупції. Разом з тим Ю.В. Андропов намагався зберегти систему, очистивши її лише від найбільш помітних зловживань. У лютому 1984 р. Ю.В. Андропов помер, і на чолі КПРС став старий і хворий партапаратник К.У. Черненко. При ньому просування вперед було призупинено, реаблітовано багато одіозних функціонерів, засуджених за Ю.В. Андропова, і навіть знову залунали слова про «успіхи соціалізму» і «зримі паростки комунізму» у СРСР. Проте у цей час у середовищі партійно-державного керівництва почали зміцнюватися позиції відносно молодих та енергійних політиків, готових до оновлення системи.

4. Зовнішня політика: проблеми і досягнення

Курс на розрядку міжнародної напруженості та його зрив. З другої половини 1960-х років у відносинах СРСР із західними країнами почався період розрядки напруженості, який багато людей сприймали як ознаку закінчення «холодної» війни. Головною причиною суттєвого покращання взаємовідносин між ворогуючими системами стало досягнення Радянським Союзом ціною колосального напруження сил і величезних витрат матеріальних ресурсів воєнно-стратегічного паритету із США. Можлива війна – як ядерна, так і звичайна – тепер сприймалася конфліктуєчими таборами як світова катастрофа.

Першою «ластівкою» майбутньої розрядки став візит до СРСР влітку 1966 р. президента Франції Шарля де Голя. У 1969 р., коли на виборах у бундестаг ФРН перемогла коаліція Соціал-демократичної партії і Вільної демократичної партій, з'явилася надія на остаточне розв'язання багатьох післявоєнних проблем. Новий німецький уряд на чолі із федеральним канцлером Віллі Брандтом визнав територіальні та політичні реальності, що склалися в Європі після Другої світової війни. У серпні 1970 р. В. Брандт підписав у Москві угоду між ФРН і СРСР, за якою обидві сторони зобов'язувалися строго дотримуватися територіальної цілісності всіх держав в Європі в їх післявоєнних кордонах. Ці ж принципи були зафіксовані в угоді між ФРН і Польщею у 1970 р., за якою ФРН визнавала кордон з Польщею по річках Одер-Нейсе. У грудні 1972 р. відбулося взаємне визнання ФРН і НДР. Вони зобов'язалися поважати територіальну цілісність і суверенітет один одного, після чого обидві німецькі держави були прийняті до ООН. У грудні 1973 р. був закріплений принцип непорушності кордонів у договорі між ФРН і Чехословаччиною.

Оздоровленню міжнародної обстановки сприяло і врегулювання проблем, пов'язаних із Західним Берліном. З вересня 1971 р. був підписаний чотирьохсторонній договір (США, СРСР, Великобританія, Франція) стосовно Західного Берліна, згідно з яким західні сектори Берліна не визнавалися складовою частиною ФРН. Тим самим було ліквідовано небезпечне вогнище напруженості в центрі Європи.

Розрядка напруженості була багато в чому пов'язана і з потеплінням відносин між СРСР і США. На початку 1970-х рр. керівництво США на чолі з президентом Річардом Ніксоном заявило про бажання перейти від «ери конфронтації» до «ери переговорів». Був ухвалений курс на активізацію радянсько-американських економічних і науково-технічних контактів. У травні 1972 р. уперше в історії радянсько-американських відносин президент США Р. Ніксон перебував у СРСР з офіційним візитом. Під час візиту були підписані: Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), угода про обмеження стратегічного наступального озброєння (ОСО-1), документ про основи взаємовідносин між СРСР та США (як основа був названий принцип мирного співіснування), угода про співробітництво в галузі охорони довкілля.

У червні 1973 р. у США з візитом перебував Л.І. Брежнєв. Основним документом за результатами його візиту стала угода про запобігання ядерній війні. У червні–липні 1974 р. відбувся другий візит Р. Ніксона у СРСР, під час якого був підписаний договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Налагодження плідного співробітництва між двома наддержавами зробило можливим у липні 1975 р. спільний політ космічних кораблів СРСР та США – «Союзу» та «Аполону».

Ці важливі зрушення у бік подальшого розвитку взаємовідносин і співробітництва між провідними країнами світу дозволили реалізувати ідею про скликання загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. Ідея про таку нараду виникла ще у 1966 р., але реалізована була лише у 1975 р. 30 липня – 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі проходив третій етап цієї наради, де зібралися лідери 33 європейських держав, а також США та Канади. Основним документом став Заключний акт наради, в якому були зафіксовані колективні домовленості з проблем безпеки та співробітництва. Центральною частиною цього документа була Декларація принципів, якими держави-учасниці мали керуватися у взаємних відносинах. Такими принципами були визнані: суверенна рівність; незастосування сили чи загрози силою; непорушність кордонів; мирне врегулювання всіх спірних питань; повага до прав людини та

основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань. Основне значення Наради (НБСЕ) полягало в тому, що вона підбила політичні підсумки Другої світової війни, відкрила нові можливості для вирішення центрального завдання того періоду – зміцнення миру та безпеки народів.

Утім, у цей час тривала гонка озброєнь. Улітку 1979 р. Л.І. Брежнєв і президент США Дж. Картер підписали угоду про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2), яка обмежувала у сторін на період до 1985 р. кількість ядерних озброєнь усіх видів числом 2400. Однак в американському Конгресі склалася опозиція цій угоді, а після введення у грудні 1979 р. радянських військ до Афганістану Дж. Картер зняв угоду з обговорення в Конгресі.

Обидві великі держави модернізували ракетну зброю. 12 грудня 1979 р. на сесії НАТО було ухвалено рішення про розміщення в Західній Європі крилатих ядерних ракет середнього радіусу дії («Першинг II») і крилатих ракет «Томагавк», здатних досягати території Радянського Союзу за лічені хвилини. У 1983–1984 рр. нові ракети були розміщені на території ФРН, Великобританії, Італії. У свою чергу, СРСР за домовленістю з урядами ЧССР і НДР розмістив у цих країнах у 1984 р. замість застарілих ядерних ракет РСД-4 і РСД-5 нові ракети середнього радіусу дії РСД-20, які на Заході називали СС-20.

Після обрання президентом США у 1980 р. Рональда Рейгана відносини між наддержавами перейшли у стадію, що дістала назву «другої холодної війни». Р. Рейган бачив «руку Москви» майже за всіма конфліктами у світі та говорив про Радянський Союз як про «імперію зла». Він підтримав розпочату ще Дж. Картером широкомасштабну ідеологічну кампанію боротьби проти СРСР і країн соціалізму, звинувачуючи їх у порушенні прав людини. Вашингтон почав розробку програми «зоряних війн», тобто програми розміщення зброї у космосі. Ідеологічним обґрунтуванням подібних дій стала доктрина «обмеженої ядерної війни», яка передбачала завдання

першого удару по пускових установках ракет та органах управління потенційного супротивника.

Радянський Союз у свою чергу всіма доступними методами, аж до застосування сили, намагався захищати інтереси соціалізму у світі. Обидві сторони виявилися нездатними оцінити міжнародну ситуацію і пристосуватися до нових умов міжнародного життя, які дедалі більше визначалися процесами взаємозалежності держав і цілісністю долі всього світу.

Відносини із країнам «реального соціалізму». У зв'язку з тим, що у світовій системі соціалізму назривала криза, відносини СРСР з державами Східної Європи значно ускладнилися. На початку січня 1968 р. відбулася зміна керівництва в компартії Чехословаччини. Нове керівництво КПЧ на чолі з О. Дубчеком взяло курс на всебічну демократизацію суспільства. У Чехословаччині почався бурхливий період реформ, що дістав назву Празької весни. Хоча програма реформування країни, що мала на меті побудову «соціалізму з людським обличчям», не посягала на його основи, події в Чехословаччині викликали глибоке занепокоєння ортодоксально налаштованих лідерів країн Організації Варшавського Договору. Вони вбачали у чехословацьких подіях реальну загрозу для тоталітарних режимів у своїх країнах.

21 серпня 1968 р. війська п'яти країн ОВД (Болгарії, Угорщини, Польщі, НДР та СРСР) увійшли на територію Чехословаччини та окупували її. Окупацію засудили уряди багатьох країн, у тому числі – Албанії, Китаю, Румунії, Югославії. У серпні того самого 1968 р. Албанія вийшла з ОВД.

Невдовзі після придушення реформаторського руху в Чехословаччині радянське керівництво проголосило доктрину «обмеженого суверенітету», яка на Заході дістала назву «доктрини Брежнєва». Вона виправдовувала втручання у внутрішні справи будь-якої країни соціалістичного табору, якщо там існує загроза соціалізму.

Незважаючи на дію «доктрини Брежнєва», ситуація виходила з-під контролю навіть у країнах-сателітах. У 1968–1971 рр. і на початку 1980 р. відбулися гострі політичні кризи в Польщі. Антиурядові виступи 1980 р.

привели до появи незалежної профспілки «Солідарність». Незважаючи на введення в Польщі військового стану у грудні 1981 р., зупинити розвиток кризової ситуації не вдалося, і вона невпинно наближала країну до падіння комуністичного режиму.

Особливо гострими були відносини СРСР з Китаєм, зокрема через його територіальні претензії. У березні 1969 р. відбулися збройні сутички в районі острова Даманський, а потім і на інших ділянках радянсько-китайського кордону. Переговори з прикордонних питань йшли важко. Навіть після смерті Мао Цзедуна (вересень 1976 р.) відносини СРСР з Китаєм не покращилися.

СРСР і країни «третього світу». Наприкінці 1970-х рр. СРСР мав дипломатичні відносини понад з 130 державами, майже половину з них становили країни, що розвиваються. Відносини з країнами «третього світу» визначалися намаганням СРСР розширити свій вплив у світі, знайти нових союзників і налагодити з ними взаємовигідне співробітництво. Але надмірна політизація міжнародних відносин в умовах блокового протистояння призводила до того, що пріоритет надавався країнам «соціалістичної орієнтації» (Кампучія, Лаос, Сомалі, Ангола, Мозамбік, Нікарагуа). Їм надавалися величезні пільгові довгострокові кредити, воєнна допомога, направлялися воєнні радники. У 1978–1982 рр. поставки зброї «братнім режимам» вимірювалися сумою у 35,4 млрд. СРСР витрачав великі кошти на навчання численних іноземних студентів та аспірантів. Проте ефективність допомоги виявилася незначною, більшість кредитів не поверталися.

Протягом більше ніж десяти років (1964–1975 рр.) СРСР надавав всебічну допомогу та підтримку Демократичній Республіці В'єтнам у її боротьбі за об'єднання країни під владою комуністів проти південнов'єтнамського режиму і США, що відкрито виступили на боці останнього.

Під час арабо-ізраїльської війни на Близькому Сході в 1967 р. СРСР зайняв проарабську позицію і доправив у Сирію та Єгипет не лише величезну кількість зброї, але й військових спеціалістів. У 1974 р. СРСР

почав надавати війсьну підтримку режиму М.Х. Маріама в Ефіопії, що утворився після повалення монархії і проголосив курс на побудову соціалізму за радянською моделлю.

В умовах глобального протистояння СРСР та США аналогічну політику в країнах «третього світу» проводили і США. Вони, на відміну від СРСР, підтримували режими з відвертими антикомуністичними та антирадянськими орієнтирами.

Намагаючись втримати свій вплив в одній з азіатських країн – Афганістані – Радянський Союз втягнувся у кровопролитну військову авантюру. 25 грудня 1979 р. в Афганістан був уведений «обмежений контингент радянських військ», який був утягнутий у громадянський конфлікт різних політичних сил цієї країни. «Інтернаціональна допомога» афганському народові розтягнулася на 10 років й обернулася для СРСР щорічними витратами у 3–4 млрд доларів. Через Афганістан пройшли 620 тис. радянських військовослужбовців; 14,5 тис. з них загинуло, пораненими повернулося 35 тис., пропало без вісті чи потрапило у полон – понад 300 людей. Загальні втрати афганського народу становили близько 1 млн людей.

Втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану засудила більшість країн ООН, воно стало причиною падіння авторитету СРСР і його зростаючої ізоляції на міжнародній арені. Західні країни заборонили ввезення до СРСР широкого кола наукоємної продукції і технологій. Проявом загострення міжнародних відносин став бойкот XXII Олімпійських ігор у Москві 1980 р. і відповідний бойкот соціалістичними країнами XXIII Олімпіади 1984 р. у США.

Новий виток гонки озброєнь, що почався, поставив економіку СРСР у вкрай важкі умови, об'єктивно ще більш поглибивши кризу радянської системи.

Контрольні питання та завдання

1. Поясніть, які особисті якості Л.І. Брежнєва сприяли його висуванню на посаду лідера КПРС після усунення М.С. Хрущова.
2. Проаналізуйте систему заходів 1965 р. щодо реформування сільського господарства та визначте причини її невиконання.
3. Сформулюйте свою думку щодо ефективності заходів, які передбачала реформа планування та економічного стимулювання 1965 р. у промисловості. Поясніть, чому вона зазнала краху.
4. Проаналізуйте основний зміст довгочасної економічної стратегії 1970-х років. Поясніть, чи відповідала вона, на Вашу думку, основним потребам і викликам того часу?
5. Поясніть, чому курс на інтенсифікацію радянської економіки не вдалося реалізувати у 1970-ті – на початку 1980-х років?
6. Охарактеризуйте систему соціальних заходів, яку було вжито у 1970-ті – на початку 1980-х рр. Поясніть, унаслідок чого у цей час так і не вдалося забезпечити соціальної спрямованості радянської економіки?
7. Назвіть причини, які, на Вашу думку, справили найбільший вплив на процес деградації сільського господарства Росії у період кризи командно-адміністративної системи.
8. Проаналізуйте соціально-класову структуру радянського суспільства у 1965–1985 рр. та назвіть найгостріші, на Вашу думку, проблеми її розвитку.
9. Покажіть на конкретно-історичних фактах, який характер мала політична система радянського суспільства у 1965–1985 рр.
10. Охарактеризуйте основні риси «розвинутого соціалістичного суспільства» на підставі аналізу Конституції СРСР 1977 р.
11. Визначте найбільш актуальні для того часу проблеми розвитку культури, освіти і науки.
12. Проаналізуйте основні напрями радянської зовнішньої політики. Поясніть, у чому полягали, на Вашу думку, її основні досягнення і слабкі сторони?

ГЛАВА IV. РОСІЯ В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 рр.)

1. Основні етапи формування концепції оновлення радянського суспільства

Курс на прискорення соціально-економічного розвитку. 11 березня 1985 р. після смерті К.У. Черненко Генеральним секретарем ЦК КПРС (останнім в історії цієї партії) став Михайло Сергійович Горбачов. Він прийшов до влади без чіткої концепції і програми реформ. Своє головне завдання на перших порах М.С. Горбачов убачав у тому, щоб зупинити розпад системи державного соціалізму і зберегти позиції правлячої номенклатури за допомогою обережного реформування насамперед економіки.

У квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС М.С. Горбачов проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, який у лютому 1986 р. був схвалений XXVII з'їздом КПРС. Основними засобами реалізації цієї мети були названі: прискорення НТР, технічне і технологічне переозброєння машинобудування, активізація «людського фактора».

Темпи розвитку машинобудування мали бути підвищені у півтора–два рази, передбачався перехід на виробництво нових поколінь машин та обладнання. Головну увагу передбачалося приділити вдосконаленню верстатобудування, прискореному розвитку обчислювальної техніки, приладобудування, електротехніки і електроніки як каталізаторів науково-технічного прогресу.

Під активізацією «людського фактора» М.С. Горбачов розумів організацію багатозмінного режиму роботи, зміцнення трудової дисципліни, відповідальності кадрів, використання раціоналізаторських пропозицій, підвищення якості продукції. Ставка на ентузіазм, а не на економічні стимули, на посилення експлуатації обладнання обернулася лише збільшенням аварійності на виробництві.

На першому етапі горбачовських реформ ставка робилася на старі адміністративні методи, які й раніше безуспішно використовувалися радянськими «реформаторами». У травні 1986 р. по всій країні розгорнулася

кампанія боротьби з алкоголізмом, яка мала сприяти скороченню втрат від пияцтва на виробництві, які оцінювалися у 80–100 млн крб. щорічно, підвищенню продуктивності праці робітників і службовців. І хоча ця кампанія мала певний позитивний ефект (скоротився травматизм, смертність людей, втрати робочого часу), але кінцевий результат був швидше зворотний: вирубування виноградників, скорочення виробництва і продажу алкогольних напоїв призвели до підвищення цін на них, до масового самогонування, спекуляції спиртом. Втрати бюджету лише за офіційними даними становили від 37 до 67 млрд крб.

Одночасно проводилась і друга адміністративна реформа – контроль за якістю продукції, що вироблялася. Вона породила виникнення нової інстанції – держприймки і теж не досягла бажаної мети, а лише збільшила управлінський апарат і матеріальні витрати на його утримання.

Уже за рік після проголошення курсу на прискорення стало зрозуміло, що одними закликами і ставкою на традиційні адміністративні методи ніяких докорінних змін у країні досягти неможливо.

Концепція «перебудови» та її еволюція. У 1987 р. до лексики радянських людей увійшло слово «перебудова». Не відмовляючись від курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, М.С. Горбачов визнав, що реалізувати цю стратегічну мету можна лише за умови радикальної перебудови всіх сторін суспільного життя. Таким чином, політика «перебудови» мислилась її автором як головна передумова прискорення.

Основна мета політики «перебудови», на думку М.С. Горбачова, зводилася до очищення соціалізму від нашарувань і деформацій колишніх років і до відродження «ленінського обличчя» соціалізму. На глибоке переконання авторів цієї концепції, саме деформації його справжньої суті не дозволяли соціалізму продемонструвати свій потужний внутрішній потенціал і виявити переваги у змаганні зі світовим капіталізмом. Якщо слідувати логіці авторів, то виявлялося, що в деформаціях ленінської доктрини соціалізму були винні керівники комуністичних і робітничих партій країн Східної Європи і СРСР, які «не відали, що творили».

Після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р., що проголосив курс на демократизацію країни, у СРСР почався бурхливий період «мітингової демократії», коли люди отримали можливість відверто обговорювати наболілі проблеми минулого країни, варіанти її демократичного оновлення, сперечатися про сутність самого змісту політики «перебудови». Багатьом активним учасникам цих подій стало зрозуміло, що ідея виправлення окремих деформацій є хибною у самій своїй основі. Соціалістичний експеримент не вдався саме через багато помилкових вихідних характеристик, закладених її авторами – К. Марксом, особливо В.І. Леніним, а керівники компартій СРСР і східноєвропейських країн свідомо взяли на озброєння марксистсько-ленінський антидемократичний варіант соціалізму й усвідомлено його здійснювали. Вони побудували той соціалізм, який замислили із самого початку, і, зрештою, отримали тоталітарний режим, що спирався на репресивні органи і став головною перепорою суспільного прогресу.

Наприкінці 1989 р. у М.С. Горбачова визрів останній та остаточний варіант концепції оновлення радянського суспільства. У грудні 1989 р. у статті «Соціалістична ідея і революційна перебудова» він проголосив курс на створення гуманного, демократичного соціалізму. Фактично автор «перебудови» закликав до відходу від марксистсько-ленінської концепції соціалізму і до використання досвіду міжнародної соціал-демократії. Головні ідеї його нової концепції демократичного соціалізму зводились до визнання багатоваріантності соціалістичного шляху і до ідеї подолання конфронтації соціалізму і капіталізму на основі використання загальних механізмів єдиної людської цивілізації. На цих соціал-демократичних позиціях М.С. Горбачов і залишився, по суті визнавши і підтримавши ідею конвергенції соціалізму і капіталізму.

Отже, концепція оновлення радянського суспільства пройшла у своєму розвитку три етапи: від «прискорення» соціально-економічного розвитку традиційними адміністративними методами, через ідею виправлення «окремих деформацій» до концепції гуманного, демократичного соціалізму.

2. Основні напрями та етапи реформування радянської економіки

Спроби реформування соціальної сфери. Такий самий складний шлях пройшла радянська економіка від планово-розподільного соціалізму до ринкових відносин.

На першому етапі горбачовських перетворень головним завданням проголошувалося подолання відставання у соціальній сфері. У 1986 р. була розроблена низка спеціальних рішень, що стосувалися охорони здоров'я, народної освіти, соціального забезпечення. Але головними вважалися три актуальні завдання: забезпечення населення продовольством, житлом і товарами народного споживання. За кожного із цих напрямів були створені спеціальні програми: Продовольча, розроблена ще у 1982 р., згідно з якою проблема забезпечення населення продуктами харчування мала бути розв'язана до 1990 року; «Житло – 2000», за якою кожній родині було обіцяно окрему квартиру або будинок до 2000 року, а також Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання та послуг на 1986–2000 рр., яка обіцяла справжній прорив у цьому напрямку. Але кардинально змінити стан справ у соціальній сфері традиційним шляхом не вдалося. Були потрібні принципово нові ідеї, тому вирішили прискорити підготовку і проведення радикальної економічної реформи.

На першій стадії підготовки до радикальних економічних перетворень найближчим радником М.С. Горбачова був відомий радянський економіст, академік А.Г. Аганбегян, якому найбільше імпонував угорський тип «ринкового соціалізму». Тому характер реформи, призначеної для СРСР, у багатьох аспектах перегукувався з угорським господарським механізмом після 1968 р.: ліквідація фіксованого і деталізованого плану згори, заміна централізованого розподілу торгівлею між державними підприємствами, співіснування державної власності з кооперативною і дрібною приватною. Проте вже угорський досвід засвідчив, що навіть після усунення ідеологічних і політичних бар'єрів успішна радикальна реформа буде пов'язана з труднощами. І радянський досвід реформування економіки підтвердив це.

Певною межею в історії горбачовських перетворень став кінець 1986 р., коли відчутно позначилися економічні труднощі. Вони були пов'язані як з об'єктивними обставинами (падіння цін на нафту, великі витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р.), так і з прорахунками економічного курсу М.С. Горбачова. Збільшення коштів на машинобудування за скорочення закупівлі товарів народного споживання за кордоном, антиалкогольна кампанія призвели до бюджетної дестабілізації і погіршення ситуації в народному господарстві.

Перший етап радикальної економічної реформи. Перший етап економічної реформи в СРСР почався у 1987 р. У червні цього року на Пленумі ЦК КПРС було сформульовано концепцію економічної реформи й ухвалено Закон «Про державне підприємство (об'єднання)». Головні цілі реформи полягали у переході від переважно адміністративних до економічних методів управління, у посиленні зацікавленості трудових колективів у результатах своєї праці, у перетворенні ринкових, товарно-грошових механізмів у важливий інструмент піднесення економіки.

Для досягнення цих цілей реформи Законом були передбачені такі засоби: розширення прав промислових підприємств; запровадження повного госпрозрахунку, самоокупності, самофінансування і самоврядування у всі галузі народного господарства. Роль центральних плануючих органів зводилась до підготовки контрольних цифр господарського розвитку і до визначення державного замовлення, частку якого передбачалося постійно знижувати. Продукція, вироблена понад замовлення, могла реалізовуватися за вільною ціною на будь-яких вигідних для підприємств ринках. Теоретично ринкове середовище мало бути регулятором рентабельності, прибутку, зарплатні. Закон «Про державне підприємство (об'єднання)», прийнятий у червні 1987 р., давав право трудовим колективам вибирати керівників усіх ланок – від директора до бригадира.

Підприємства отримали можливість самостійно виходити на зовнішній ринок, розвивати спільну з іноземними фірмами діяльність. Одна із статей Закону допускала можливість припинення діяльності збиткового підприємства.

Передбачалося, що у 1988 р. Закон буде поширений на 50% підприємств, а у наступному році – на решту. Але вже у 1988 р. Закон забуксував, а наступного року зазнав фіаско.

Головна причина полягала в тому, що, проголосивши «введення ринкового соціалізму», М.С. Горбачов на практиці не дав йому ніяких шансів на успіх. У країні не було умов, які б дозволяли підприємствам упевнено пускатися у «вільне ринкове плавання». Не існувало посередницьких організацій, товарно-сировинних бірж, банків, які б дозволили налагодити механізм закупівлі сировини і збуту продукції, кредитів та інвестицій. За таких умов більшість керівників намагалася не ризикувати, а отримати максимальне держзамовлення, яке гарантувало централізоване постачання і збут готової продукції.

Виборність директорів найчастіше призводила до висування не кращих професіоналів, а популістів. Багато підприємств скористалися можливістю збільшити зарплатню працівникам і водночас підіймали ціни на свої вироби, скорочували випуск дешевого асортименту. Не завжди підвищували рівень управління і ради трудових колективів, дублюючи функції профспілок та адміністрації. У 1988 р. понад 30% підприємств були збитковими, 25% отримували мінімальний прибуток, і під час переходу на самофінансування і втрати державної підтримки ризикували збанкрутитися і викликати сплеск безробіття. До такого повороту подій суспільство ще не було готовим.

Незважаючи на те, що реальних зрушень у державному секторі не відбулося, важливим наслідком реформ, що почалися, стало формування недержавного сектора в економіці. У листопаді 1986 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який дозволяв розвивати кооперативи у трьох сферах: послуг, громадського харчування і торгівлі, в яких держава була неспроможна задовольнити зростаючий

попит населення. У травні 1988 р. був затверджений закон «Про кооперацію в СРСР», який давав широкі можливості для використання кооперативного сектора в різних галузях економіки. До весни 1991 р. понад 7 млн людей уже займалися приватною діяльністю в 30 видах виробництва товарів та послуг кооперативного сектора, ще 1 млн – індивідуальною трудовою діяльністю.

Щоправда, це привело не лише до входження у ринок тисяч нових підприємців, але й до легалізації «тіньової економіки» та її капіталів, нагромаджених різними способами, включаючи корупцію і казнокрадство чиновників. За найприблизнішими оцінками приватний сектор, що зародився, почав «відмивати» до 90 млрд крб. на рік.

Реформування аграрного сектора економіки. Найбільш актуальною проблемою економічного і соціального розвитку залишалася продовольча. Тому у процесі перебудови економіки на перше місце висунулося питання про вибір найбільш ефективних форм і методів господарювання на селі. У 1988 р. почалася активна розробка нових підходів до аграрної політики. У березні 1989 р. на пленумі ЦК КПРС була затверджена програма перетворень в аграрному секторі економіки. Аграрна політика тепер була спрямована на те, щоб максимально використати потенціал різних видів господарювання і різних форм власності: колгоспів, радгоспів, агрокомбінатів, агрофірм, селянських фермерських господарств. Усі ці форми передбачалося поставити в рівні умови і надати право самим визначати структуру, обсяг продажу продукції, розпоряджатися госпрозрахунковим доходом.

Важливу роль мали відігравати орендні відносини. Оренда справжня, а не формальна була покликана створити правові й економічні умови для відродження у селянина почуття хазяїна і перетворення його праці у по-справжньому вільну, яка виконується не під адміністративним тиском, а на основі особистого економічного інтересу. Закони «Про землю» і «Про оренду», ухвалені восени 1989 р., закріпили права селян на оренду землі. Орендний підряд передбачав укладення селянами або фермерами договору про оренду землі на 50 років і повне розпорядження

отриманою продукцією. Однак усі права щодо наділення землею, визначення площі індивідуальної ділянки і поголів'я худоби мали належати колгоспам, які не були зацікавлені в появі конкурентів. Унаслідок цього у 1991 р. на орендних умовах оброблялося лише 2% землі та утримувалося 3% поголів'я худоби.

Жоден з економічних заходів 1987–1988 рр. не вирішив актуальних завдань. Найголовнішою причиною господарських невдач цього періоду була недооцінка ролі фінансових важелів регулювання економіки. Усі «проринкові» перетворення мали обов'язково супроводжуватися ціновою і грошовою реформами. Проте, закликаючи до проведення радикальних економічних реформ, керівництво країни зволікало з їх початком через побоювання негативної реакції населення. Унаслідок цього ситуація в соціально-економічній сфері ставала дедалі менш керованою, що звужувало можливості плавного переходу до ринкових відносин.

Другий етап радикальної економічної реформи. З весни 1990 р. протягом кількох місяців відповідальними за проведення економічної реформи були академіки Л.І. Абалкін і М.Я. Петраков. Але їх роль почала зменшуватися після того, як М.С. Горбачов, ставши Президентом країни (березень 1990 р.), увів до президентської ради відомого економіста С.С. Шаталіна. Академік С.С. Шаталін недвозначно виступав за докорінне перетворення радянської економіки у змішану ринкову, де капіталістичний сектор мав переважати. Наприкінці травня 1990 р. були оголошені заходи щодо економічної реформи, які передбачали остаточну заміну існуючої економічної системи змішаною економікою західноєвропейського типу і включали серію спроб стабілізувати ринок роздрібної торгівлі і фінанси шляхом підвищення цін і скасування субсидій.

У червні 1990 р. М.С. Горбачов провів через Верховну Раду СРСР постанову «Про концепцію переходу до регульованої ринкової економіки», а потім і конкретні закони. Вони передбачали переведення промислових підприємств на оренду, поступову демонополізацію, роздержавлення власності, створення акціонерних товариств, розвиток

приватного підприємництва. Однак реалізація більшості названих заходів відкладалася до 1991 р., а переведення на оренду перших 20% підприємств розтягувалося до 1995 р. Одночасно (у червні 1990 р.) вийшов закон «Про державні підприємства в СРСР», який передбачав позбавлення робітників державних підприємств права обирати керівників, повертаючи це право державним органам.

Рішення горбачовської адміністрації часто не випереджали і не направляли процеси в економіці, а слідували за ними. Труднощі в економіці позначилися на стані споживчого ринку. Зросли дефіцит, інфляція, посилилась невідповідність між грошовою масою і її товарним покриттям, величезних розмірів досяг ажіотажний попит населення. У цій кризовій ситуації відомі економісти Г.О. Явлінський, С.С. Шаталін та інші створили програму «500 днів», яка дістала підтримку Голови Верховної Ради РРФСР Б.М. Єльцина. Програма передбачала за цей термін (500 днів) проведення приватизації державних підприємств і значне урізання економічної влади Центру. Багато важливих питань ще не було тут вирішено: приватизація з викупом чи безкоштовно, яким чином проводити денаціоналізацію землі тощо. Програма мала компромісний характер і була здатна згуртувати демократів і державний апарат.

М.С. Горбачов, ставши Президентом СРСР, відразу зрозумів компромісний характер програми «500 днів» і вирішив, що приклад Росії міг би стати взірцем компромісу для всієї країни. Але союзний уряд на чолі з М.І. Рижковим активно і послідовно виступив проти цієї програми. Президент М.С. Горбачов спробував об'єднати план «500 днів» і пропозиції уряду М.І. Рижкова щодо стабілізації економіки, які містили переважно адміністративні заходи. У результаті в жовтні 1990 р. з'явилася програма «Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки», яка по суті була капітуляцією перед союзним урядом. Хоча у цю програму, створену під егідою Президента СРСР, були включені цілі абзаци з програми Шаталіна-Явлінського про переведення промислових підприємств на

оренду, про поступову демонополізацію, створення акціонерних товариств, розвиток приватного підприємництва, але з програми зникли конкретні терміни. Реалізація більшості названих заходів відкладалася на невизначений час.

У грудні 1990 р. М.І. Рижков пішов з посади голови уряду, його місце зайняв колишній міністр фінансів В.С. Павлов. А в серпні 1991 р. уряд В.С. Павлова у повному складі був відправлений у відставку за підтримку антиконституційного перевороту в країні, так і не встигнувши приступити до здійснення радикальних реформ.

Таким чином, жодна з реформ, розпочатих в економіці за роки горбачовської «перебудови», так і не була доведена до логічного завершення, а тому і не дала позитивних результатів. Вже з 1988 р. почалось загальне скорочення виробництва у сільському господарстві, а з 1990 р. – у промисловості. Нестача продуктів харчування призвела до того, що навіть у Москві був уведений їх нормований розподіл. Різко посилювались інфляційні тенденції. Дефіцит бюджету у 1989 р. перевищив 100 млрд крб, що становило 11% валового національного продукту. Золотий запас скоротився у 1991 р. у десять разів порівняно з 1985 р. і становив 240 т. В умовах стрімкого падіння рівня життя населення люди дедалі менше вірили у здатність властей добитися змін на краще. Були потрібні радикальні й швидкі реформи, але влада на них так і не пішла.

3. Перебудова політичної системи радянського суспільства

Курс на демократизацію суспільства. З перших кроків горбачовських реформ істотну увагу було приділено питанням демократизації суспільства. Щоправда, рішення квітневого пленуму ЦК 1985 р. і XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) у цьому аспекті суттєвою новизною не відрізнялися.

Для поглиблення демократії були запропоновані вже традиційні заходи щодо активізації Рад, громадських організацій, трудових

колективів, розширення особистих прав громадян, зміцнення соціалістичної законності. Єдиним питанням принципової новизни та актуальності стало питання про розширення гласності. Особливе схвалення учасників XXVII з'їзду викликали слова М.С. Горбачова про те, що без гласності не може бути демократизму і її треба зробити дієвою системою.

Невдовзі після XXVII з'їзду було вжито заходів щодо вдосконалення діяльності Рад – основної ланки політичної системи СРСР. Радам були надані широкі повноваження. Однак очікуваного результату досягнуто не було, насамперед тому, що партійні органи продовжували практику підміни Рад, дублювання їх функцій.

У середині 1986 р. ініціатори реформ починають надавати дедалі більшого значення гласності, розглядаючи її як найголовніший важіль демократизації і підвищення соціальної активності ще досить інертного населення. Значне розширення інформованості, більш критичне ставлення до проблем, що обговорювалися, мали сприяти подоланню ідеологічного догматизму і стереотипів політичної поведінки і, зрештою, повинні були прискорити процеси радикального реформування всіх сфер суспільного життя. У грудні 1986 р. був реабілітований і повернувся із заслання духовний лідер радянських дисидентів академік А.Д. Сахаров.

Роль ідейної опозиції консерватизму відіграла преса. На чолі багатьох масових видань були поставлені нові головні редактори. Однак політика гласності не означала введення свободи слова, зміст інформаційних кампаній визначався під час інструктажів керівників ЗМІ, які регулярно проводилися в ідеологічних підрозділах ЦК КПРС.

Важливою віхою у розвитку механізмів демократії у СРСР став січневий пленум ЦК КПРС 1987 р. Найважливішим і принциповим напрямом демократизації суспільства було визнано вдосконалення радянської виборчої системи. Конкретні рішення були зведені до таких важливих моментів: вибори мають відбуватися у більш великих виборчих округах; від кожного округу обираються кілька депутатів; вибори депутатів Рад відбуваються на альтернативній основі; знайомство з кандидатами в депутати і їх програмами відбувається на передвиборних зборах виборців.

Але до цього часу у лідерів «перебудови» ще не визріло усвідомлення необхідності глибокої реформи політичної системи. «Мова не йде про якусь ломку політичної системи, – відзначав М.С. Горбачов на січневому пленумі 1987 р. – Ми мусимо з максимальною ефективністю використати її можливості, наповнити демократичним змістом».

Уже в перші місяці після січневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. критичні виступи преси, активність народу, що різко зросла, перетворились у невід'ємну частину громадського життя. Виникли численні неформальні організації. Однак критичні виступи преси, невдоволення громадян не знаходили відгуку у місцевих органах влади. Закостеніла політична система була неспроможна реагувати на вимоги часу. Серед широких кіл громадськості визрівало розуміння необхідності глибоких структурних реформ у політичній системі. М.С. Горбачов і його оточення теж дійшли висновку про те, що головною причиною уповільненого темпу реформ є неефективність існуючої у СРСР політичної системи.

Реформа політичної системи. На лютневому пленумі ЦК КПРС 1988 р. М.С. Горбачов заявив: «Цілком природно, я б сказав логічно, ми підійшли тепер до необхідності перебудови нашої політичної системи». Це питання було винесене на порядок денний XIX Всесоюзної партійної конференції (червень–липень 1988 р.).

Основними ідеями реформи політичної системи, закріпленими в рішеннях XIX партконференції, були: кардинальне підвищення ролі Рад як стрижня політичної системи суспільства; перетворення Рад усіх рівнів у реально працюючі, повноправні центри державної влади й управління; розмежування функцій партійних і державних органів; докорінні зміни змісту і методів роботи громадських організацій, подолання в них засилля платних функціонерів, заорганізованості та бюрократизму; здійснення правової реформи, що гарантує захист конституційних прав і свобод громадян.

На XIX конференції КПРС була сформована ідея щодо створення правової держави, яка доповнила концепцію політичної реформи. Вона була викликана тим, що в умовах адміністративно-командної системи управління суспільством відносини між державою та особистістю

трактувалися однобічно. В основному наголошувалося на обов'язках особистості перед державою. Адміністративно-бюрократичні структури у практичній діяльності часто ігнорували існуючі правові норми. Різко скоротилася кількість ухвалених законів, зате зросла кількість указів, постанов уряду і відомчих інструкцій. Так, з 1938 по 1988 рр. було прийнято всього 144 закони, з них 63% – затверджені Укази Президії Верховної Ради СРСР. Метою правової реформи стало забезпечення верховенства закону у всіх сферах життя суспільства, посилення механізмів підтримки правопорядку на основі розвитку народовладдя, посилення інструментів конституційного нагляду, забезпечення незалежності суду, значне посилення ролі адвокатури.

Реформа політичної системи радянського суспільства передбачала розподіл властей, створення «радянського парламентаризму». Для забезпечення повновладдя Рад було вирішено провести їх реконструкцію на всіх рівнях, демократизацію методів їх діяльності, підпорядкувати їм виконавчий апарат.

Вищим законодавчим органом був проголошений З'їзд народних депутатів, а Верховна Рада СРСР, яка раніше працювала на сесійній основі, була перетворена у постійно діючий законотворчий орган, тобто парламент. Було змінено виборче законодавство: вибори тепер передбачалося проводити на альтернативній основі, було введено обмеження на зайняття виборних посад двома термінами поспіль. Проте третину депутатського корпусу було запропоновано формувати не через всенародне голосування, а методом представництва від громадських організацій, у тому числі і від КПРС.

Деякі рішення XIX партійної конференції виявилися більш консервативними, ніж стан суспільства у той момент. Так, повною несподіванкою для делегатів стала пропозиція М.С. Горбачова про суміщення функцій партійних і радянських керівників, починаючи з Генерального секретаря і закінчуючи районними секретарями. Це робилося з метою збереження партійного впливу в радянських органах під час «плавного» перерозподілу функцій між партійними і радянськими структурами.

Восени 1988 р. почалася реалізація заходів, намічених XIX партійною конференцією. У вересні почалася реорганізація апарату ЦК КПРС. Замість галузевих відділів, яких було більше ніж 20, було створено 6 комісій відповідно до основних напрямів партійної роботи в нових умовах, які очолили секретарі ЦК КПРС. Було проведено значне скорочення чисельності працівників апарату ЦК, що підкреслювало прагнення звільнити вищі партійні кадри від функцій оперативного управління.

1 жовтня 1988 р. М.С. Горбачов, відправивши на пенсію А.А. Громико, очолив Президію Верховної Ради СРСР і сконцентрував у своїх руках вищу партійну і державну владу. Та сама сесія Верховної Ради затвердила поправки до Конституції СРСР, які узаконили майбутню реформу політичної системи.

Навесні 1989 р. були проведені вибори народних депутатів СРСР за новим виборчим законом. На I З'їзді народних депутатів СРСР (25 травня – 9 червня 1989 р.) була обрана невелика за чисельністю двопалатна Верховна Рада СРСР, а М.С. Горбачов став її головою. У подальшому з'їзди народних депутатів стали важливими подіями у житті країни. Головне їх значення полягало в тому, що вони започаткували нову модель політичного процесу у СРСР, в умовах якої вузлові рішення з питань внутрішньої і зовнішньої політики розроблялися й ухвалювалися не бюрократичними структурами, а повноважними представниками народу.

На I З'їзді народних депутатів уперше за багато років почалося формування організованої політичної опозиції. 7 червня 1989 р. депутат з Оренбурга В.О. Шаповаленко оголосив про створення Міжрегіональної депутатської групи (МДГ), до якої спочатку ввійшло 150 людей. Улітку того самого року вона збільшилася до 388 людей, з них 286 представляли РРФСР. Остаточне організаційне оформлення МДГ відбулося 29 червня 1989 р. Очолили МДГ п'ятеро співголів (Ю.М. Афанасьєв, Б.М. Єльцин, В.О. Пальм, Г.Х. Попов та А.Д. Сахаров) і Координаційна рада з понад 20 людей. Програмні тези МДГ містили такі принципові ідеї, як визнання приватної власності, децентралізація влади, економічна самостійність і реальний господарський суверенітет республік. Пізніше програмні ідеї

МДГ були чітко оформлені у п'ять «де»: децентралізація, демонополізація, департизація, деідеологізація, демократизація.

Союзником опозиції став страйковий рух. У серпні 1989 р. була заснована Спілка страйкових комітетів шахтарів Донбасу, яка мала тісні контакти з лідерами МДГ Г.Х. Поповим і М.І. Травкіним. Демократи фактично керували діями шахтарів, залучаючи їх до загальнополітичної боротьби за владу.

Запровадження інституту президентства. Подальші зміни у політичній системі СРСР відбулися у 1990 р. У березні 1990 р. Верховна Рада СРСР після бурхливих дебатів прийняла постанову «Про запровадження поста Президента СРСР і внесення відповідних змін і доповнень до Конституції СРСР». Ідея президентства виникла у зв'язку зі складністю обстановки в країні, частими міжнаціональними конфліктами, дефіцитом виконавчої влади в умовах її переходу від партійних структур до Рад. Президент був тепер главою держави, який об'єднував у визначених законом межах три гілки влади. Він був підзвітним З'їзду народних депутатів і Верховній Раді. Однак у Президента були стосовно до народного представництва процедурні повноваження: право відкладного вето, право призначати референдум з найбільш складних і важливих питань, навіть якщо народні представники заперечують. Голову уряду і міністрів призначала Верховна Рада за пропозицією Президента.

Повноваження Президента відносно союзних республік склалися з того, що республіки делегували йому зі свого суверенітету за Союзним договором. Президент очолював Раду федерації. Рішення з деяких питань він ухвалював одноосібно (відбиття воєнного нападу, введення надзвичайного стану), після чого подавав їх на затвердження ВР.

Рішення про введення поста Президента було прийнято з невеликою перевагою голосів («за» проголосувало менше ніж 60%). Супротивники цього політичного кроку, насамперед Міжрегіональна депутатська група, наводили переконливі аргументи. Введення посади Президента, як стверджували лідери МДГ, є доцільним лише за наявності гарантії повного контролю над ним. А така гарантія може існувати лише за умови

сформованої багатопартійності та існування у повновладному парламенті фракцій правлячих й опозиційних партій та забезпечення прав меншості. Важливою умовою введення інституту президентства мало бути укладення нового союзного договору з визначенням у ньому повноважень Президента. Більшості цих умов не існувало не лише у березні 1990 р., але й у подальшому, тому запровадження посади Президента було пов'язано з певним ризиком. Але більшість делегатів III з'їзду народних депутатів визнали цей ризик виправданим.

Ще більш важливим рішенням III з'їзду народних депутатів СРСР було скасування ст. 6 Конституції СРСР, що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Це рішення було запізним; КПРС, що розпадалася, підтримувало не більше ніж 6% населення.

Провали економічних реформ, катастрофічне погіршення стану товарного і продовольчого ринку стали реальними чинниками, що повернули політичну демократизацію проти М.С. Горбачова та КПРС. Народ дедалі менше довіряв запропонованим ними, але неефективним моделям економічних реформ. Тому зрозуміло, чому в умовах політичної демократизації, коли виникла реальна можливість висунення альтернативних ідеологій і програм, вони з'явилися.

Уже з осені 1988 р. у СРСР стали оформлятися два потоки радикалізму, альтернативних курсу М.С. Горбачова. Ці два потоки розвивалися паралельно один до одного. Один з них включав політичних радикалів, які наполягали на рішучому поглибленні і розширенні економічних та інших реформ, що проводилися центральним урядом.

Другим виявився потік національного радикалізму, вміло керований народними фронтами, що виникли в більшості союзних республік. Їх головними ідеями було розширення прав республік і реформування радянської федерації.

4. Національна політика в умовах «перебудови»

Причини загострення міжнаціональних проблем. Національне питання висунулося в період «перебудови» на одне із центральних місць. У цій делікатній сфері давно накопичилося багато проблем, проте оскільки вони протягом багатьох років не розв'язувалися і заганялися всередину, то в умовах гласності з величезною силою вирвалися на поверхню. Сепаратистські настрої, що взяли гору у багатьох республіках, уходили своїм корінням у давні часи.

Для багатонаціональної країни, якою був СРСР, завжди була характерною недооцінка національного питання. Зрештою це привело до утвердження тези про те, що національне питання в країні вирішено. Уперше вона прозвучала у 1972 р. у доповіді Л.І. Брежнєва з приводу 50-річчя утворення СРСР, хоча в країні було багато свідчень про зростання національних суперечностей.

Причин для небаченого загострення міжнаціональних суперечностей було багато, але головна полягала в тому, що у СРСР не була реалізована ідея федерації, тобто вільного союзу суверенних республік. Під зовнішнім обличчям федеративного ладу була прихована політична діяльність всевладної диктатури Комуністичної партії, якій були підпорядковані центральні органи Радянської влади. Головним протиріччям, що визначало сутність Союзу РСР, було протиріччя між його офіційно проголошеною федеративною формою і по суті унітарним змістом.

У СРСР ще у 1920-ті роки було закладено протиріччя між національним складом населення і національно-державною структурою країни. У Радянському Союзі мешкало понад 100 великих і малих народів, а право на власну союзну республіку отримали лише 15 «обраних». Деякі народи задовольнялися різного рівня автономіями, в інших не було навіть автономій. «Титульні» народи на своїх територіях мали переваги у політичному, економічному, соціальному, етнокультурному розвитку порівняно з іншими національними групами, що породжувало цілком слушне бажання останніх «вирівняти права».

Цілеспрямована державна політика «зближення націй», тобто вирівнювання їх соціально-економічного і культурного розвитку, була по суті перекачуванням матеріальних коштів з економічно розвинених республік до менш розвинених і до автономних утворень.

Велику роль у загостренні національних суперечностей відіграли і надмірний централізм в управлінні національними регіонами, і нав'язування настанов щодо використання природних ресурсів, економічного і соціального розвитку республік без належного врахування їх власних інтересів.

Економічні права знаходилися в руках міністерств і відомств, які, виходячи зі своїх відомчих інтересів, що оголошувалися загальнодержавними, створювали в національних республіках величезні нерентабельні підприємства, перекидали сировину і робочу силу через усю країну. Така політика порушувала господарську самостійність та органічний розвиток економіки республік, сприяла виникненню складних демографічних проблем.

Серйозні порушення прав націй були допущені й у мовному питанні. У Конституціях СРСР і більшості союзних республік не йшлося про державну мову. Проте були різні постанови про обов'язкове вивчення російської мови в республіках, як, наприклад, «Про обов'язкове вивчення російської мови в республіках» 1938 р., що призводило до порушення принципу добровільності у процесі її вивчення неросіянами. Згідно з останнім радянським переписом населення 1989 р., у СРСР нараховувалося понад 100 націй і народностей, а навчання у школах йшло лише на 39 мовах.

Господарське і культурне піднесення союзних та автономних республік супроводжувалося подальшим піднесенням національної самосвідомості народів, прагненням до реального утвердження власної національної державності і суверенітету, що суперечило формальному федералізму.

«Парад суверенітетів». Перші конфлікти на національному ґрунті виникли у 1986 р. в Якутії та Казахстані. У 1987 р. почався активний рух кримських татар за відновлення їх автономії в Криму. На початку 1988 р.

розпочався рух за об'єднання Нагорного Карабаху з Вірменією. Остання наполягала на включенні Карабаху до свого складу. За це виступали вірмени Нагорно-Карабахської АО, що становили 80% її населення, а Азербайджан виступав проти територіального переділу своєї республіки. Конфлікт набув форм кривавої і затяжної війни. Азербайджанці стали поспіхом залишати Вірменію, а вірмени – Азербайджан. Уже у 1989 р. кількість біженців у Закавказзі перевищила 300 тис. людей. Союзне керівництво виявилось безпорадним у цьому конфлікті.

Протягом 1988 р. у прибалтійських республіках – Литві, Латвії та Естонії оформилися «Народні фронти», під керівництвом яких розпочався рух за відокремлення від СРСР. У листопаді 1988 р. сесія ВР Естонії ухвалила Декларацію про суверенітет і доповнення до республіканської конституції, що дозволяло призупиняти дію союзних законів. У травні та липні 1989 р. Декларацію і Закон про державний суверенітет ухвалили відповідно Литва і Латвія. У грудні 1989 р. на II З'їзді народних депутатів СРСР прибалтам удалося добитися засудження радянсько-німецького договору 1939 р. та їх приєднання до Радянського Союзу, після чого більшість делегатів з'їзду Компартії Литви ухвалила рішення про вихід з КПРС. Це означало початок розпаду єдиної компартії, яка ще залишалася основою апарату управління Радянським Союзом.

У березні 1989 р. у Фергані (Узбекистан) відбувся конфлікт між узбеками і турками-месхетинцями, які ще у 1944 р. були депортовані з території Грузії до Узбекистану. Були численні жертви з обох боків.

Низка кривавих міжетнічних конфліктів відбулася в Сухумі (Абхазія, 1989), Баку (Азербайджан, 1990), Цхінвалі (Південна Осетія, 1990). У 1989 р. у Грузії почав зростати рух за вихід із СРСР. У квітні того самого року у Тбілісі проти прибічників сепаратизму була застосована воєнна сила, унаслідок чого 20 людей загинуло. 9 березня 1990 р. Верховна Рада Грузії засудила окупацію своєї країни у 1921 р. та її подальше включення у Радянський Союз.

Національні проблеми стали предметом усебічного обговорення на пленумі ЦК КПРС у вересні 1989 р. Втім платформа ЦК КПРС «Національна

політика партії в сучасних умовах», ухвалена на пленумі, містила лише декларативні заяви про вдосконалення радянської федерації і наповнення її реальним політичним та економічним змістом, про забезпечення рівних прав і можливостей кожному народу, всім видам національної автономії тощо. Лише у квітні–травні 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила низку законів, покликаних урегулювати міжнаціональні і федеративні відносини: «Про посилення відповідальності за зазіхання на національне рівноправ'я громадян і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР», «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР», «Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік». Однак ці документи були ухвалені із запізненням, центральна влада на чолі з М.С. Горбачовим діяла у «національному напрямку» здебільшого неефективно.

У 1990 р. національне питання набуває ще більшої гостроти, а міжнаціональні конфлікти – більш масового та організованого характеру. У січні 1990 р. масові демонстрації почалися у Молдавії. У березні 1990 р. в Україні націоналістична організація «Народний Рух» продемонструвала свою силу на виборах до Верховної Ради України.

Під час виборів до Верховної Ради Литви у лютому 1990 р. 90 зі 140 місць отримав опозиційний блок «Саюдіс». Опозиція перемогла і в Латвії, а в Естонії вона отримала майже половину місць. 11 березня 1990 р. Верховна Рада Литви ухвалила Акт «Про відновлення незалежної Литовської держави». 30 березня і 4 травня аналогічні акти прийняли Естонія та Латвія.

У країні створилися нові центри реальної влади в особі численних республіканських З'їздів народних депутатів і Верховних Рад, в яких відбулося блокування політиків ліберально-демократичної орієнтації і старих досвідчених партократів. Швидко зростає дистанціювання республіканської номенклатури від союзних верхів пояснювалося насамперед тим, що вона свідомо взяла курс на ліквідацію всіх форм свого підпорядкування центру, на здобуття всієї повноти влади. Добитися цього можна було лише шляхом виходу республік із Союзу, отримання ними

статусу суверенних, незалежних держав, повноправних суб'єктів міжнародного права. Республіканським елітам удалося на певний час пов'язати власні інтереси з інтересами широких верств населення, які виражали незгоду з існуючою формою взаємовідносин суб'єктів формально федеративного, а насправді унітарного Союзу.

Почався перегляд усіх ланок національно-територіальної структури: ставлення союзних республік до Союзу; відносин між республіками; між республіками і підпорядкованими ним автономіями; відносин між народами, що мали будь-яку державність, та етносами, що залишилися поза нею. Особливо різко загострилася конфронтація республіканських народів із своїми «національними меншинами». Так, литовський «Саюдіс», з одного боку, ухвалив закон про республіканське громадянство, а з іншого – дав відсіч усім спробам установаження польської автономії і навіть припустився антисемітських дій у Клайпеді. Самовизначення Грузії супроводжувалося кровопролиттям в Абхазії, насиллям у Південній Осетії, релігійними утисками в Аджарії. Узбецькі лідери боротьби за самовизначення виражали невдоволення «імперським втручанням центру», коли союзні війська виступили на допомогу туркам-месхетинцям, яких знищували представники «корінної національності».

Таким чином, боротьба за самовизначення через відділення доповнювалася пафосом неподільності, спрямованим проти «несуверенних» меншин на тій самій території. Гасло «відокремлення і неподільності», проголошене національними рухами в союзних республіках, відображало об'єктивну політичну затиснутість республіканських народів між центром і «місцевими сепаратистами», які у кризових обставинах виявилися об'єктивними союзниками центру.

Союзна влада зазвичай ухилялася від прямого сприяння своїм союзникам «знизу» і не виражала підтримки автономіям, що неодноразово заявляли про своє бажання залишитися у складі СРСР у випадку виходу з нього республік, до яких вони входили. Таким чином, склалася дуже суперечлива ситуація: не погоджуючись з існуючою національно-територіальною системою, лідери національної більшості союзних республік

не хотіли миритися з виокремленням територій, на яких представники їх титульної нації опинилися б у становищі національної меншини.

Подальший розвиток подій залежав від союзного керівництва, а також від ситуації в Росії.

Рух за російський суверенітет, початок руйнування СРСР. У березні 1990 р. відбулися вибори народних депутатів у РРФСР. Найбільшу активність проявив передвиборний блок «Демократична Росія», утворений 20–21 січня 1990 р., який очолили члени Міжрегіональної групи народних депутатів СРСР – Б.М. Єльцин, Г.Х. Попов, А.О. Собчак.

На I З'їзді народних депутатів Росії (16 травня - 22 червня 1990 р.) Б.М. Єльцин був обраний головою Верховної Ради РРФСР. Виступаючи 25 травня як кандидат на цю посаду, він проголосив найголовнішим напрямом своєї діяльності зміцнення Союзу РСР, а два тижні потому – 12 червня 1990 р., всупереч попередній заяві, поставив на голосування з'їзду Декларацію про державний суверенітет Росії.

Декларація проголосила державний суверенітет РРФСР «у складі оновленого Союзу РСР», верховенство Конституції і законів РРФСР на всій території Росії. Реалізуючи курс I З'їзду народних депутатів, Верховна Рада РРФСР 24 жовтня 1990 р. ухвалила закон, що давав право російським органам влади призупиняти дію союзних актів, якщо вони суперечать суверенним правам РРФСР. Закон передбачав, що рішення вищих органів державної влади СРСР, укази Президента СРСР набирають чинності лише після їх ратифікації Верховною Радою РРФСР. Таким чином, Росія зробила рішучий крок на шляху до незалежності й до руйнації Радянського Союзу.

Поступово Росія сформувала всі паралельні до союзних державні структури, що загостило конфлікт властей РРФСР і СРСР. Він виражався через жорстке особисте протистояння Б.М. Єльцина і М.С. Горбачова.

Слідом за російським парламентом декларацію про незалежність ухвалив Узбекистан (20 червня), Молдавія (23 червня), Україна (16 липня), Білорусія (27 липня). Далі почався «парад суверенітетів» автономних республік. 10 серпня 1990 р. проголосила суверенітет Карелія, потім Татарстан, Башкортостан, Бурятія у РРФСР, Абхазія у Грузії. Декларації про

свій суверенітет автономії надсилали Президенту СРСР, який заохочував цей рух, уважаючи всі ці республіки суб'єктами майбутнього оновленого Союзу. Президент Росії Б.М. Єльцин теж підтримував цей процес і пропонував російським автономіям брати стільки суверенітету, скільки вони «зможуть проковтнути».

З проголошенням суверенітету почалося здійснення незалежної політики Росії. Реалізація принципів її суверенітету розглядалася як основа виходу з кризи. Однак для проведення реформ російським радикалам бракувало матеріальних і владних ресурсів, адже у 1990–1991 рр. переважна частина економічних об'єктів у Росії була підпорядкована союзним відомствам. Безпосередньо республіці підкорялися лише 17% підприємств, розташованих на її території (в інших союзних республіках ця частка коливалася від 25 до 60%). Загальносоюзна влада керувала й усіма силовими структурами. Тому головним напрямом політики російської влади стала боротьба із союзними владними структурами за оволодіння матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами.

Конкретна російська політика виразилася в ухваленні «Закону про власність на території РРФСР» від 4 липня 1990 р., відповідно до якого право власності на природні багатства та основні виробничі фонди мало регулюватися законами РРФСР й автономних республік, а також серії актів, які визнавали недійсними укладені без узгодження з РРФСР зовнішньоекономічні угоди, кредитні договори тощо. Власністю Росії були оголошені розташовані на території республіки установи Держбанку СРСР, Ощадбанку СРСР, Зовнішньоекономбанку СРСР та ін. У 1991 р. був утворений російський Комітет державної безпеки, Рада Федерації РРФСР.

Принципово інші рішення ухвалювалися російською владою на чолі з Б.М. Єльциним щодо проекту нового Союзного договору. Замість побудови нової федерації «згори», як передбачав М.С. Горбачов, російські радикали пропонували зруйнувати державу і будувати нову федерацію «знизу». Російська сторона різко критикувала всі союзні проекти договору. Водночас у жовтні 1990 р. були укладені прямі двосторонні договори Росії з Україною і Казахстаном. Висувалася ідея «Союзу чотирьох»: Росії,

України, Білорусії і Казахстану. У січні 1991 р. Росія підписала аналогічні договори з Латвією, Литвою та Естонією. Одночасно з'явився і проект перетворення Союзу. Запропоноване Співтовариство визначалося як «конфедеративне об'єднання суверенних з міжнародно-правової точки зору держав», у безумовне управління якому передбачалося передати лише оборону, безпеку та атомну енергетику.

У 1990–1991 рр. автономні республіки стали об'єктом боротьби за вплив між союзним Центром і Росією. У квітні 1990 р. був ухвалений Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації», згідно з яким автономні республіки розглядалися як радянські соціалістичні держави – суб'єкти федерації (СРСР). Вони отримали право передавати повноваження Союзу РСР, оминаючи «свою» союзню республіку. До зими 1990 р. 14 з 16 автономних республік проголосили суверенітет, а дві прийняли декларації про підвищення свого політичного статусу.

Спроби збереження СРСР та їх крах. На початку 1991 р. на перший план висунулося питання про розмежування повноважень між Центром і союзними республіками, що дістало назву «підготовки нового Союзного договору». У січні 1991 р. М.С. Горбачов сформулював ідею проведення загальносоюзного референдуму, яка була схвалена Верховною Радою СРСР. 17 березня 1991 р. громадяни СРСР мали відповісти на запитання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в яких будуть повною мірою гарантовані права і свободи людини будь-якої національності?» Одночасно Верховна Рада РРФСР вирішила зробити новий крок на шляху зміцнення суверенітету Росії й оголосила свій референдум про введення в республіці інституту президента. Шість республік – Грузія, Литва, Молдавія, Латвія, Вірменія та Естонія відмовилися проводити референдум на своїй території.

17 березня 1991 р. на дільниці для голосування прийшли 80% громадян, які мали право брати участь у референдумі. З них 76,4% відповіли на запитання референдуму «так»; 21,7% – дали негативну відповідь, близько 2% бюлетенів були визнані недійсними. Підсумки

голосування у РРФСР були такі: з одного боку, 71,3% учасників проголосували за збереження Союзу, а з іншого – майже стільки ж (70%) висловилися за введення в республіці поста Президента.

Підсумки референдуму дали можливість Президенту СРСР відновити спроби розробки нового Союзного договору, але політична ініціатива у цьому питанні перейшла до республіканських еліт. За таких умов успіх переговорів міг бути досягнутий лише за мовчазної згоди Президента СРСР на конфедеративній устрій майбутнього Союзу, незважаючи на те, що це суперечило позиції, зафіксованій референдумом.

З 23 квітня по 23 липня 1991 р. тривав так званий «новоогарьовський процес», тобто переговори лідерів республік у підмосковній резиденції Ново-Огарьово. Згідно з підсумковим варіантом Договору про Союз Радянських Суверенних Республік, республіки-учасники переговорів визнавалися суверенними державами, повноправними членами міжнародного співтовариства. Союз РСР визначався як «суверенна федеративна демократична держава», однак з контексту випливало, що суверенітет республік є первинним. За Союзом передбачалося збереження об'єктів власності, необхідних для здійснення покладених на нього повноважень, проте він позбавлявся власних податкових надходжень; встановлювалася одноканальна система збору податків, за якої союзний бюджет визначався республіками на основі поданих Союзом статей і видатків. У документі не фіксувалися терміни прийняття нового Основного Закону, що на невизначений строк консервувало ситуацію правової конфліктності, характерної для відносин між Центром і республіками після прийняття декларацій про суверенітет.

Експертна юридична оцінка підсумкового проекту Договору констатувала, що, формально визнавши федерацію, Договір насправді створює навіть не конфедерацію, а просто клуб держав. Він прямим шляхом приводить до знищення СРСР, у ньому закладені всі основи для появи республіканських валют, армій, митниць.

Однак учасники «новоогарьовського процесу» ухвалили 23 липня 1991 р. проект у цілому і домовилися про його підписання у вересні-жовтні

на З'їзді народних депутатів СРСР. М.С. Горбачов спочатку підтримав такий порядок підписання Союзного договору, але 29–30 липня під час проведення закритих зустрічей з Б.М. Єльциним і Н.А. Назарбаєвим у Ново-Огарьово запропонував президентам Росії і Казахстану підписати договір 20 серпня. В обмін на згоду республіканських лідерів М.С. Горбачов погодився на усунення з керівних посад у вищому ешелоні союзної влади віце-президента Г.І. Янаєва, голови уряду В.С.Павлова, керівника КДБ В.О. Крючкова, силових міністрів – Д.Т. Язова і Б.К. Пуго, які активно виступали за збереження СРСР.

31 липня 1991 р. був складений графік багатоетапного підписання нового Союзного договору: 20 серпня 1991 р. – РРФСР і Казахстан, 3 вересня – Білорусія та Узбекистан, 17 вересня – Азербайджан і Таджикистан, 1 жовтня – Туркменія і Киргизія, 22 жовтня (орієнтовно) – Україна і Вірменія з Молдавією. Після підписання Договору Президентом СРСР він мав набрати чинності. Багатоетапна система підписання Договору пояснювалася необхідністю дати час визначитися Україні – на яких умовах вона ввійде до складу оновленого Союзу. 2 серпня М.С. Горбачов публічно оголосив, що 20 серпня Росія, Казахстан та Узбекистан розпочнуть процедуру підписання нового Союзного договору, а 4 серпня поїхав на відпочинок у Крим.

Отже, підсумком «новоогарьовського процесу» стало створення такого проекту Союзного договору, який означав припинення існування СРСР як єдиної держави. У разі його підписання ще певний час зберігалася б єдина армія, валюта, енергетична і транспортна інфраструктури, але свідомо ліквідація спільних управлінських інститутів означала, що розпад єдиної держави став би питанням найближчого часу.

5. Культурне і духовне життя Росії в 1985–1991 рр.

Курс на проведення політики гласності. Головною ознакою «перебудови» в духовному і культурному житті стала гласність. Ця ідея з'явилася, коли новому керівництву в умовах зростання радикальних змін у суспільстві знадобилася активна підтримка громадської думки. Вперше проголошена на XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 р. гласність була не

рівнозначна принципу свободи слова у повному його розумінні, а означала лише дозвіл говорити те, що було потрібно новим реформаторам. Однак політика гласності спричинила появу нових тем і підходів до їх висвітлення, більш живий стиль подання матеріалу в засобах масової інформації. Розкріпачення громадської свідомості, що розпочалося, у подальшому вже не вдалося спинити, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС, коли виявилася неготовність керівництва країни дати об'єктивну інформацію і поставити питання про відповідальність за трагедію.

Особливого розмаху процеси оновлення у духовному і культурному житті суспільства набули після січневого пленуму ЦК КПРС (1987 р.), коли був взятий курс на радикалізацію демократичних процесів суспільства. Лідером процесів духовного оновлення суспільства на цьому етапі був М.С. Горбачов, його оцінки історії і політики партії стимулювали розвиток нового етапу розвитку гласності.

У доповіді «Жовтень і перебудова: революція триває», присвяченій святкуванню 70-річчя Жовтневої революції, і в книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу» він зосередив увагу на творчому характері ленінізму, підкресливши здатність В.І. Леніна йти на компроміси, відмовлятися від догм, що не відповідають життю. М.С. Горбачов говорив про необхідність відновлення внутрішньопартійних дискусій, про невикористані можливості НЕПу. Визнавши позитивність процесу колективізації, він багато уваги приділив її негативним наслідкам; уперше було гостро поставлено питання про соціальну ціну революційних перетворень. На високому офіційному рівні було визнано, що наприкінці 1930-х років у країні було створено адміністративно-командну систему.

М.С. Горбачов розпочав і процес політичної реабілітації необґрунтовано звинувачених керівників партії і держави, представників різних «опозиційних» угруповань 1930-х років. У 1987 р. було створено комісію Політбюро з реабілітації жертв політичних репресій на чолі з О.М. Яковлевим. За три роки роботи були переглянуті всі сфальсифіковані за часів Й.В. Сталіна політичні процеси 1930-х років, реабілітовані і відновлені в партії М.І. Бухарін, О.І. Риков, Л.Б. Каменєв, Г.Є. Зінов'єв,

Г.Я. Сокольников, Л.П. Серебряков та багато інших діячів радянської влади. У 1989 р. були визнані неконституційними «трійки» та «особливі наради», що діяли у 1930-х – на початку 1950-х рр. Їх позасудові рішення було скасовано, усіх засуджених ними осіб реабілітовано. Одночасно було засновано історико-просвітницьке товариство «Меморіал», яке теж сприяло масовій реабілітації жертв репресій і відновлювало історичну правду про незаконні методи політичної діяльності.

У листопаді 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію, що визнавала незаконними і злочинними репресії проти народів, підданих насильницькому переселенню в роки сталінського режиму.

У 1990 р. указом Президента СРСР були визнані незаконними репресії відносно селян у період колективізації, а також відносно всіх інших категорій осіб, засуджених з політичних, соціальних, національних та інших мотивів у 1920-1950-ті рр.

У суспільстві виник величезний інтерес до історії, якого ніколи раніше не було. У 1987–1991 рр. газети і журнали друкували матеріали «круглих столів» на історичні теми, роздуми істориків, соціологів. Із спецхранів було повернуто багато книг і журналів, вилучених раніше із широкого вжитку.

Спрощення доступу до архівних фондів сприяло появі сенсаційних документів, з багатьох сторінок історії держави і партії був знятий покрив таємниці. Першими науковими працями, що давали нове трактування подій радянської історії і намагалися відповісти на питання, що трапилося з країною в роки радянської влади, стали вже опубліковані за кордоном праці західних авторів: «Бухарін» С. Коена, «Більшовики приходять до влади» А. Рабіновича, «Історія Радянського Союзу» Дж. Боффи.

Справжню «революцію умів» викликали публіцистичні твори років «перебудови». У 1987–1988 рр. у друкованих органах широко обговорювалися найгостріші теми, спірні погляди на шляхи подальшого розвитку країни. Серія статей про досвід радянської економічної та соціальної політики викликала величезний інтерес у російського читача. Великий суспільний резонанс викликала стаття І.І. Клямкіна в журналі «Новий світ» «Яка вулиця веде до храму?», статті В.І. Селюніна і Г.І. Ханіна

«Лукава цифра», М.П. Шмельова «Аванси і борги». Значний внесок у справу пізнання минулого і сучасності зробили талановиті публіцисти О.Р. Лацис, Ю.Ф. Карякін, Ю.Д. Черниченко. В їх гостропроблемних публікаціях ставилося питання про зміст того етапу, що був пройдений країною, і правильність обраної після 1917 р. моделі розвитку.

Завдяки масовому інтересу до інформації, що приховувалася десятиріччями, тиражі газет і журналів досягли рекордних цифр: у 1989 р. тираж «Аргументів і фактів» сягнув 30 млн примірників, що було зафіксовано навіть у Книзі рекордів Гінеса; тираж газети «Труд» зріс до 20 млн, «Правди» – до 10.

У роки горбачовських реформ держава нарешті відмовилася від агресивного атеїзму. Почалася масова відбудова зруйнованих храмів, відкривалися духовні семінарії, академії. На початку 1990 р. у Російській Федерації діяло 3120 православних приходів. Великою подією стало святкування у 1988 р. тисячоліття хрещення Русі, яке вперше за багато років пройшло за підтримки та участі держави. Новий характер відносин між державою і церквою був закріплений у союзному законі «Про свободу совісті і релігійних організацій» і російському законі «Про свободу віросповідань», ухвалених у 1990 р. День Різдва Христового було визнано національним святом Росії, і він вперше відзначався у новій якості 7 січня 1991 р.

Отже, політика гласності перетворилася на потужний засіб реформування суспільства і багато в чому визначила незворотний характер змін у державі.

Досягнення політики гласності у сфері художньої творчості. З кінця 1986 – початку 1987 р. почали публікуватися літературні твори, які не пройшли цензуру в період брежнєвської ресталінізації: «Діти Арбату» А.Н. Рібакова, «Зубр» Д.О. Граніна, «Життя і доля» В.С. Гросмана, «Ночувала хмарка золота» А.І. Приставкіна, в яких порушувалися проблеми морального вибору, долі інтелігенції, національних відносин у роки сталінського режиму. Були надруковані й твори 20–30-х років, суворо заборонені радянськими ідеологічними відомствами: «Ми» Є.І. Зам'ятіна,

«Повість непогашеного місяця» Б.А. Пильняка, вірші М.О. Волошина, М.С. Гумільова, романи А.П. Платонова «Чевенгур», «Котлован», «Ювенільне море». За тридцять років після написання у журналі «Новий світ» був надрукований роман «Доктор Живаго» Б.Л. Пастернака. Були опубліковані літературні твори письменників першої хвилі еміграції – І.О. Буніна, В.В. Набокова, І.С. Шмельова, а згодом й емігрантів третьої хвилі – Й.О. Бродського, О.А. Галіча, В.П. Некрасова, В.П. Аксьонова, В.М. Войновича, які були позбавлені радянського громадянства. Уперше у СРСР був виданий «Архіпелаг ГУЛАГ» О.І. Солженіцина, а також «Колимські оповідання» В.Т. Шаламова, поема А.А. Ахматової «Реквієм». Нарешті багатовимірний духовний світ російської літератури з'явився перед читачем у всій своїй повноті, почалося відтворення єдиного простору російської культури.

20 жовтня 1988 р. було скасовано постанову ЦК ВКП (б) від 14 серпня 1946 р. «Про журнали “Зірка” і “Ленінград”, а в редакційній статті журналу «Комуніст» були дезавузовані й інші партійні акти другої половини 1940-х років з питань культури і мистецтва.

На питання, що хвилювали людей, шукало відповіді й російське мистецтво. У всіх творчих союзах відбулася зміна колишнього, рекомендованого партійними інстанціями керівництва, було засуджено придушення творчості представників новаторських напрямів у мистецтві.

Справжнє потрясіння в суспільстві викликав фільм-притча режисера Т. Абуладзе «Покаяння», у фіналі якого прозвучала фраза, що стала лейтмотивом «перебудови»: «Навіщо шлях, якщо він не веде до храму?». У прокаті з'явилося понад 100 кінострічок, які раніше не були допущені на екран цензурою або виходили з великими купюрами. Публіка змогла ознайомитися з творами А.А. Тарковського, О.Ю. Германа, А.С. Міхалкова-Кончаловського, К.Г. Муратової, С.Й. Параджанова. Сильні враження справили на російського глядача кінотрагедія режисера О.Я. Аскольдова «Комісар» з видатною актрисою Н.В. Мордюковою у головній ролі, драматична стрічка О.Ю. Германа

«Перевірки на шляхах». З'явилися і нові талановиті кінотвори антитоталітарного звучання: «Холодне літо 1953 року», «Завтра була війна», «Слуга».

Великого суспільного резонансу набули напівдокументальні фільми С.С. Говорухіна «Так жити не можна» і Ю. Поднієкса «Чи легко бути молодим?», сповнені глибокого публіцистичного змісту.

Нові образи з'явилися і в російському театрі. У провідних театрах були поставлені п'єси М.Ф. Шатрова «Далі, далі, далі...», «Брестський мир», «Диктатура совісті», «Сині коні на червоній траві», що по-новому подавали образ В.І. Леніна і ленінську проблематику. З підпілля вийшла і музична рок-культура. Концерти вітчизняних і зарубіжних рок-груп збирали стадіони глядачів.

Нові популярні передачі появилися на телебаченні, яке дедалі частіше працювало у прямому ефірі і завдяки гострій актуальності і полемічності завоювало глядацькі симпатії. Передачі «Погляд», «До і після опівночі», «П'яте колесо» стали масово популярними і потужним засобом впливу на громадську свідомість. Закон 1990 р. «Про друк» суттєво розширив можливості створення незалежних засобів масової інформації.

Піднесення громадянської активності. Зміни в духовному кліматі суспільства допомагали людям позбавлятися звичного страху і конформізму. Величезний вплив на духовний і моральний клімат справили такі видатні особистості, як академіки А.Д. Сахаров і Д.С. Ліхачов. Вони стали справжніми лідерами громадської думки, що почала формуватися, моральними авторитетами для багатьох людей, які втратили орієнтири у своєму житті.

Духовне розкріпачення стимулювало і піднесення громадянської активності. У роки «перебудови» почали з'являтися численні незалежні від держави громадські ініціативи. Їх учасники дістали назву неформалів, тобто не організованих державою активістів, які намагалися активною особистою участю добиватися радикального реформування всіх сфер життя суспільства.

Уперше за багато років громадськість створювала свої організації не за вказівкою партійно-державних органів, а за власною ініціативою. Серед нових неформальних організацій були дискусійні політичні клуби («Клуб соціальних ініціатив», «Перебудова», «Перебудова-88», «Демократична перебудова»). Найбільш авторитетною організацією суспільно-політичного спрямування став клуб «Московська трибуна».

Виникла також ціла низка неформальних громадських об'єднань, метою яких стала правозахисна діяльність («Громадянська гідність» та ін.), захист довкілля («Соціально-екологічна спілка»), організація дозвілля та здорового способу життя. На початку 1989 р. лише в Москві було близько 200 неформальних клубів, аналогічні громадські організації, що ставили за мету формування громадянського суспільства, існували і в інших великих науково-промислових центрах Росії.

Уже на межі 1987–1988 рр. у російському суспільстві почалося розмежування відносно курсу, що проводився в країні. Частина суспільства вважала, що перетворення йдуть занадто повільно і не дають результатів. Неформальним лідером її був Б.М. Єльцин, який виступив на жовтневому пленумі ЦК КПРС (1987 р.) саме в такому сенсі. А інші вважали, що під прикриттям процесу «перебудови» відбувається зрада ідеалам соціалізму. Ці настрої були відображені у статті «Не можу поступитися принципами!» викладача з Ленінграда Н.О. Андрєєвої, надрукованої у березні 1988 р. у газеті «Радянська Росія». У регіонах цю статтю сприйняли як сигнал до відходу від критики сталінської тоталітарної системи. І лише після публікації за місяць у «Правді» статті – відповіді Н.О. Андрєєвій, яка містила ґрунтовну критику сталінізму і характеризувала його апологетів як опозиціонерів курсу на «перебудову» і гласність, відновилася дискусія про шляхи розвитку радянського суспільства.

За збереження російської самобутності та проти проникнення «руйнівних для нації впливів» виступили також відомі російські письменники і художники – В.І. Белов, В.Г. Распутін, І.С. Глазунов, В.О. Солоухін.

Гласність сприяла зіткненню не лише ідейних, політичних, але й національних, релігійних, групових інтересів і течій. Незважаючи на те, що для багатьох людей старшого покоління «перебудова» обернулася великою особистою драмою, відверта розмова в суспільстві про минуле і сучасний стан справ вилилася врешті-решт у масове невдоволення тією системою організації влади, яка багато років здавалася єдино правильною.

Політика гласності відкрила радянським людям вікно у західний світ з його усталеними демократичними цінностями і традиціями, високим рівнем життя, що теж сприяло формуванню у значної частини населення відчуття безпросвітності власного існування.

Разом з тим за 2–3 роки «перебудови» хвиля народного ентузіазму пішла на спад. Далися ознаки розчарування в оголошеному курсі на «прискорення соціально-економічного розвитку країни», швидке зростання соціальної нерівності завдяки переважно незаконним методам швидкого збагачення, зубожіння більшості людей в умовах простоювання багатьох підприємств і швидкого знецінення заробітної плати. В суспільстві почало поширюватися почуття розчарування і невпевненості у правильності обраного курсу.

6. Серпнева революція 1991 р. Розпад СРСР

Політична криза 19–21 серпня 1991 р. 1991 р. став останнім роком політики «перебудови» у СРСР, яка становила комплекс заходів для реформування соціалістичної системи і повернення їй життєздатності. Поступово перебудова тоталітарної системи вилилася у її демонтаж. Деструктивні процеси в країні зайшли так далеко, що звичайних заходів для відновлення керованості суспільством було вже недостатньо. У середині 1991 р. позначилися два основні підходи до виведення країни з кризи, які уособлювали два основні центри політичної влади: керівництво СРСР і російські лідери. План перших був пов'язаний зі збереженням єдиної держави у межах СРСР, системи Рад і соціалістичного вибору, а російська влада на чолі з Президентом Б.М. Єльциним виступала за відмову від радянської системи, за конфедеративний союз держав і була відвертим прибічником ліберальних підходів в економіці.

Союзне керівництво виступало проти підписання 20 серпня нового Союзного договору і, скориставшись відсутністю у Москві М.С. Горбачова, вирішило вжити рішучих заходів. 18 серпня був створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). Його очолив віце-президент СРСР Г.І. Янаєв, який взяв на себе тимчасове виконання обов'язків Президента СРСР «у зв'язку з неможливістю їх виконання М.С. Горбачовим за станом здоров'я». До складу ДКНС увійшли: прем'єр-міністр В.С. Павлов, міністр оборони Д.Т. Язов, міністр внутрішніх справ Б.К. Пуго, голова КДБ В.О. Крючков, заступник голови Ради оборони при Президенті СРСР О.Д. Бакланов, президент Асоціації державних підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР О.І. Тізяков, голова Селянського союзу СРСР В.О. Стародубцев.

У документах ДКНС – «Заява радянського керівництва», «Звернення до голів держав і урядів і генерального секретаря ООН», «Звернення до радянського народу» йшлося про те, що «політика реформ Горбачова зайшла в глухий кут», «розтоптані результати загальнонаціонального референдуму про єдність Батьківщини». У «Заяві радянського керівництва», підписаній Г.І. Янаєвим, В.С. Павловим та О.Д. Баклановим і переданій 19 серпня по центральному телебаченню, повідомлялося, що в окремих місцевостях СРСР з 19 серпня на термін 6 місяців вводиться надзвичайний стан з метою покласти край «конфронтації, хаосу, анархії». Оголошувалося, що на цей період вища влада в країні переходить до рук ДКНС, рішення якого обов'язкові для неухильного виконання всіма органами влади на території СРСР.

У «Постанові ДКНС № 1» був перерахований комплекс необхідних для виконання заходів: негайне розформування структур влади й управління, які суперечать Конституції і законам СРСР, пріоритет загальносоюзного законодавства, призупинення діяльності політичних партій, громадських організацій і масових рухів, які перешкоджають нормалізації ситуації в країні. У Постанові оголошувалося про заборону мітингів, демонстрацій, страйків, контроль над засобами масової

інформації тощо. На завершення автори документа закликали політичні сили об'єднатися, щоб «покласти край нинішньому смутному часу».

Одна з головних цілей ДКНС полягала в тому, щоб примусити російське керівництво сісти за стіл переговорів і сформулювати такі умови майбутнього Союзного договору, які б гарантували збереження СРСР і виведення країни з кризи.

Але події цих неповних трьох діб найкраще засвідчили, наскільки змінилася країна за роки «перебудови». Уже о 9 годині ранку 19 серпня керівництво РРФСР – президент Б.М. Єльцин, голова уряду І.С. Сілаєв і голова Верховної Ради РРФСР Р.І. Хасбулатов звернулися до громадян Росії із закликом до загального страйку і непокори ДКНС. У той самий день Президент РРФСР Б.М. Єльцин видав указ про те, що всі рішення ДКНС не мають сили на території Росії і перепорядкував собі всі органи виконавчої влади СРСР, що знаходилися на території РРФСР: КДБ, МВС і Міністерство оборони, взяв на себе повноваження командувача Збройних сил СРСР на території РРФСР. Десятки тисяч мешканців Москви вийшли на захист Білого дому (резиденції Верховної Ради та Уряду РРФСР).

Керівники інших союзних республік, а також областей і країв Росії проявляли в цих умовах стриманість, обмежуючись прийняттям документів, в яких висловлювалась готовність слідувати Конституції СРСР, російським законам і засуджувалося запровадження надзвичайного стану.

Незважаючи на те, що армії була відведена роль пасивної сили, у ніч з 20 на 21 серпня загинули три молодих чоловіки з-поміж захисників Білого дому. Після цього Колегія Міністерства оборони СРСР висловилася за виведення військ з Москви, а міністру оборони Д.Т. Язову було рекомендовано негайно вийти з ДКНС.

Зустрівши організований опір своїм діям й усвідомивши, що здійснити переворот у ситуації, коли перед обличчям танків народ буде безмовним, не вдасться, члени ДКНС 21 серпня знову полетіли домовлятися з М.С. Горбачовим, але він їх не прийняв. Після прибуття у Москву ввечері того самого дня за розпорядженням Генерального прокурора Росії В.Г. Степанкова були затримані та ізольовані В.О. Крючков,

Д.Т. Язов та О.І. Тізяков. У наступні дні були заарештовані інші активні учасники подій, крім Б.К. Пуго, який напередодні затримання вчинив самогубство.

Серпневі події 1991 р. були одночасно і проявом гострої політичної кризи, і державним переворотом. Вони довели, що країна перестала бути тоталітарною державою, бо тоталітаризм характеризується тим, що завжди спирається на підтримку мас, готових беззаперечно підкорятися лідерам. У Росії була вже інша ситуація: активність однієї частини населення і пасивність іншої. Таким чином, путч міг розвиватися лише як воєнний переворот, що приводить до встановлення диктатури. Але до такого сценарію ні путчисти, ні армія не були готові, що й обумовило провал змови.

Наслідки ж путчу мали для СРСР революційний характер. 23 серпня 1991 р. на надзвичайній сесії Верховної Ради РРФСР у присутності М.С. Горбачова і попри його заперечення Президент Росії Б.М. Єльцин підписав Указ «Про призупинення діяльності Комуністичної партії РРФСР» на підставі того, що вона підтримала спробу державного перевороту. Фактично це була заборона КПРС. Згідно з Указом Президента Росії від 25 серпня «Про майно КПРС і Комуністичної партії РРФСР» усе партійне рухоме і нерухоме майно, включаючи грошові і валютні рахунки, переходило у державну власність Росії.

У той самий день М.С. Горбачов оголосив про те, що він складає з себе обов'язки Генерального секретаря ЦК КПРС. Ці події мали своє продовження у союзних республіках. До кінця серпня діяльність компартій була призупинена у Білорусії, Грузії, Киргизії, Естонії; в Україні, Молдавії, Литві вони були заборонені. До середини вересня процес «департизації» суверенних республік завершився.

Після ліквідації КПРС – цементуючого ядра СРСР – процес його дезінтеграції перейшов у відкриту форму. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. У той самий день про свою незалежність заявила Білорусія, 27 серпня це зробила Молдавія, 30 – Азербайджан, 31-го – Киргизія та Узбекистан. Верховні Ради Латвії, Литви та Естонії ще 20–21 серпня оголосили про свою

незалежність і відновлення конституцій, які діяли до 1940 р. Росія визнала незалежність країн Балтії вже 24 серпня.

Демонтаж союзних політичних і державних структур.

Одночасно почалася ліквідація союзних політичних і державних структур. 25 серпня була ліквідована Рада Міністрів СРСР. Замість неї був створений Комітет оперативного управління народним господарством, який очолив союзний прем'єр І.С. Сілаєв. Це означало переведення союзних структур під управління російських органів влади. Поступово до кінця 1991 р. під юрисдикцію Росії перейшли органи прокуратури, міністерство фінансів і Держплан СРСР.

З 2 по 5 вересня 1991 р. у Москві працював V З'їзд народних депутатів. З його документів випливало, що діюча Конституція СРСР втратила силу, держава вступила в перехідний період, який мав завершитися підписанням Договору про союз суверенних держав, прийняттям нової Конституції й обранням нових органів влади. З'їзд ухвалив конституційний Закон «Про органи державної влади і управління Союзом РСР в перехідний період», відповідно до якого діяльність вищих органів державної влади СРСР – З'їзду і Верховної Ради припинялася, а реальні функції управління на «перехідний період» передавалися Державній Раді СРСР за участі Президента СРСР і вищих посадових осіб республік.

У центрі уваги Державної Ради СРСР знаходилося питання, що стосувалося форми об'єднання союзних республік. Обговорення його знову відбулося в Ново-Огарьово. За період свого існування (вересень–листопад 1991 р.) Держрада провела 7 засідань. Фактично ж вона стала тим органом, через який республіки реалізовували свій невпинний рух до повної незалежності.

Головну увагу на засіданнях Держради було приділено підписанню економічного договору між республіками, адже після серпневих подій вони ставилися до підписання політичних угод украй підозріло. 18 жовтня 1991 р. Президент СРСР і керівники 8 республік (без України, Молдавії, Грузії та Азербайджану) підписали в Кремлі Договір про економічне співтовариство суверенних держав, який передбачав подальший розподіл

союзної власності, ліквідацію спільного центрального банку і допуслав уведення власних національних валют.

Проте втілення в життя статей цього договору залежало від розв'язання проблеми нового Союзу. Тому паралельно до підготовки економічної угоди велися інтенсивні консультації про майбутній Союзний договір. М.С. Горбачов наполягав на створенні «союзної держави» зі спільною Конституцією і прямими виборами спільного Президента. Але перемогла позиція російської влади, і у підсумковому новоогарьовському проекті майбутнє об'єднання визначалося як «конфедеративна демократична держава». У цій державі не передбачалося введення інституту президентства, однак передбачалися вибори (через виборщиків) Президента. На два роки мав обиратися двопалатний парламент і призначатися уряд. Остаточна домовленість про створення конфедеративної держави була досягнута на засіданні Держради 14 листопада, а на 25 листопада було призначено підписання нового Договору. Проте у цей день російська делегація почала вимагати перегляду узгодженого тексту Союзного договору і заміни формулювання «конфедеративна демократична держава» на «конфедерацію незалежних держав». Крім того, Б.М. Єльцин заявив, що «підписання Договору без України – марна справа», і запропонував дочекатися, поки там 1 грудня не пройде референдум.

У цей день 90,32% мешканців України, що брали участь у голосуванні, висловилися за незалежність республіки, а Л.М. Кравчук був обраний президентом. Наступного дня незалежність України визнала Росія.

Розпад СРСР. 8 грудня 1991 г. у містечку «Біла Вежа» під Мінськом у Білорусії під час переговорів президента Росії Б.М. Єльцина з Головою Верховної Ради Білорусії С.С. Шушкевичем у присутності запрошеного на зустріч новообраного Президента України Л.М. Кравчука було зроблено заяву про ініціативу лідерів трьох слов'янських народів – утворення Співдружності незалежних держав (СНГ), у преамбулі якого говорилося, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Однак СРСР продовжував існувати, доки про вихід з нього не заявили інші республіки-співзасновники єдиної держави поряд з Росією, Білорусією та Україною. Тому з міжнародно-правової точки зору СРСР

припинив своє існування лише 21 грудня, коли у столиці Казахстану Алма-Аті договір про утворення СНД підписали ще вісім республік. Не підписали алмаатинську декларацію Грузія, Литва, Латвія та Естонія.

25 грудня Президент СРСР М.С. Горбачов склав свої повноваження. У той самий день Верховна Рада Росії встановила нову офіційну назву своєї держави – Російська Федерація, а о 19 годині 38 хвилин над Кремлем був спущений червоний союзний прапор і замінений на російський триколор. 26 грудня Верховна Рада СРСР рішенням однієї палати – Ради Союзу визнала розпуск СРСР і самоліквідувалася.

Розпад СРСР став наслідком взаємодії суми об'єктивних і суб'єктивних чинників. Одна з основних об'єктивних причин була універсальною за своїм характером: усі багатонаціональні державні утворення, подібні до СРСР, рано чи пізно руйнувалися. Вони утримувалися лише в умовах тоталітарних режимів та унітарних держав. Проголошення у 1987 р. у СРСР політичної демократизації не збіглося з намаганням зберегти Союз.

Головним цементуючим елементом Радянського Союзу була КПРС, тому її послаблення, а потім і втрата партійно-політичної монополії також сприяли прискоренню процесу розпаду СРСР.

Ослабленню і розпаду СРСР сприяла і відсутність у М.С. Горбачова продуманої національної політики. Він проявив нездатність погасити міжнаціональні конфлікти в різних регіонах, а також невпевненість у питанні про те, скільки треба дати суверенітету республікам, щоб задовольнити їх претензії й одночасно зберегти СРСР. Національні еліти союзних республік уміло використали невдачі економічних реформ М.С. Горбачова як потужний аргумент в їх боротьбі за вихід із суспільно-політичної системи, що не піддається реформуванню.

Серпневий путч остаточно підірвав довіру суверенних республік до союзного керівництва і породив ланцюгову реакцію їх зречення від основ нового Союзного договору і проголошення повної незалежності. Будь-яка спроба властей силоміць зберегти союзні відносини з неминучістю привела б до розвитку подій за югославським сценарієм, до громадянської війни.

7. Перебудова міжнародних відносин на основі нового політичного мислення. Закінчення «холодної» війни

Концепція «нового політичного мислення». Прийшовши до влади у березні 1985 р., М.С. Горбачов підтвердив старі підходи СРСР до зовнішньої політики. На XXVII з'їзді КПРС (1986 р.) він здійснив ґрунтовний аналіз основних тенденцій і суперечностей сучасного світового розвитку, що спирався на традиційну концепцію єдиного світового революційного процесу. У доповіді М.С. Горбачова стверджувалося, що основні антиімперіалістичні сили сучасності – світовий соціалізм, міжнародний робітничий і комуністичний рухи, країни, що звільнилися від колоніальної залежності, і масові демократичні рухи – зливаються в єдиний потік, який і знищить капіталізм. Головною силою суспільного прогресу, як і раніше, вважалася світова соціалістична співдружність, відзначалися її успіхи, як у відносинах між окремими країнами всередині системи, так і на міжнародній арені.

Однак уже тоді було зрозуміло, що ця концепція є недостатньою для того, щоб відобразити всю складність і багатоманітність світового розвитку. Тому невдовзі відбулися суттєві зміни у зовнішньополітичному курсі на основі «нового політичного мислення». Під «новим політичним мисленням» розумілася сукупність ідей і принципів, що відображають об'єктивні риси сучасного світу і вказують шлях розв'язання корінних міжнародних проблем.

Основні його положення передбачали: визнання спільності історичної долі людства, зростаючої цілісності суперечливого, але взаємопов'язаного світу; проголошення неможливості розв'язання міжнародних проблем силовими методами; надання найголовнішого значення ідеї про пріоритет інтересів загальнопланетарного розвитку, загальнолюдських цінностей над класовими, національними, релігійними; оголошення універсальним способом вирішення міжнародних питань урахування своїх і чужих інтересів, тобто балансу інтересів; проголошення свободи соціально-політичного вибору, права кожного народу вільно обирати шлях розвитку і модель суспільно-політичного устрою; деідеологізацію міжнародних відносин.

Усі ці ідеї були не нові, їх у певній формі вже висловлювали А. Ейнштейн, Б. Рассел, А.Д. Сахаров. Заслуга радянського керівництва полягала лише в тому, що воно поклало цю філософську концепцію в основу своєї конкретної зовнішньополітичної діяльності.

Сформульовані на початку «перебудови» ідеї «нового політичного мислення» і практичні дії радянського керівництва у цьому напрямі були зорієнтовані на подолання конфронтації по лінії Схід–Захід, яка протягом усього післявоєнного періоду залишалася важливою характеристикою міжнародних відносин на європейському континенті. Зміни, що почалися на міжнародній арені, розглядалися насамперед як перехід до неконфронтаційної взаємодії двох суспільно-політичних систем. Передбачалося, що соціалістичні і капіталістичні країни почнуть долати притаманну їм взаємну неприязнь, зберігаючи при цьому різні політико-ідеологічні орієнтири; ОВД і НАТО будуть знижувати рівень військового протистояння, продовжуючи відігравати ключову роль у забезпеченні воєнної безпеки держав, що беруть у них участь, і залишаючись направленими одна проти одної; РЕВ і ЄС стануть на шлях співробітництва між собою, хоча економічні системи країн-членів двох організацій залишаться принципово різними.

Фактичний розвиток подій повністю змінив цей сценарій. Революції у країнах Центральної та Південно-Східної Європи у 1989–1991 рр. призвели до зникнення таких реалій, як «соціалістична співдружність» і «братні країни соціалізму». Унаслідок цього фундаментально змінився характер міжнародно-політичної системи в Європі. Вона втратила свій біполярний характер. Якщо протягом кількох десятиліть ключове значення для опису цієї системи мали такі поняття, як «взаємодія двох систем», «відносини Схід–Захід», то тепер почався етап міжформаційної, міжсистемної взаємодії двох груп держав. Логіка розвитку подій призвела до краху взаємної політики «холодної» війни.

Відносини зі Сполученими Штатами Америки. На початку «перебудови» було визначено три основні напрями зовнішньої політики: нормалізація відносин із західними країнами через роззброєння;

розблокування регіональних конфліктів; відмова від «доктрини Брежнева» у відносинах із соціалістичними країнами.

15 січня 1986 р. М.С. Горбачов у спеціальній заяві запропонував поетапно і послідовно звільнити планету від ядерної зброї до 2000 р. На початку 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС була проголошена нова зовнішньополітична доктрина СРСР, головний зміст якої полягав у запобіганні будь-якому виду війни і побудові радянських збройних сил на рівні, достатньому для оборони. Перебудова зовнішньополітичної діяльності СРСР невдовзі дала конкретні результати.

З метою реалізації першого напрямку зовнішньої політики були налагоджені щорічні контакти між лідерами СРСР і США. У 1985–1991 рр. М.С. Горбачов дев'ять разів зустрічався з американськими президентами Р. Рейганом і Дж. Бушем.

На зустрічах М.С. Горбачова і Р. Рейгана у Женеві у листопаді 1985 р. і Рейк'явіку у жовтні 1986 р. сторони висловилися за запобігання ядерній і звичайним війнами, обговорили умови скорочення стратегічних озброєнь, ліквідації ракет середньої і малої дальності в Європі. На новій зустрічі лідерів двох супердержав, що відбулася у грудні 1987 р. у Вашингтоні, став можливим прорив у галузі роззброєння. 8 грудня був підписаний договір про ліквідацію ракет середньої і малої дальності (РСМД) на основі «нульового варіанта» Р. Рейгана 1981 р., який передбачав повне знищення американських і радянських ракет середньої і малої дальності в Європі. Згідно з ним ліквідації підлягали 1752 радянські ракети і 869 американських, тобто скорочення мало асиметричний характер. Цей договір був ратифікований в обох країнах у травні 1988 р. і призвів до ліквідації приблизно 4% світового запасу ядерної зброї, ставши першою в історії міжнародних відносин угодою про повну ліквідацію двох класів ракет, засобів першого удару.

Весною 1989 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про скорочення Збройних сил СРСР і витрат на оборону протягом 1989–1990 рр.». Відповідно до нього у тому самому році почалося скорочення Збройних сил на 500 тис. людей, а також форсоване виведення радянських частин з інших країн. Витрати СРСР на оборону були скорочені на 14,2%

Під час зустрічі М.С. Горбачова у листопаді 1989 р. на Мальті з новим президентом США Дж. Бушем була досягнута домовленість про 25–30-відсоткове скорочення стратегічних наступальних озброєнь (договір про це був підписаний у липні 1991 р.), про скорочення звичайних збройних сил та озброєнь в Європі, скорочення арсеналів хімічної зброї. Під час мальтійської зустрічі М.С. Горбачов і Дж. Буш домовились, що СРСР і США не розглядатимуть один одного як потенційних супротивників.

31 липня 1991 р. у Москві радянсько-американський договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) був підписаний. Згідно з цим документом, кількість міжконтинентальних балістичних ракет у СРСР і США скорочувалася на 30–40% з тим, щоб добитися рівного граничного рівня для обох держав. Він не мав перевищувати 1600 носіїв і 6000 зарядів. Цей договір став важливим досягненням у справі скорочення атомних арсеналів двох найбільших ядерних держав.

Погіршення економічного стану і політичні труднощі у СРСР в останній рік його існування не сприяли проведенню ефективної зовнішньої політики. Адміністрація США не приховувала своєї лінії на дезінтеграцію Радянського Союзу і почала активно співробітничати із суверенними республіками. А після серпневої політичної кризи 1991 р. їх співробітництво із Союзним центром зовсім припинилося.

Врегулювання регіональних проблем. На XXVII з'їзді КПРС у 1986 р. М.С. Горбачов заявив про виведення радянських військ з Афганістану. У 1987 р. під час переговорів М.С. Горбачова і Р. Рейгана було досягнуто домовленості про припинення американської воєнної допомоги моджахедам в Афганістані і про виведення звідти радянських військ. 8 лютого 1988 р. М.С. Горбачов повідомив, що уряди СРСР та Афганістану домовилися встановити конкретну дату початку виведення радянських військ – 15 травня 1988 р. У квітні 1988 р. у Женеві був підписаний комплекс угод між Афганістаном і Пакистаном про невтручання у внутрішні справи один одного. Міжнародними гарантами виконання угод виступили СРСР і США. 15 лютого 1989 р., як і передбачали женеvські угоди, з Афганістану були виведені останні радянські війська.

У грудні 1989 р. II З'їзд народних депутатів СРСР засудив і визнав політичною помилкою «неоголошену війну» в Афганістані. З 1989 по 1991 рр. допомогу прорадянському уряду Кабула Радянський Союз надавав переважно у вигляді зброї, боєприпасів і продовольства.

Виведення радянських військ з Афганістану породило ланцюгову реакцію врегулювання регіональних проблем: у Кампучії, Анголі, Намібії, конфлікту між Іраном та Іраком. 1989 рік став переломним і у відносинах між СРСР і Китаєм. Радянсько-китайська зустріч на вищому рівні відбулася у травні–червні 1989 р. Обидві сторони заявили про нормалізацію відносин між двома державами, домовилися відновити переговори зі спірних прикордонних територій і відводу своїх військ від спільного кордону, а також про налагодження широкого економічного і культурного співробітництва.

Відносини з країнами «соціалістичної співдружності». Концепція «свободи вибору», відмова від «доктрини Брежнєва» відносно країн Східної Європи і виведення радянських військ з колишніх зон впливу СРСР у Європі сприяли стрімкому розвитку подій у країнах «соціалістичної співдружності».

У країнах Центральної і Південно-Східної Європи під тиском опозиційних комуністам сил і за активної підтримки західного світу у 1989–1990 рр. почали відбуватися антикомуністичні революції, демонструючи «ефект доміно». У більшості країн перехід влади до опозиції відбувся безкровно, під час так званих «оксамитових» революцій. Так було в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Албанії. Німецька Демократична Республіка 3 жовтня 1990 р. після перемоги на парламентських виборах опозиції була включена до складу ФРН. Кровопротитним цей процес був у Румунії, а розпад Югославії супроводжувався громадянською війною.

У 1990–1991 рр. СРСР поступово втрачав свої позиції в країнах Центральної і Східної Європи. Нові лідери цих країн під гаслом «повернення до Європи» переорієнтувалися на Захід. Цьому сприяли і такі кроки радянського керівництва, як перехід у 1990 р. у розрахунках з країнами РЕВ

на світові ціни і вільно конвертовану валюту, що серйозно позначилося на всій системі «економічної взаємодопомоги». Зійшло на нівець і співробітництво колишніх соцкраїн у межах Організації Варшавського Договору.

З весни 1991 р. СРСР намагався будувати відносини з колишніми партнерами на двосторонній основі. У проекти договорів за наполяганням радянської сторони включався пункт, згідно з яким жодна зі сторін не мала права вступати в союзи, спрямовані проти іншої сторони, а також розміщувати на своїй території іноземні війська. Проте колишні союзники вже не бажали йти на обмеження свого суверенітету і не погоджувалися на документальне підкріплення домовленостей про нерозповсюдження НАТО на схід.

Закінчення «холодної» війни. Важливу роль у зміцненні міжнародної безпеки і припиненні гонки озброєнь відіграла Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ; з 1995 р. називається Організацією з безпеки й співробітництва в Європі – ОБСЄ).

19–21 листопада 1990 р. у Парижі відбулася зустріч лідерів європейських держав-членів НБСЄ, а також США і Канади. У підсумковому документі загальноєвропейської зустрічі – паризькій «Хартії для нової Європи» 34 держави проголосили спільні для всіх принципи демократії, засновані на правах людини і основних свободах; процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість; рівну безпеку для всіх. У Парижі був підписаний Договір про звичайні збройні сили в Європі, який установлював рівновагу сил від Атлантики до Уралу, причому на суттєво зниженому рівні. Крім того, глави 22 держав й урядів підписали Спільну декларацію держав-членів Організації Варшавського Договору і НАТО. У цьому документі держави, що входили у ці воєнно-політичні блоки, заявили про нову якість своїх відносин. На найвищому рівні вони проголосили, що більше не вважають один одного супротивниками та будуватимуть нові відносини партнерства. Це означало руйнування взаємного образу ворога, породженого «холодною» війною.

Весною 1991 р. відбувся офіційний розпуск Ради Економічної Взаємодопомоги і Організації Варшавського Договору, який завершив розпад соціалістичної системи. У цілому міжнародна напруженість послабилася настільки, що у всьому світі заговорили про закінчення «холодної» війни. У свідомості людей як на Заході, так і на Сході ці події асоціювалися із закінченням ери конфронтації, ворожнечі й недовіри.

Контрольні питання та завдання

1. Проаналізуйте концепцію прискорення соціально-економічного розвитку, запропоновану М.С. Горбачовим у 1985 р., і висловіть свою думку щодо можливості проведення необхідних кардинальних перетворень у радянському суспільстві на її основі.
2. Дайте характеристику основних етапів розвитку концепції оновлення радянського суспільства М.С. Горбачова і висловіть свою думку щодо радикальності запропонованих заходів реформування соціалізму у СРСР.
3. Проаналізуйте всі етапи та напрями реформування радянської економіки в умовах політики «перебудови» та визначте причини невиконання програм економічних реформ.
4. Охарактеризуйте основні етапи реформування політичної системи радянського суспільства у 1985–1991 рр. Поясніть, чому реалізація програми демократизації призвела не до оновлення соціалізму, а до його демонтажу.
5. Поясніть, які причини, на Вашу думку, призвели до небаченого загострення міжнаціональних суперечностей у СРСР?
6. Проаналізуйте процес реформування системи міжнаціональних відносин в умовах «перебудови» і визначте основні причини розпаду СРСР.
7. Дайте характеристику позиції вищого керівництва Росії на чолі з Б.М. Єльциним у питаннях національної політики в період «перебудови» і визначте його роль у руйнації СРСР.
8. Поясніть своє розуміння сенсу політики гласності, проаналізуйте її основні прояви і визначте роль у здійсненні політики «перебудови».
9. Охарактеризуйте цілі учасників антиконституційного путчу у серпні 1991 р. і висловіть свою думку щодо доцільності використання таких заходів для збереження СРСР.
10. Проаналізуйте концепцію «нового політичного мислення» М.С. Горбачова і визначте її роль у реформуванні системи міжнародних відносин у 1985–1991 рр.
11. Висловіть свої міркування щодо головних здобутків радянської зовнішньої політики часів «перебудови» та її негативних наслідків.

ГЛАВА V. РОСІЯ НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОГО РОЗВИТКУ (1991–1999 рр.)

1. Росія в період вибору нової моделі розвитку (вересень–грудень 1991 р.)

Формування нової системи державної влади. Історія сучасної Росії почалася з грудня 1991 р., коли внаслідок глибокої соціально-економічної та політичної кризи припинив своє існування СРСР. Однак новому періоду життя передувала активна підготовка до перетворення всієї системи політичних, економічних і соціальних відносин у Росії.

Провідну роль у руйнуванні СРСР відіграла радикальна російська опозиція. Рух російського радикалізму зародився на межі 1988–1989 рр., у період першої в радянській історії демократичної виборчої кампанії. Він складався переважно з представників реформаторського крила КПРС (Б.М. Єльцин, М.І. Травкін, Г.Х. Попов, А.О. Собчак) і до середини 1990 р. дотримувався концепції демократичного соціалізму, яка поступово наповнювалася дедалі більш ліберальним змістом. Навесні–влітку 1990 р. відбувся розрив радикалів із соціалістичними ідеалами. Вихід їх з лав КПРС після XXVIII з'їзду партії (липень 1990 р.) супроводжувався рішучим переходом до антисоціалістичних позицій. Взірцем для Росії радикали тепер уважали західну модель розвитку. Переважна більшість політичних партій, створених російськими радикалами (Демократична, Республіканська, Соціал-демократична, Християнсько-демократична та ін.), та рух «Демократична Росія», що об'єднав їх, орієнтувалися на побудову «народного капіталізму».

Стрімкий перехід радикалів до антисоціалістичних позицій пояснювався логікою та особливостями суспільних процесів у Росії. Провал політики «перебудови» М.С. Горбачова, метою якої було оновлення соціалізму, став причиною глибокого масового розчарування різних верств населення. У суспільстві визріло переконання, що серйозні економічні реформи соціалістичного характеру взагалі неможливі, тому надії треба покладати лише на класичні зразки економічного і політичного розвитку західних країн.

«Демократична Росія» в січні 1990 р. висунула стратегію завоювання Російським З'їздом народних депутатів усієї повноти державної влади і проведення реформ, незалежно від З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. З ухваленням 12 червня 1990 р. I З'їздом народних депутатів РРФСР Декларації про російський суверенітет й обрання лідера радикалів Б.М. Єльцина головою Верховної Ради РРФСР розпочалося проведення незалежної політики Росії.

Ідеологічний і стратегічний вибір російських радикалів ставав популярним, про що свідчили їх політичні успіхи. 12 червня 1991 р. Б.М. Єльцин одержав упевнену перемогу на перших президентських виборах у Росії, здобувши 57,3% від кількості тих, хто голосував. Перемога з великим відривом від суперників надавала Б.М. Єльцину статус «всенародно обраного» і дозволяла розглядати передвиборчу програму як волю більшості громадян Росії.

Поразка представників вищих союзних органів влади внаслідок Серпневої революції 1991 р. привела до концентрації управлінських повноважень у руках виконавчої влади Росії, яка уособлювалася інститутом Президента.

V З'їзд народних депутатів РРФСР (28 жовтня – 13 листопада 1991) надав Президенту право самостійно вирішувати питання кадрових призначень у структурі вищої виконавчої влади Росії. Низка інших рішень V З'їзду народних депутатів РРФСР поставила законодавчу владу в залежне становище від влади виконавчої, а діяльність останньої була поставлена у пряму залежність від Президента як «вищої посадової особи» держави.

У краях, областях та інших адміністративно-територіальних одиницях РРФСР вводилася посада голови адміністрації як керівника відповідного виконавчого органу, а Президенту надавалося право одноосібно призначати та звільняти голів адміністрацій до ухвалення закону про порядок їх виборів. Вибори голів адміністрацій були призначені на 8 грудня 1991 р., але V З'їзд народних депутатів РРФСР скасував їх і зберіг порядок призначення голів адміністрацій указами Президента.

Побудова президентської вертикалі влади передбачала також і призначення представників Президента на місцях. Наприкінці 1991 р. вони працювали в 50 регіонах Росії, де відігравали роль «демократичних комісарів».

Отже, період вересня–грудня 1991 р. характеризувався вкрай хиткою ситуацією у сфері державно-політичного розвитку СРСР. Позиції колишніх структур державного управління – союзних міністерств та відомств, КПРС, Рад були підірвані, створювалися інститути російської влади – Президента Росії, голів адміністрацій, представників Президента, мерів.

Підготовка до радикальних ринкових реформ. Становлення нової системи державної влади в Росії відбувалося одночасно з радикальним реформуванням економіки. Економічне становище СРСР наприкінці 1991 р. було катастрофічним. Дефіцит державного бюджету СРСР становив 20% ВВП. Зовнішній борг збільшився до 76, а внутрішній до 5,6 млрд доларів. Запас золотовалютних резервів був рекордно низьким – 289,6 т. Союзні республіки фактично припинили перерахування коштів до загальносоюзного бюджету. Споживчий ринок був зруйнований унаслідок труднощів у виробничій та фінансовій сферах. Усі види товарів перейшли до розряду дефіцитних, розподілялися за картковою системою, і навіть їх мізерні норми не були забезпечені наявними ресурсами.

Кризовий стан економіки робив неможливим поступовий і контрольований перехід до ринкових відносин у Росії восени 1991 р. Намагання зберегти владу в умовах соціально-політичної нестабільності диктувало російським радикалам на чолі з Б.М. Єльциним необхідність переходу до ліберальних методів господарювання. У 1990-1991 рр. вони здобули масову підтримку народу Росії завдяки своїм чітким ідеологічним орієнтирам, головним серед яких було положення про благодетельність вільних ринкових відносин, не обтяжених державним контролем. Вільний ринковий обмін товарами і послугами був проголошений засобом швидкого перетворення економіки Росії не лише без погіршення становища більшості населення, але й на основі зростання його добробуту.

Спочатку у Президента Росії Б.М. Єльцина не було надійних інструментів для управління процесом радикальних ринкових реформ. Після Серпневої революції 1991 р. усупереч очікуванням народу при владі опинився блок соціальних сил, який включав частину колишньої державної і партійної номенклатури, що переорієнтувалася на ринкові відносини. Будучи тісно пов'язаною з адміністративно-розподільчою системою, нова влада активно взялася не за радикальні економічні перетворення, а за розподіл і перерозподіл колишньої партійної та радянської власності, яку вони дістали у спадок.

З метою забезпечення політики глибоких реформ Б.М. Єльцину не залишалося нічого іншого, як запросити до уряду команду економістів-професіоналів, не пов'язаних з інститутами влади. До розробки нової економічної політики вже у серпні 1991 р. були залучені: Є.Т. Гайдар, В.М. Машиц, А.А. Нечаєв, А.Б. Чубайс, П.О. Авен, С.Ю. Глазьєв, А.В. Козирєв, С.М. Шахрай та ін. Ідеологія майбутніх перетворень була відображена у двох концептуальних документах: «Стратегія Росії у перехідний період» і «Найближчі економічні перспективи Росії».

У цих документах був визначений принциповий курс на економічні реформи за умови створення незалежної російської держави з власною валютою, митною та прикордонною службами. Передбачалося, що у перспективі Росія візьме на себе відповідальність за зовнішній борг СРСР, а натомість отримає можливість претендувати на золотий запас, власність за кордоном і борги іноземних держав Союзу. Первинною ланкою стабілізаційних заходів команда російських реформаторів уважала фінансово-грошову сферу.

28 жовтня 1991 р., у перший день роботи V З'їзду народних депутатів Росії Б.М. Єльцин звернувся до громадян Російської Федерації із закликом до «реформістського прориву» в економіці. Комплексної програми ринкових реформ на той час створено ще не було, у виступі Б.М. Єльцина були позначені лише її контури. Президент РРФСР запропонував створити суто професійний уряд народної довіри й отримав згоду З'їзду на право особисто його очолити. З'їзд надав право

Президенту самостійно реорганізувати вищу виконавчу владу і видавати укази, що мають силу закону.

Очоливши уряд радикальних ринкових реформ, Б.М. Єльцин призначив першим віце-прем'єром Г.Е. Бурбуліса, віце-прем'єром, міністром економіки і фінансів Є.Т. Гайдара, віце-прем'єром, міністром праці та соціального захисту О.М. Шохіна. Подальший підбір міністрів відбувався за участі трьох віце-прем'єрів переважно з «команди» Є.Т. Гайдара.

У середині листопада Б.М. Єльцин підписав пакет з десяти президентських указів й урядових розпоряджень, які передбачали конкретні кроки у напрямку формування ринкових відносин у Росії. До цих перетворень Росія приступала без узгодження своїх дій з іншими союзними республіками.

Передусім почалася адміністративно-управлінська реорганізація: російські органи управління об'єднувалися із загальносоюзними. Першим був взятий під контроль Держплан СРСР, 88 союзних міністерств і відомств були передані відповідним відомствам Росії, але кількість їх була суттєво зменшена – до 41. Передбачалося скорочення кількості чиновників більше ніж у два рази. Вже наприкінці листопада 1991 р. Росія взяла на себе відповідальність за зовнішні борги СРСР.

Бюджет на 1992 р. відображав новий курс російського уряду. Він передбачав різке скорочення державних видатків. Цінові дотації скорочувалися втричі, асигнування на закупівлю зброї у 7,5 рази. Знижувалися витрати на аграрний сектор і соціальну сферу. Ці жорсткі заходи мали запобігти гіперінфляції і запустити механізм ринкової економіки. Однак система намічених заходів мала лише стратегічний характер і була спрямована на здійснення системної трансформації Росії. Конкретна програма поетапних кроків, що мала на меті досягнення певного економічного і соціального результату, була створена російськими реформаторами пізніше.

2. Курс на радикальні ринкові реформи та його соціально-економічні наслідки

Початок реформ та їх перші результати. Радикальні економічні реформи почалися в Російській Федерації з січня 1992 р. Вони базувалися на концепції «шокової терапії», яка застосовувалася у процесі модернізації як у країнах «третього світу», так і у Східній Європі. Варіант шокотерапії уряду Єльцина-Гайдара передбачав три головні реформи. Перший захід – разове введення вільних цін із січня 1992 р. – мав визначити ринкову вартість товарів, ліквідувати товарний дефіцит, «запустити» механізм конкуренції між усіма галузями і підприємствами, змусити людей та організації заробляти гроші. Уже 2 січня 1992 р. президентським указом були звільнені ціни на переважну більшість товарів (за винятком хліба, молока, спиртного, комунальних послуг, транспорту та енергоносіїв), а на решту регульованих – підвищені.

Другий захід – лібералізація торгівлі – був покликаний прискорити товарообіг, створити інфраструктуру зі збуту максимально можливих обсягів вітчизняної та імпоротної продукції. 29 січня 1992 р. Президент Б.М. Єльцин підписав указ «Про вільну торгівлю», який давав можливість займатися торгівлею кожному, хто забажає. У зовнішньоекономічній сфері були скасовані кількісні обмеження на експорт готової продукції, зберігалися лише квоти на вивіз паливно-енергетичних та сировинних ресурсів. Одночасно були скасовані обмеження на імпорт.

Третій захід – широка та швидка приватизація держпідприємств, житла – мала перетворити більшість населення у власників, створити в них потужний трудовий, накопичувальний та інші стимули діяльності. Основні положення програми приватизації, що регламентували порядок головних приватизаційних процедур, містив президентський указ від 29 січня 1992 р.

Уже перша радикальна реформа – звільнення цін – призвела до неочікуваних результатів. Замість прогнозованого зростання цін приблизно у 3 рази відбулося їх збільшення у 10–12 разів, наприкінці року – у 36. Заплановане збільшення зарплатні та пенсій на 70% виявилось мізерним

порівняно з реальним зростанням цін і призвело до того, що більшість населення опинилася за межею бідності.

Багато в чому непередбачувані та протилежні задумам реформаторів результати дало і запровадження економічної свободи у промисловості, більшість галузей якої мали монополістичний характер. З початком лібералізації цін усі вони стали піднимати ціни на свою продукцію до максимуму, що породжувало своєрідне хибне коло: кожне нове підвищення цін підприємствами оберталось відповідним, а то й більшим підвищенням тарифів на перевезення товарів, цін на електроенергію, сировину тощо. Загальне підняття цін без урахування ринкової кон'юнктури і можливих економічних наслідків породило широку кризу збуту. Виникла проблема взаємних неплатежів підприємств. У багатьох галузях стало не вигідним виробництво товарів першої необхідності.

Не виправдала сподівань радикальних реформаторів і ваучерна приватизація, яка мала, відповідно до задуму уряду, перетворити маси росіян на середній клас – власників та акціонерів.

Малі підприємства продавалися на аукціонах і конкурсах. До червня 1994 р. 85 тис. магазинів, ресторанів, кав'ярень, підприємств служби побуту (понад 70% усіх малих підприємств) перейшли у приватну власність.

Середні та великі підприємства приватизувалися за іншою схемою. Спочатку вони перетворювалися на акціонерні товариства (АТ), а потім акції новостворених АТ продавалися. Протягом 1992–1994 рр. продаж акцій здійснювався не за гроші, а за особливі цінні папери – приватизаційні чеки (ваучери). Населення отримувало ваучери, які засвідчували право громадянина на певну частку державного майна. Номінал неіменного приватизаційного чека встановили у 10 тис. крб. (балансову вартість підприємств станом на 1 січня 1992 р. поділили на кількість громадян). Однак у наслідок інфляції та кризи збуту тільки взаємні борги підприємств ще до початку роздачі ваучерів населенню у півтора рази перевищували цю суму. Через 2 роки, коли чекова приватизація закінчилася, за такі гроші можна було купити лише пару кілограмів вареної ковбаси.

Усього було розповсюджено 146 млн приватизаційних чеків, їх отримали 96% населення країни. Ваучери давали можливість кожному громадянину Російської Федерації стати акціонером будь-якого підприємства. Для цього існували три шляхи: або через участь у чековому аукціоні, що проводився державою, або шляхом вкладання ваучера у чековий інвестиційний фонд (ЧІФ), або через придбання акцій підприємства, членом якого він був, за закритою підпискою.

У країні з'явилося 40 млн акціонерів, але номінальних, бо до 70% акцій через вільний продаж ваучерів сконцентрувалися у руках колишніх розпорядників державної власності – номенклатури та управлінців, власників різних фінансових і комерційних структур, а також упорядників численних «чекових інвестиційних фондів». Під майбутні міфічні дивіденди вони видавали населенню в обмін на ваучери свої сертифікати акцій, насправді нічим не забезпечені. Отже, ваучерна приватизація не змогла виконати поставлених перед нею завдань: вона не покращила матеріального становища росіян і не стала стимулом до розвитку виробництва.

Аналіз перших результатів нового економічного курсу привів до суперечливих висновків. У промисловості спостерігалось скорочення обсягів продукції за значного зростання цін на основні вироби. Під загрозою зупинки опинилися цілі галузі промисловості. Особливо різким було падіння промислового виробництва в обробних галузях. Одночасно відбувалася посилена державна підтримка паливно-енергетичного комплексу, що означало поступову паливно-сировинну переорієнтацію російської економіки.

Важке становище склалося і в аграрному секторі економіки. Уряд зробив ставку на форсований розвиток фермерства, на вільну купівлю-продаж землі. Селяни були поставлені перед вибором: з якою формою виробництва вони бажають пов'язати своє майбутнє – колективною чи індивідуальною. У цих умовах колгоспам і радгоспам були значно скорочені обсяги державної фінансової підтримки, хоча вони залишалися головними виробниками сільськогосподарської продукції. Для розвитку ж

фермерського руху не було створено необхідного фінансового, матеріально-технічного і правового забезпечення.

Украї несприятлива ситуація склалася у соціальній сфері. Лібералізація цін дозволила розв'язати проблему невідповідності грошової маси та її товарного покриття. Проте стрімка інфляція позбавила людей їх багаторічних грошових заощаджень і загостила кризу готівкової маси. Влада не встигала друкувати необхідну кількість грошей, унаслідок чого постійно зростала заборгованість держави по зарплатах, пенсіях і державній допомозі, що стало додатковим чинником зростання соціальної напруженості.

Помітні зрушення відбулися у масовій свідомості. Уже з квітня 1992 р. почалося поступове охолодження людей до політики Президента та його команди. Суспільству став притаманний особливий політико-психологічний стан, який характеризувався, з одного боку, невдоволенням високою соціальною ціною реформ, а з другого – небажанням повертатися до старих порядків. Багато людей стало втрачати інтерес до діяльності інститутів державної влади та до політики взагалі.

Серед активних і щирих прихильників уряду залишилися управлінці сировинних галузей, зацікавлені у виході на зовнішні ринки, де їх продукція користувалася гарантованим попитом; представники великих комерційних структур, які вже ввійшли у ринкові відносини через валютно-фінансові та інші комерційні операції, та невеликий прошарок інтелігенції, що вірив у монетаристську політику Є.Т. Гайдара як у єдиний спосіб розв'язання проблем, що накопичилися.

Економічні показники підсумків 1992 р. нікого не задовольнили. На продовольчі товари ціни зросли у 26 разів; реальні доходи населення дорівнювали 44% від рівня початку року. Втрати населення по вкладах становили 500 млрд крб. Зростало соціальне розшарування, середньодушевий дохід 10% найзаможнішого населення був у 9 разів вищим, ніж у 10% найбіднішого. Смертність росіян зросла на 20%, а народжуваність упала на 14%.

Разом з тим не можна було не помітити і деяких позитивних результатів реформ. Відбувся перелом у розвитку ринкових відносин,

почав розвиватися механізм формування попиту і пропозиції, створювалася банківсько-посередницька, збутова та інша інфраструктури ринкової економіки. Виник широкий прошарок бізнесменів, банкірів, приватних торговців, а підприємництво стало невід'ємною частиною масової свідомості. Звільнення цін і лібералізація торгівлі сприяли наповненню прилавків продовольчими та іншими товарами. Хоча товари за вільними цінами виявилися для багатьох недоступними, проте будь-який товар можна було купити, що створювало у населення стимул працювати і заробляти гроші.

Корегування програми реформування економіки. У ситуації, коли популярність ринкових реформ почала падати, Б.М. Єльцин взяв курс на тактику лавірування, поступок і компромісів, намагаючись зберегти роль політичного лідера всіх російських громадян. На VI З'їзді народних депутатів Росії у квітні 1992 р. діяльність команди реформаторів була піддана різкій критиці, перебіг економічної реформи був визнаний незадовільним, а Президенту було запропоновано змінити склад уряду.

Б.М. Єльцину вдалося переконати депутатів дати уряду можливість працювати до грудня 1992 р., але ціною суттєвих поступок старій господарській еліті. Поступки виразилися у пом'якшенні грошово-кредитної політики і відновленні пільгового кредитування підприємств, а також у залученні до роботи в уряді представників директорського корпусу. Так, віце-прем'єрами були призначені В.С. Черномирдін, В.Г. Шумейко, Г.С. Хижа, які представляли інтереси різних секторів російської економіки. Щоправда, одночасно до складу уряду був уведений один із найжорсткіших прихильників ринкових реформ – А.Б. Чубайс.

Компромід між лібералами і старою господарською елітою проявився в тому, що у червні–серпні 1992 р. уряд додатково прокредитував сільське господарство, вугільну промисловість, північні райони країни. У вересні-жовтні було вжито економічних заходів, які суперечили монетаристській політиці уряду, а також звільнено осіб, які викликали найбільше роздратування опозиції (Держсекретар РФ Г.Е. Бурбуліс, міністр друку та інформації М.М. Полторанін).

VII З'їзд народних депутатів Росії (1–14 грудня 1992 р.) знову визнав роботу уряду незадовільною, а методи проведення реформ такими, що не відповідають інтересам більшості населення. Запропонована Б.М. Єльциним кандидатура Є.Т. Гайдара на посаду прем'єра була відхилена, і 14 грудня внаслідок компромісу між Президентом і народними депутатами головою уряду був призначений В.С. Черномірдин. Зміна урядового кабінету була насамперед обумовлена необхідністю пом'якшення соціальних наслідків першого етапу ліберальних реформ.

Призначення «міцного господарника» на цю посаду викликало суперечливу реакцію у суспільстві, а ліва опозиція розглядала такий крок як свою важливу перемогу. І дійсно, у перші місяці після свого призначення новий прем'єр зробив принципові поступки антиреформаторським силам. Фінансова допомога державним підприємствам посилилася настільки, що це звело нанівець зусилля попереднього уряду з фінансової стабілізації. Країна знову опинилася на межі гіперінфляції.

Економічні перетворення уряду В.С. Черномірдина. Намагаючись стримати інфляцію, уряд В.С. Черномірдина провів у 1993 р. грошову реформу: вилучив з обігу грошові знаки зразка 1961–1992 рр. і замінив їх на нові. Це призвело до введення національних валют усіма країнами-членами СНД.

Склад уряду В.С. Черномірдина постійно змінювався. У 1993 р. багатьох членів гайдарівського кабінету змінили виробничники (О.М. Сосковець та ін.), хоча достатньо міцні позиції зберігали і реформатори. Першим віце-прем'єром і міністром фінансів Президент призначив Б.Г. Федорова. У вересні–грудні 1993 р. міністром економіки працював Є.Т. Гайдар. Саме завдяки їм восени 1993 р. була здійснена повна лібералізація сільського господарства, припинилося потужне фінансування державного сектора економіки через кредитну та бюджетну системи. Наприкінці 1993 р. були зроблені необхідні кроки для повноцінної макроекономічної стабілізації, зокрема дефіцит бюджету був скорочений до 6% валового внутрішнього продукту (ВВП).

Після парламентських виборів 12 грудня 1993 р. ситуація в Росії змінилася. Є.Т. Гайдар і Б.Г. Федоров змушені були піти з уряду, і в ньому знову посилювалися позиції промислового та аграрного лобі. Непослідовність уряду, тиск на нього з боку опозиції призвели восени 1994 р. до нового посилення інфляції та обвального (на 27%) падіння курсу карбованця 11 жовтня, названого «чорним вівторком».

У серпні 1994 р. російський уряд запропонував нову програму дій, що мала на меті побудову «високоєфективної, динамічної, соціально орієнтованої ринкової економіки». Ця програма передбачала: жорсткий контроль держави за ходом інфляційних процесів, завершення масової приватизації, залучення інвестицій у реальне виробництво, заохочення підприємницької діяльності населення і підвищення його добробуту.

22 липня 1994 р. був виданий указ Президента Російської Федерації щодо програми приватизації державних і муніципальних підприємств. Він започаткував другий, «грошовий» етап приватизації. Відтоді підприємства або пакети їх акцій стали передаватися тільки за гроші. Приватизація майна здійснювалася через грошові, спеціалізовані аукціони, комерційні та інвестиційні конкурси, за закритою підпискою. Інтенсивно розвивався фондовий ринок, оформлювався соціальний прошарок, який мав права власника.

Протягом тривалого часу уряду не вдавалося зупинити скорочення обсягів промислового виробництва. У найважчому становищі опинилися наукоємні підприємства, де були зосереджені найбільш кваліфіковані кадри і провідний потенціал розвитку російської промисловості. Спад виробництва продукції високих технологій становив 70% і вище.

Становище у паливно-енергетичному комплексі було дещо кращим, тут спад становив 28,7%. Виникла реальна загроза деіндустріалізації Росії і її відступу на позиції країн «третього світу».

Уряду В.С. Черномірдіна вдалося зрештою призупинити інфляцію. Якщо у 1993 р. вона сягала 40% на місяць, то наприкінці 1997 р. не перевищувала 1%. Однак досягнуто це було переважно за рахунок

хронічних затримок заробітної платні колективам бюджетних підприємств, військовослужбовцям.

Для розв'язання проблем, що постійно виникали, уряд В.С. Черномирдіна свідомо йшов на збільшення державного боргу. Наприкінці діяльності цього уряду він складався із зовнішнього боргу у 125 млрд доларів і приблизно такої ж суми внутрішнього боргу. Останній утворився головним чином за рахунок випуску цінних паперів Державних короткострокових зобов'язань (ДКЗ), що давали їх власникам надвисокі прибутки (до 300% в крб.). Механізм запозичень через систему ДКЗ був запущений державою у 1996 р. з метою компенсації бюджетного дефіциту і був дуже ризикованим для неї. Купуючи ДКЗ, банки кредитували державу. Обсяги запозичень зростали, упевненість банків в їх поверненні неухильно зменшувалася, і тому держава була змушена погоджуватися на збільшення відсотків по них.

Водночас російське керівництво стало практикувати кредитування уряду через заставні аукціони. Їх суть полягала в тому, що фінансисти давали кредит уряду, отримуючи як заставу пакети акцій великих компаній, приватизація яких була заборонена законодавством. Насправді повертати кредит держава не збиралася, адже в бюджеті такі кошти не були передбачені. Після закінчення терміну кредитування заставний пакет акцій переходив у власність кредитора. Ідею заставних аукціонів висунув керівник ОНЕКСІМ-банку В.О. Потанін. Вони проводилися переважно у 1995 р. Участь у цих аукціонах взяли найбільші російські фінансово-промислові групи і банки: ОНЕКСІМ-банк (В. Потанін), ЛогоВАЗ (Б. Березовський), Мост (В. Гусинський), МЕНАТЕП (М. Ходорковський), СБС – Агро (А. Смоленський), Альфа-груп (М. Фрідман), Газпром (Р. Вяхірев) і Лукойл (В. Алекперов). За невеликі гроші держава віддавала їм стратегічно значущі, добре працюючі та прибуткові підприємства.

Наприклад, ОНЕКСІМ-банк разом з Альфа-груп у 1995 р. отримали у заставу нафтову компанію СІДАНКО за 130 млн доларів. У 1998 р. 10% пакета акцій цієї компанії вони продали вже за 500 млн доларів. Банк МЕНАТЕП у 1995 р. придбав контрольний пакет нафтової компанії ЮКОС за

159 млн доларів; на максимумі капіталізації ЮКОС оцінювався у 26,62 млрд доларів. Усього через заставні аукціони банкам був переданий 21 об'єкт державної власності, що дало бюджету 5,1 трлн карбованців.

У 1996–1997 рр. відбулась серія приватизаційних операцій. Ті самі фінансово-промислові групи і банки приватизували за допомогою держави великі державні об'єкти: «Агропромбанк» (СБС-банк), «Східну нафтову компанію» (МЕНАТЕП), провідні телевізійні канали Росії – ОРТ (Б. Березовський), НТВ (Медіа-Мост В. Гусинського) та багато інших.

У грудні 1997 р. у лексикон росіян увійшло слово «олігархи», під яким розумілося вузьке коло найбагатших осіб, що зробили своїм бізнесом близькість до влади і впливали на ухвалення державних рішень.

Проте ці заходи не врятували становища. Державний борг зростав, а разом з ним і залежність Росії від кредиторів, насамперед від Міжнародного валютного фонду (МВФ). Щороку державний бюджет Росії доводилось узгоджувати з МВФ.

Весною 1997 р. у Росії склалася вибухонебезпечна ситуація, країна стояла на порозі повного припинення виплат пенсій і зарплат. У багатьох регіонах готувалися акції протесту. Головною причиною кризового стану російського суспільства було повільне і непослідовне здійснення реформ. Намагаючись за всяку ціну виграти вибори, політики йшли шляхом нездійснених обіцянок, не наважуючись розпочати соціальні реформи, оздоровлення фінансової та податкової систем. Уряд запланував у бюджеті такі доходи, яких насправді не було, тому обсяг неплатежів продовжував зростати.

У березні 1997 р. уряд В.С. Черномірдіна зміцнився двома молодими віце-прем'єрами – Б.Ю. Немцовим та А.Б. Чубайсом. Вони негайно почали регулювання природних монополій, таких, як Російське акціонерне товариство «Єдині енергетичні системи Росії» (РАТ «ЄЕС Росії») і «Газпром», виплатили борги пенсіонерам, запропонували Державній Думі секвестр бюджету (скорочення видаткових статей) і довготермінові програми податкової та житлово-комунальної реформ.

Ліберальні реформи вдалося зрушити з мертвої точки, і в економіці з'явилися ознаки оздоровлення. Однак ці заходи не виправили динаміку економічного розвитку в цілому. Реальний ВВП Росії у 1998 р. становив 57% від рівня 1990 р., а це означало, що показники падіння були вищими, ніж у часи «великої депресії» у США.

Економічна криза 1998 р. та шляхи виходу з неї. На початку 1998 р. склалася і несприятлива міжнародна кон'юнктура, яка характеризувалася двома болісними для Росії тенденціями. Перша – міжнародна фінансова криза, яка почалася у країнах Південно-Східної Азії і докотилася до Росії. Акції багатьох компаній стали падати у ціні, а інвестори почали виводити їх на більш надійні ринки Європи і США. Для Росії це означало, що іноземні інвестори підуть з ринків ДКЗ, відбудеться скорочення податкових зборів, подальший спад виробництва і невиконання бюджетних зобов'язань. Друга несприятлива тенденція проявилася у різкому падінні цін на нафту з початку 1998 р. (нижче 10 доларів за барель), що робило видобуток нафти в Росії нерентабельним.

У цій складній ситуації, усвідомлюючи, що наближається крах п'ятирічної економічної політики, яка пов'язується з ім'ям голови уряду, президент Б.М. Єльцин 23 березня 1998 р. відправив у відставку уряд В.С. Черномірдіна й ухвалив рішення про призначення на посаду прем'єр-міністра С.В. Кірієнка – молодого банкіра з Нижнього Новгорода, який декілька місяців пропрацював в уряді В.С. Черномірдіна міністром палива та енергетики. Він був затверджений Державною Думою з третьої спроби наприкінці квітня 1998 р., а уряд був сформований лише 12 травня.

Уряд С.В. Кірієнка розпочав розробку антикризової програми. Головним її пунктом стало отримання «стабілізаційного» кредиту від МВФ у розмірі 15 млрд доларів. Перший транш кредиту вдалося отримати лише у липні, і це вже не врятувало становища. Борговий тягар зростав, особливо у зв'язку зі збільшенням відсоткових ставок по ДКЗ. Влітку 1998 р. уряд мав сплатити 60 млрд доларів по зовнішніх та внутрішніх боргах, тоді як доходи становили лише 20 млрд доларів.

Усвідомивши, що бюджет не витримає чергових виплат для погашення боргів, уряд Російської Федерації разом із Центральним банком 17 серпня 1998 р. виступили зі спільною заявою про дефолт (відмову від сплати боргів) і девальвацію карбованця. Наслідками цього кроку стали: масовий відтік іноземних інвестицій, новий спад промислового виробництва, різке зростання інфляції, падіння понад удвічі життєвого рівня населення. На межі краху опинилася російська банківська система. Вкладники не могли забрати свої гроші з комерційних банків, їх вклади реально знецінилися на 52%.

23 серпня 1998 р. президент Б.М. Єльцин відправив уряд С.В. Кірієнка у відставку, а 10 вересня на посаду голови уряду ним був запропонований академік Є.М. Примаков, який у той період часу очолював російське міністерство закордонних справ. Не змінюючи курсу на реформи, Є.М. Примаков виступив за державне регулювання економіки, боротьбу з корупцією, пожвавлення реального сектора економіки, розпочав переговори з іноземними кредиторами про відтермінування виплат по боргах.

Проте, триразова девальвація карбованця дозволила економіці ввійти у смугу відновлення. Продукція російських товаровиробників після падіння карбованця отримала можливість конкурувати з імпортними товарами. На початку 1999 р. в економіці з'явилися сприятливі тенденції: зростання виробництва, особливо товарів народного споживання і продуктів харчування, унаслідок чого збільшилися надходження і до бюджету.

В умовах зростаючої політичної кризи президент 12 травня 1999 р. відправив уряд Є.М. Примакова у відставку і призначив за згодою Думи на цю посаду міністра внутрішніх справ С.В. Степашина. Менше ніж за три місяці його прем'єрства в економіці ніяких суттєвих змін не відбулося.

9 серпня 1999 р. С.В. Степашин теж був відправлений у відставку, а на його місце був призначений директор Федеральної служби безпеки В.В. Путін. Він відразу продемонстрував активні зусилля щодо розв'язання назрілих економічних проблем. Уряду В.В. Путіна вже восени 1999 р.

удалося дещо зменшити інфляцію, стабілізувати ситуацію на валютному ринку, зменшити рівень безробіття, а також скоротити заборгованість з виплат зарплати.

З новим головою уряду населення Росії стало пов'язувати сподівання на відновлення стабільності, порядку, законності і поступове покращання свого життя.

3. Формування та розвиток нової політичної системи (1992–1999 рр.)

Визрівання конфлікту між гілками влади. Другим пріоритетним завданням у внутрішній політиці Росії було оформлення російської державності.

У 1992–1993 рр. російська влада була представлена трьома гілками: законодавчою (З'їзд народних депутатів Росії та обрана ним Верховна Рада); виконавчою (Президент й уряд, який призначався Президентом, а голова уряду затверджувався З'їздом народних депутатів); судовою на чолі з Конституційним судом.

У процесі взаємодії між інститутами влади неминуче виникло питання про поділ повноважень. Найбільш суперечливою була роль З'їзду народних депутатів. Цей інститут влади, запроваджений у РРФСР у 1989 р., був покликаний насамперед демократизувати політичне життя в Росії. Саме З'їзд народних депутатів у 1989 р. проголосив ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, відповідно до якої був створений постійно діючий законотворчий орган – парламент (Верховна Рада СРСР), уведена посада Президента, ухвалено рішення про створення Конституційного суду. З метою послідовної реалізації принципу поділу влади потрібно було реорганізувати З'їзд народних депутатів, який відповідно до поправок до російської Конституції 1978 р., мав право приймати до розгляду будь-яке питання державного значення, а отже, його функції перетиналися з функціями парламенту і Президента.

Принциповою зміною у політичному житті Росії після отримання незалежності стало і перетворення всієї системи Рад на постійного

опонента курсу Президента й уряду. Протистояння Рад усіх рівнів і виконавчої влади було обумовлено насамперед тим, що депутатський корпус не бажав ділитися своїм всевладдям з інститутами президентської вертикалі (Президентом, головами адміністрацій регіонів). Ради стали використовуватися господарською елітою регіонів як ефективний засіб політичного протистояння президентському курсу.

Конфлікт між виконавчою і законодавчою владою проявився спочатку на місцевому рівні. Так, мери Москви і Санкт-Петербурга Г.Х. Попов та А.О. Собчак (обрані на ці посади у червні 1991 р.) як голови виконавчої влади вже у тому самому 1991 р. опинилися у стані війни з міськими Радами. Ради претендували на зверхність у розробці, ухваленні та реалізації усіх законів і нормативних актів, а мери вважали, що це їх прерогатива. Мер Москви Г.Х. Попов стверджував, що у практичній політиці треба спиратися на кваліфіковані професійні кадри, а депутати з Московської Ради вимагали призначень на керівні посади за партійною приналежністю. У результаті конфлікту Г.Х. Попов змінив свої політичні погляди: якщо раніше він доводив, що демократам потрібна і сильна виконавча влада, і сильна контрольна влада, то у 1991 р. він уже виступав за дерадянізацію і піднесення виконавчої влади. Реалізуючи свої плани, мер Москви Г.Х. Попов створив у столиці Росії підвладні йому префектури, а Радам відвів другорядну роль, за що депутати Рад звинуватили його у встановленні особистої диктатури.

Однак найбільш гострим стало протиборство між центральною виконавчою та законодавчою властями, що стало головним політичним конфліктом у Росії у 1992–1993 рр. Найголовніша причина цього конфлікту полягала у розбіжностях щодо питання про соціально-економічний курс Росії. Серед законодавців переважали прихильники регульованої економіки, а захисники радикальних ринкових реформ виявилися в меншості. Стосовно представників вищого ешелону виконавчої влади, то вони залишалися на платформі радикально-ліберальних реформ.

Парламентська бюрократія – голова Верховної Ради Р.І. Хасбулатов, віце-спікери, голови комітетів і комісій швидко усвідомили,

що у громадських настроях невдовзі після початку радикальних економічних реформ відбулося зрушення центристського характеру. Спікер ВР Р.І. Хасбулатов, уміло використовуючи апаратні методи маніпулювання депутатами, добився того, що і З'їзд народних депутатів, і ВР зайняли центристські позиції, тобто такі, що протистояли курсу Б.М. Єльцина – Є.Т. Гайдара.

Загострення протистояння властей. Перша сутичка між президентською командою і законодавцями відбулася на VI З'їзді народних депутатів Росії, що відкрився 6 квітня 1992 р., але його підсумкова політична декларація демонструвала наміри примирити конфліктуючі сторони.

Протистояння виконавчої і законодавчої властей поступово зростало, і на VII З'їзді народних депутатів РФ у грудні 1992 р. відбулася перша гостра політична криза. З'їзд відмовився навіть обговорювати доповідь Президента, жорстко критикував дії уряду і проголосував за важливі для перерозподілу влади поправки до Конституції (депутати отримали право затверджувати або відхиляти кандидатури силових міністрів і міністра закордонних справ). Президент, у свою чергу, різко засудив дії З'їзду і голови Верховної Ради Р.І. Хасбулатова і 10 грудня вдався до прямого звернення до народу з проханням підтримати його у протистоянні «консервативному З'їзду». Б.М. Єльцин закликав розв'язати суперечку через проведення референдуму з питання: «Кому ви доручаєте виведення країни з кризи, відродження Російської Федерації: теперішньому складу З'їзду і Верховної Ради чи Президенту Росії?».

Проте за багато десятиліть російської історії криза вперше була подолана в межах конституційного процесу, а не силовими методами. Голова Конституційного суду В.Д. Зорькін закликав до компромісу і негайних консультацій. 12 грудня З'їзд ухвалив постанову «Про стабілізацію конституційного ладу», згідно з якою поправки до Конституції скасовувалися, а на квітень 1993 р. планувався референдум з питання про зміст нової Конституції.

Однак компроміс тривав недовго. VIII З'їзд народних депутатів (10–13 березня 1993 р.) відмовився від проведення референдуму з питань нової Конституції, і це загостило протистояння органів влади. Виконавча влада на чолі з Президентом Росії прагнула створити принципово нову політичну систему в країні, і закріпити її основи мала нова Конституція. Тому президентська сторона надавала важливе значення проведенню референдуму з основних її положень. Народні депутати на чолі з Р.І. Хасбулатовим, навпаки, вважали, що гострої необхідності у терміновому прийнятті Конституції немає і можна обмежитися поступовим внесенням поправок до неї.

20 березня 1993 р. Б.М. Єльцин виступив зі Зверненням до громадян Росії, в якому повідомив, що підписав Указ про особливий порядок управління країною до подолання кризи. Відповідно до нього на 25 квітня призначалося голосування про довіру Президенту, а також про підтримку проекту нової Конституції і закону про вибори до Федерального парламенту. У випадку підтримки Президента і внесених ним документів нова Конституція і закон мали набрати чинності, а З'їзд народних депутатів і Верховна Рада автоматично втрачали б свої повноваження.

Ці дії Президента Б.М. Єльцина були кваліфіковані Конституційним судом як такі, що порушують чинний Основний закон. Це стало приводом для скликання 26 березня 1993 р. позачергового IX З'їзду народних депутатів РФ, який назвав те, що сталося, спробою державного перевороту й ухвалив рішення про початок процедури імпічменту Президента.

Голосування з питання імпічменту розпочалося 28 березня, але було безрезультатним. Після провалу голосування про усунення Президента З'їзд все ж таки призначив на 25 квітня референдум з чотирьох принципових питань: 1. Чи довіряєте Ви Президенту Російської Федерації Б.М. Єльцину? 2. Чи схвалюєте Ви соціально-економічну політику, що здійснюється Президентом Російської Федерації й Урядом Російської Федерації з 1992 р.? 3. Чи вважаєте Ви за необхідне проведення

дострокових виборів Президента Російської Федерації? 4. Чи вважаєте Ви за необхідне проведення дострокових виборів народних депутатів Російської Федерації?

Референдум відбувся у зазначений день, участь у ньому взяли близько 65% виборців. За довіру Президенту висловились 58,7% від кількості тих, хто голосував, за схвалення соціально-економічної політики – 53%. Щодо пропозицій про дострокове припинення повноважень Президента і депутатського корпусу, то вони не були підтримані громадянами Росії.

Б.М. Єльцин розцінив підсумки референдуму, як свою велику політичну перемогу, і це стало важливим чинником подальшого розвитку подій. Президент почав форсувати процес ухвалення нової Конституції РФ, і на цьому ґрунті ще більше загострився конфлікт між двома гілками влади. Б.М. Єльцин прагнув ухвалити Конституцію на спеціально скликаній Конституційній нараді, а Р.І. Хасбулатов і віце-президент О.В.Руцької – на З'їзді народних депутатів.

12 травня 1993 р. був виданий указ Б.М. Єльцина про створення Конституційної наради, яка 15 червня розпочала свою роботу. На ній був доопрацьований підготовлений прихильниками сильної президентської влади проект Конституції і 12 липня 1993 р. поданий Б.М. Єльцину. Паралельно працювала Конституційна комісія З'їзду народних депутатів, яка розробила проект із більш збалансованим поділом влади між її гілками. Але конструктивного співробітництва між двома комісіями не вийшло, Президент активно розвивав тезу, що «Ради і демократія – антиподи».

У серпні Б.М. Єльцин заявив про «рішучі заходи», яких доведеться вжити для затвердження нової Конституції. 20 серпня 1993 р. Президент прямо звернувся до депутатів Верховної Ради з пропозицією обговорити питання про умови і порядок проведення дострокових парламентських виборів.

Осінь політична криза 1993 р. Вирішальні події відбулися 21 вересня 1993 р. О 20 годині Б.М. Єльцин звернувся по телебаченню до громадян Росії з проханням про підтримку, а потім оприлюднив свій указ № 1400 «Про

поетапну конституційну реформу в Російській Федерації». У ньому Президент оголошував про розпуск З'їзду народних депутатів та Верховної Ради РФ і про підготовку до виборів нових органів законодавчої влади – Державної Думи і Ради Федерації. Навіть Конституційному суду було запропоновано не збиратися на засідання до початку роботи нового парламенту. Вибори в Державну Думу призначалися на 11–12 грудня 1993 р.

Сенс політичної акції Президента і солідарного з ним кабінету міністрів полягав у введенні тимчасового прямого президентського правління, припиненні офіційного конституційного процесу і виведені з політичної арени діючого депутатського корпусу.

Проте Конституційний суд уже цього дня визнав указ Президента незаконним. Позачергова сесія Верховної Ради РФ, скликана вночі 22 вересня, зробила заяву про те, що Президент Б.М. Єльцин здійснив державний переворот і має бути відсторонений від посади. Його повноваження були передані віце-президенту О.В. Руцькому.

Сесія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання X-го надзвичайного (позачергового) З'їзду народних депутатів, який почав роботу ввечері 23 вересня. Він затвердив міністром оборони В.О. Ачалова, міністром безпеки – В.П. Бараннікова, міністром внутрішніх справ – О.В. Дунаєва.

Верховна Рада негайно ухвалила поправку до Кримінального кодексу. Тепер його 64 стаття передбачала кримінальну відповідальність аж до розстрілу з конфіскацією майна за дії, спрямовані на насильницьку зміну конституційного ладу Росії.

Президентська сторона відкрито визнавала неконституційність своїх дій, але посилялася на їх непряму легітимність, що випливала з підсумків референдуму 25 січня 1993 р. Регіони – суб'єкти федерації – не займали єдиної позиції відносно того, що відбувалося. 57 обласних і республіканських Рад Росії з 89 висловили тверду підтримку Верховній Раді, решта обласних рад не висловилися впевнено – не підтримала Президента і не засудила парламент.

Щодо світового співтовариства, то вже з 22 вересня стала зростати політична і пропагандистська підтримка Б.М. Єльцина з боку «великої сімки», ЄЕС, Європарламенту і НАТО, які визнали «особливий режим» де-факто. Західні держави чітко дали зрозуміти, що режим, який намагається встановити парламент, не буде ними підтриманий.

Ситуація поступово складалася не на користь парламенту. Усі три силові міністерства відмовилися підкоритися Верховній Раді. Позиція силових міністерств була така: не дати втягнути армію і міліцію в силову боротьбу. У такій ситуації Верховна Рада була позбавлена можливості використання зберігаючої нейтралітет армії і Міністерства внутрішніх справ для забезпечення своєї влади.

Через кілька днів після введення особливого режиму управління обидві сторони почали прагнути компромісу. Сформувалися два основні переговорні пакети. Перший, названий «нульовим варіантом» (автори В.Д. Зорькін, Г.О. Явлінський, С.Ю. Глазьев), пропонував провести одночасні вибори як парламенту, так і Президента до кінця року, скасувати укази Президента після 20 години 21 вересня, передати Раді суб'єктів федерації повноваження законодавчої влади до початку роботи нового парламенту. Другий пакет, запропонований політичним оточенням Б.М. Єльцина, включав такі заходи: дострокове переобрання і парламенту, і президента, однак з розривом у півроку, щоб не допустити вакууму влади, збереження на період до виборів політичного режиму, визначеного сукупністю рішень Б.М. Єльцина з 21 по 26 вересня 1993 р.

Проте компромісу досягти не вдалося, й обидві сторони зосередилися на обговоренні проблеми, що склалася. До цього часу біля Будинку Рад (Білого дому) зосередилися захисники Верховної Ради, і серед них були такі, які мали досвід бойових дій в Абхазії, Придністров'ї, Афганістані. Народні депутати, які працювали у Білому домі, докладали багато зусиль для розгортання народного «руху опору».

2 жовтня відбулися перші сутички між захисниками Верховної Ради і міліцією у центрі Москви із застосуванням захисниками ВР вогнепальної зброї, пляшок із запалювальною сумішшю, залізної арматури. 3-го жовтня

озброєними групами, сформованими захисниками Білого дому, були захоплені 5 поверхів будинку Московської мерії. Увечері того самого дня 10 тисяч озброєних людей із застосуванням гранатометів атакували телецентр Останкіно. Напади бойовиків здійснювалися також на будинки ІТАР-ТАРС, Міністерства оборони Росії. Їм протистояли співробітники міліції і підрозділи спецпризначення внутрішніх військ. З обох боків були загиблі й поранені.

Вогнище нестабільності, що розширювалося, масові зіткнення демонстрантів і сил правопорядку були дуже небезпечними й об'єктивно ставили Президента перед вибором якнайшвидшого розв'язання конфлікту або мирним, або силовим шляхом. У цій ситуації Б.М. Єльцину вдалося досягти домовленості з силовими міністрами – П.С. Грачовим і В.Ф. Єріним щодо підтримки президентської влади.

4 жовтня 1993 р. о 7 год. 50 хв силами правопорядку та армійськими підрозділами Білий дім був блокований і по ньому був відкритий вогонь з важких гармат. У відповідь на ці дії добровільно роззброїлася лише незначна група. Переважна більшість захисників Білого дому продовжувала активний опір, застосовуючи автоматичну зброю, з якої обстрілювали робітників міліції, військовослужбовців і цивільних осіб, що знаходилися на прилеглий території.

О 15 год. 50 хв почався штурм Будинку Рад із використанням великокаліберних кулеметів, БТР, танків. За годину почався організований вихід з Білого дому депутатів, робітників апарату Верховної Ради РФ та інших, усього 1500 людей. Організатори заколоту Р.І Хасбулатов, О.В. Руцької, А.М. Макашов та інші були затримані. В офіційних джерелах повідомляється, що під час штурму загинуло 152 людини, у тому числі 26 робітників міліції, військовослужбовців внутрішніх військ і міністерства оборони. За неофіційними даними, кількість убитих оцінюється у 1500 людей.

Жовтневі події 1993 р. стали трагедією як для розстріляного російського парламенту, так і для виконавчої влади, що взяла на себе відповідальність за всі наслідки цих подій. Історичний досвід становлення

російської демократії засвідчив, що радикальні реформатори виявилися нездатними втілити задекларований ними принцип поділу влади. Замість розробки оптимальної для Росії моделі поділу властей російські політики розгорнули боротьбу на взаємовищення.

Парламентські вибори і Конституція 1993 р. Після завдання нищівного удару по Верховній Раді Б.М. Єльцин ліквідував і всю систему Рад у Російській Федерації. Указом Президента від 26 жовтня 1993 р. «Про реформу місцевого самоврядування у Російській Федерації» припинялася діяльність усіх місцевих Рад. Їх функції передавалися адміністрації, призначеній Президентом. Таким чином, Радянська влада в Росії завершила своє існування.

У жовтні 1993 р. Президент вніс суттєві зміни у свій указ № 1400. Якщо відповідно до цього указу вибори планувалися лише до Державної Думи – нижньої палати російського парламенту (Федеральних зборів), а до верхньої – Ради Федерації мали входити глави російських регіонів, то тепер вводився виборний принцип формування останньої. Від кожного суб'єкта РФ обиралися по два депутати на основі мажоритарної системи. Незважаючи на всі песимістичні прогнози відносно можливості проведення оголошених Президентом Б.М. Єльциним парламентських виборів у короткий термін та у кризовій ситуації, вони відбулися 12 грудня 1993 р. на основі рівноправ'я мажоритарної і пропорційної систем.

Напередодні виборів до нового парламенту Російської Федерації – Федеральних Зборів виникло кілька політичних блоків і коаліцій: «Вибір Росії», «Явлінський, Болдирев, Лукін» («ЯБЛоко»), Російський рух демократичних реформ, передвиборче об'єднання «Батьківщина». Більшість об'єднань і партій виступали за різноманітність форм власності, посилення соціального захисту населення, єдність і цілісність Росії. Проте у питаннях національно-державного будівництва їх позиції суттєво розходилися. Блок «ЯБЛоко» відстоював ідею конституційної федерації, КПРФ – відновлення союзної держави на новій основі.

Президент РФ запропонував і нову систему ухвалення Конституції. 15 жовтня 1993 р. він видав указ про затвердження Конституції шляхом

загальнонародного голосування 12 грудня 1993 р., а не парламентом, як це передбачалося раніше. 15 листопада проект Конституції був опублікований для широкого обговорення. Права Президента були в ньому розширені навіть порівняно з пропозиціями Б.М. Єльцина першого півріччя 1993 р.

Унаслідок проведених на багатопартійній основі виборів 12 грудня 1993 р. до парламенту пройшли представники 8 партій: 24% голосів отримала Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) В.В. Жиріновського, близько 15% – блок реформаторських сил «Вибір Росії» (лідер – Є.Т. Гайдар), 11% – Комуністична партія (КПРФ), яку очолював Г.А. Зюганов, 9% – Аграрна партія (лідер – М.І. Лапшин), 6,7% – блок «ЯБЛОКО» (Г.О. Явлінський, Ю.Ю. Болдирєв, В.П. Лукін), 5,7% – Партія російської єдності і злагоди (лідер – С.М. Шахрай), 5,5% – Демократична партія (лідер – М.І. Травкін), 5% – об'єднання «Жінки Росії» (лідер – А.В. Федулова).

Головою Ради Федерації став В.Ф. Шумейко, у минулому директор великого промислового підприємства, Державну Думу очолив І.П. Рибкін.

Нову Конституцію Росії схвалили на референдумі 12 грудня 1993 р. 58,4% тих, хто взяв участь у голосуванні (32,3 % від загальної кількості виборців країни). Вона проголошувала, що Росія – «демократична федеративна держава з республіканською формою правління». Главою держави за новою Конституцією був всенародно обраний Президент. До складу РФ входили 21 республіка і 6 країв, 1 автономна область і 10 автономних округів, 2 міста федерального значення (Москва і Санкт-Петербург) і 40 областей. У Конституції 1993 р. були визначені принципи побудови вищих органів державної влади й управління. Закріплювалася двопалатна структура Федеральних Зборів як постійно діючого законодавчого органу влади РФ. До сфери компетенції вищих органів влади Росії були віднесені: ухвалення законів і контроль за їх виконанням, управління федеральною державною власністю, основи цінової політики, федеральний бюджет. Вони мали вирішувати питання зовнішньої політики і міжнародних відносин, оголошення війни та укладання миру, керівництва зовнішньоекономічними зв'язками.

Законодавчо закріплювалася політична багатопартійність, право приватної власності.

Конституція містила широкий перелік прав і свобод громадян, економічних і соціальних гарантій держави. Але найактуальнішим був розділ, що стосувався принципу поділу влади і нового співвідношення повноважень між її гілками.

Російська Конституція 1993 р. відверто піднесла президентську владу. Голова держави зосередив у своїх руках усю повноту виконавчої влади, і крім того, наділявся суттєвими законодавчими повноваженнями. Президент за Конституцією визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, призначає без згоди парламенту всіх членів уряду (за винятком голови), представляє кандидатури на посади голови Центробанку, суддів Конституційного, Верховного, Вищого арбітражного судів, Генерального прокурора. Уряд фактично виводиться з-під контролю парламенту, і вирішальну роль у його формуванні відіграє Президент. У випадку трикратного відхилення кандидатури на посаду голови уряду парламентом Президент має право на розпуск Державної Думи.

Російський парламент не має права призупиняти чи скасовувати президентські укази. Президент, навпаки, отримав право відкладного вето відносно рішень Федеральних Зборів. Для подолання президентського вето у кожній з палат парламенту за повторного голосування необхідно зібрати не менше ніж дві третини голосів. У цілому нова російська Конституція створила державну модель, в якій поділ влади є вкрай хитким, а Президент користується більшими прерогативами порівняно з головами інших відомих світу президентських республік.

4. Суспільно-політичний розвиток Росії у 1994–1999 рр.

Курс на консолідацію суспільства. Після прийняття Конституції 1993 р. представники всіх гілок російської влади зосередилися на зусиллях для стабілізації суспільно-політичного життя. У лютому 1994 р. Державна Дума ухвалила рішення про амністію учасникам серпневих подій 1991 р. і 3–4 жовтня 1993 р. у Москві. 28 квітня 1994 р. з ініціативи Кремля був

підписаний «Договір про суспільну злагоду», метою якого стало налагодження конструктивного діалогу між державними структурами і різними політичними силами Росії.

Важливим індикатором суспільних настроїв стала виборча кампанія у Держдуму Росії, що відбулася у грудні 1995 р. Напередодні виборів сформувався Всеросійський суспільно-політичний рух «Наш дім – Росія», який об'єднав представників виконавчих структур влади, господарських і підприємницьких кіл. Головне економічне завдання учасники руху вбачали у формуванні змішаної економічної системи на принципах ринкової економіки. На їх думку, роль держави полягає у створенні сприятливих умов для розвитку підприємництва та ділової активності населення в цілому.

Усього у кампанії брали участь 43 партії та виборчі об'єднання, але в Думу пройшли лише чотири. КПРФ отримала 157 місць (34,9%), удвічі збільшивши своє представництво у парламенті, на другому і третьому місцях опинилися Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) В.В. Жириновського – 51 (11,4%) і виборче об'єднання «ЯБЛоко» – 45 (10%), які теж демонстрували свою опозиційність уряду, а проурядове об'єднання «Наш дім – Росія» набрало голосів значно менше, ніж прогнозувалося, – 55 (12,2%). До складу Державної Думи другого скликання було обрано 450 депутатів.

У цій ситуації дуже важливими були президентські вибори, що були намічені на червень 1996 р. Крім чинного Президента Б.М. Єльцина, кандидатами на цей пост були зареєстровані такі відомі політики, як Г.А. Зюганов, Г.О. Явлінський, В.В. Жириновський, О.І. Лебідь, М.С. Горбачов. Рейтинг Б.М. Єльцина не перевищував 7–8%, тоді як його головний суперник – лідер КПРФ Г.А. Зюганов мав підтримку 20% населення.

Намагання зберегти за собою пост Президента спонукало Б.М. Єльцина враховувати у своїй діяльності домінуючі у суспільстві настрої і оперативно розв'язувати нагальні проблеми. Так, наприкінці 1995 – на початку 1996 рр. Президент відправив у відставку непопулярних осіб із свого оточення (А.В. Козирева, А.Б. Чубайса, С.М. Шахрая), підписав низку

указів, спрямованих на своєчасну виплату зарплати працівникам бюджетної сфери, компенсаційних виплат пенсіонерам, підвищення стипендій студентам та аспірантам. Президент й уряд продемонстрували серйозні інтеграційні наміри на пострадянському просторі, були підписані угоди між Росією, Білорусією, Казахстаном і Киргизією. Одночасно активізувалися відносини з країнами «великої сімки». У травні 1996 р. їх лідери зібралися у Москві для обговорення проблем ядерної безпеки.

У першому турі виборів Б.М. Єльцину не вдалося продемонструвати переконливої перемоги над основними конкурентами. Він отримав лише 35,2% голосів проти 32% Г.А. Зюганова. Однак другий тур – 3 липня 1996 р. завершився перемогою Б.М. Єльцина (53,8% проти 40,3% у Г.А. Зюганова). Це стало можливим завдяки підтримці найбільш багатих і впливових російських банкірів, які ухвалили таке рішення у лютому 1996 р. у Давосі («семибанкірщина»), а також укладеному союзу з генералом О.І. Лебедєм, який набрав у першому турі 14,5%. Генерал прийняв пропозицію Президента очолити Раду безпеки і закликав своїх виборців голосувати за Б.М. Єльцина. Переобрання першого Президента на другий термін означало збереження в Росії системи суспільних відносин, що склалися.

Друге президентство Б.М. Єльцина. Після завершення президентських виборів зріс політичний вплив тих осіб, які активно підтримали Б.М. Єльцина під час повторного переобрання. Головний «режисер» виборчої кампанії А.Б. Чубайс став на чолі президентської Адміністрації. Значно зміцнилися позиції В.С. Черномірдіна на посту прем'єр-міністра. На посаду віце-прем'єра був запрошений президент ОНЕКСІМ-банку В.О. Потанін. Після 1996 р. у доборі кадрів вищої бюрократії визначальну роль відігравала не політична орієнтація, а приналежність до олігархічної групи. Тому і в суспільно-політичному житті Росії після подолання загрози «комуністичної реставрації» на перший план вийшла не боротьба між політичними силами, а конкурентна боротьба між різними олігархічними кланами.

Наприкінці 1990-х рр. важливим чинником російського політичного життя стало здоров'я Президента Б.М. Єльцина. Восени

1996 р. Президенту було зроблено операцію на серці, а взимку він страждав тривалим застудним захворюванням. У цих умовах роль президента виконувала вузька неформальна група близьких йому людей, яка дістала назву «Сім'я». Вона взяла на себе функції розробки політичного курсу і добору кадрів.

До активної діяльності Б.М. Єльцин повернувся весною 1997 р. Проведена реорганізація уряду і здійснення протягом року програми першочергових заходів, що дістала назву «другої ліберальної революції», не додали авторитету Президенту, а навпаки сформували в суспільстві відчуття краху економічного курсу, що проводився з 1992 р. Фінансова криза 1998 р. призвела не лише до падіння уряду С.В. Кірієнка, але й до вибуху недовіри Б.М. Єльцину з боку Держдуми. 21 серпня 1998 р. через кілька днів після оголошеного дефолту на позачерговому засіданні Думи 248 депутатів закликали Президента піти у відставку. Щоб убезпечити Думу від можливого розпуску, депутати почали готувати процедуру імпичменту Президента. Під загрозою втрати влади Б.М. Єльцин змушений був поступитися парламентарям. Уперше в історії незалежної Росії він призначив новим головою уряду кандидата, запропонованого Думою, – академіка Є.М. Примакова.

Проте і під час роботи уряду Є.М. Примакова, який користувався підтримкою більшості Думи, парламентарі не відмовилися від ідеї імпичменту президента у травні 1999 р. Для успішного здійснення такої процедури треба було здобути підтримку 300 депутатів хоча б з одного з п'яти пунктів обвинувачення. За визнання Б.М. Єльцина винним у підписанні Біловезьких угод і розвалі СРСР проголосувало 240 депутатів. Винним у трагічних подіях осені 1993 р. його визнали 263 депутати. Звинувачення у розв'язанні війни в Чечні підтримали 283 депутати, а у розвалі армії – 241. 238 депутатів кваліфікували політику Президента Б.М. Єльцина як геноцид російського населення. Голосування в Держдумі засвідчило, що три чверті депутатів висловлюють політичну недовіру Президенту Росії. Ці дані відповідали і масовим громадським настроям. Соціологічні опитування

довели, що наприкінці 1998 р. 85% респондентів уважали головною умовою подолання кризи в країні відставку чинного Президента.

З весни 1999 р. у центрі уваги Президента Б.М. Єльцина була проблема пошуку свого політичного наступника. Паралельно відбувався процес самоорганізації еліти з метою визначення наступника незалежно від Б.М. Єльцина. Кандидатом у президенти готувався стати лідер політичного руху «Вітчизна» Ю.М. Лужков, другим вірогідним кандидатом був Є.М. Примаков.

Президент намагався знайти не лише авторитетну людину, але й таку, яка б гарантувала йому та його близьким, що вони не будуть піддані судовим переслідуванням або будь-якій позасудовій розправі. Ім'я наступника Б.М. Єльцина назвав 9 серпня 1999 р. після підписання указу про призначення виконуючого обов'язки прем'єр-міністра: Володимир Володимирович Путін. Про популярність нового голови уряду свідчив значний успіх підтриманого ним нового загальноросійського руху «Єдність», який на парламентських виборах у грудні 1999 р. отримав 23,3% голосів, поступившись лише комуністам (24,2%).

5. Дезінтеграційні процеси в Росії у 90-ті роки

Боротьба за федерацію. Перемога російських лідерів над прибічниками збереження СРСР у серпні 1991 р. започаткувала новий етап «федеративної» політики Росії. Потрібно було упорядкувати відносини між центром та суб'єктами федерації, ураховуючи як загальнодержавні інтереси, так і національно-регіональну специфіку. Між тим процеси, що були запущені у роки «перебудови», коли автономні утворення запрошувалися до підписання нового Союзного договору і таким чином підвищували свій статус до рівня союзних, продовжували інерційно розвиватися.

У вересні 1991 р. незалежність проголосила Чеченська республіка. У жовтні аналогічну постанову ухвалила Верховна Рада Татарії, а невдовзі лідери цієї автономії заявили про наміри виступити співзасновниками СНД. Представники більшої частини колишніх автономій наполягали на

підписанні Федеративного договору, який закріпив би їх привілеї. Це вело до конфедералізації Росії і загрозувало її територіальній цілісності.

Намагаючись завадити дії відцентрових тенденцій, російська влада запропонувала восени 1991 р. такий варіант Федеративного договору, який передбачав розмежування повноважень між суб'єктами федерації і федеральною владою. Цей договір підтримали російські краї та області, які були незадоволені своїм заниженим, порівняно з республіками, статусом.

31 березня 1992 р. у Москві був підписаний Федеративний договір, згідно з яким до складу Російської Федерації ввійшли 89 суб'єктів (21 республіка, 6 країв, 49 областей, 10 автономних округів, 1 автономна область і 2 міста федерального значення). Республіки мали вищий статус порівняно з краями, областями та автономіями. Вони називалися «суверенними», їм гарантувалася цілісність території, надавалося право бути самостійними учасниками міжнародних і зовнішньоекономічних відносин, передавалися у власність земля та надра. Суверенні суб'єкти федерації добивалися великих привілеїв у відносинах з Центром. З прийнятих у 21-й республіці конституцій 19 суперечили російській.

Невдовзі почалася боротьба країв та областей за рівні з республіками права. Знову активізувався процес суверенізації, в якому основну роль тепер відігравали регіональні утворення. Восени 1992 р. прийняли свої конституції Вятка і Тула, проголосила державний суверенітет Вологда, а в листопаді 1993 р. було утворено Уральську республіку.

Ситуація ускладнювалася і тим, що не всі республіки підтримали ідею Федеративного договору, Татарстан і Чечня відмовилися його підписувати. Республіка Татарстан провела у листопаді 1992 р. референдум й ухвалила нову Конституцію, за якою Татарстан став суверенною державою, суб'єктом міжнародного права, «асоційованим з Росією на основі Договору». Це означало, що між Російською федерацією та одним з її суб'єктів в односторонньому порядку встановлювалися конфедеративні відносини.

Конституція Росії, ухвалена 12 грудня 1993 р., зафіксувала рівноправні відносини між суб'єктами Федерації. Однак декларована

рівність не стала фактичною. Федеральна влада на могла протистояти тиску республік і підписала з ними договори про розмежування повноважень. Такі республіки, як Башкортостан, Татарстан, Якутія отримали значно більші права, ніж інші суб'єкти Федерації.

Загострення чеченської проблеми. Особливою зоною Росії стала Чечня. У вересні 1991 р. «Об'єднаний комітет чеченського народу» на чолі з генералом Джохаром Дудаєвим захопив владу в Чечні та оголосив про створення республіки Ічкерія. Нова влада Чечні привласнила 80% бойової техніки і 75% стрілецької зброї, які раніше належали Радянській Армії. У червні 1992 р. чисельність регулярних військ республіки сягнула 15 тис. людей. На переговорах між Москвою і Грозним чеченська сторона наполягала на визнанні незалежності республіки Ічкерія.

На її території здійснювалася нелегальна торгівля зброєю, наркотиками, стрімко поширювалася криміналізація чеченського суспільства. У 1992–1994 рр. у південних регіонах Росії регулярно відбувалося захоплення автобусів із заручниками, з Чечні виганялося нечеченське населення.

У листопаді 1994 р. Президент Б.М. Єльцин віддав наказ про придушення збройного заколоту в Чечні. 11 грудня 1994 р. на територію республіки були введені армійські частини, які мали «роззброїти незаконні бандформування» і «відновити конституційний порядок». Так розпочалася перша чеченська війна (1994–1996 рр.).

Розрахунок на те, що поставлені у Чечні завдання можна вирішити обмеженими силами і у стислий термін, не виправдалися. Взимку 1994–1995 рр. відбулися криваві бої за місто Грозний, які забрали сотні людських життів. У 1995 р. бойові дії активізувалися на всій території Чечні. У грудні розгорнулися жорстокі бої в Гудермесі, потім була атака бойовиків на дагестанське місто Кизляр, бої в селі Першотравневому, атака на Грозний 6–8 березня 1996 р. Федеральним силам удалося переломити перебіг військових дій на свою користь лише у квітні 1996 р. 22 квітня був знищений президент республіки Ічкерія Д. Дудаєв.

Напередодні президентських виборів 1996 р. у Кремлі відбулася зустріч російської та чеченської делегацій, на якій було укладено угоду про перемир'я з 1 липня 1996 р. й обмін військовополоненими у двотижневий термін за принципом «всіх на всіх».

Після президентських виборів 1996 р. ситуація в Чеченській республіці знову загострилася. 6 серпня 1996 р. загони чеченських бойовиків штурмом взяли Грозний. 22 і 30 серпня у Хасав'юрті (Республіка Дагестан) проходили переговори секретаря Ради безпеки Росії генерала О.І. Лебеда і начальника штабу дудаєвських військ А. Масхадова. Вони завершилися підписанням 31 серпня документів про припинення бойових дій і виведення федеральних сил з території Чеченської республіки. Щодо питання про статус Чечні, то його вирішення відкладалося до 2001 р.

27 січня 1997 р. президентом Ічкерії був обраний Аслан Масхадов. Фактично Чечня стала незалежною. А. Масхадов, як і Д. Дудаєв, будучи прихильником ісламу, виступав за світську державу. Йому протистояли Ш. Басаєв і З. Яндарбієв, які взяли на озброєння фундаменталістську версію ісламу («ваххабізм»). У 1997 р. до Конституції республіки були внесені зміни й іслам став державною релігією, що поставило під сумнів легітимність «світського» президента А. Масхадова. Почалися збройні сутички між прибічниками А. Масхадова та його суперниками. Прибічники «ваххабізму» почали користуватися різними формами допомоги з-за кордону, у Чечні появились іноземні найманці.

Радикально налаштовані чеченські політики виступили за об'єднання Північного Кавказу на основі ісламської ідеології. У середини 1999 р. їх головним завданням стала політична та ідейна експансія у найближчі республіки, насамперед у Дагестан та Інгусетію. 2 серпня 1999 р. розпочалося вторгнення чеченських загонів у Дагестан. Командири та ідеологи тероризму Басаєв, Хаттаб та Умаров оголосили про створення незалежної держави Дагестан. Народ Дагестану виступив проти вторгнення, сформував 20-тисячне народне ополчення, яке з 10 по 26 серпня разом з федеральними силами брало участь у боротьбі проти чеченських терористів.

Після витіснення з території Дагестану чеченські бойовики почали війну проти мирного населення. У вересні 1999 р. вони висадили в повітря чотири житлових будинки – у Буйнакську (Дагестан), на вулиці Гур'янова і на Каширському шосе у Москві та будинок у Волгодонську. 23 вересня Б.М. Єльцин підписав указ про початок бойових дій у Чечні, а 29 вересня федеральні війська перетнули кордон з Чеченею і почали наземні операції проти бандформувань

Перша чеченська війна і подальші події засвідчили, що розв'язати цю проблему російське керівництво не змогло ні силовими, ні політичними методами. Однак війна справила витверезний вплив на сепаратистські рухи в інших регіонах Росії, вони маргіналізувалися і поступово втратили роль впливових політичних сил.

6. Зовнішня політика Росії

Формування нової концепції зовнішньої політики. Найважливішою подією міжнародного життя кінця ХХ ст., яка справила величезний вплив на систему міжнародних відносин, став розпад СРСР. На зміну біполярному світу і тривалому протистоянню двох суспільних систем мала прийти нова організація міжнародного життя, що відображала сучасне співвідношення сил у світі та відповідала глобальним викликам сучасності.

Біполярний світ як особлива система світової стабільності мав дві сторони. З одного боку, розкол світу на два ворогуючі блоки, гонка озброєнь, блокади та ембарго вели людство до ядерного протистояння і загибелі земної цивілізації. З іншого боку, саме усвідомлення того, що СРСР і США здатні знищити себе і весь світ, робило міжнародні відносини більш стабільними і передбачуваними. Поділ світу на протилежні блоки сприяв підтримці стабільності всередині самих військово-політичних союзів. Принцип непорушності повоєнних кордонів, затверджений Народою з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), дозволяв населенню західних і східних блоків спокійно жити і працювати

Закінчення «холодної» війни стало несподіванкою для всіх її учасників і породило короткотривалий період невизначеності в

міжнародних відносинах. Умови перехідного періоду відкривали простір для розвитку міжнародних відносин за різними сценаріями.

На формуванні зовнішньополітичних пріоритетів Росії позначилося суперечливе геополітичне становище країни. Після здобуття незалежності Російська Федерація зберегла за собою 4/5 території СРСР, але виробляла не більше ніж половину його валового національного продукту, мала у своєму розпорядженні вдвічі менший людський, економічний, науковий та військовий потенціал. Маючи менший потенціал, ніж СРСР, Росія мала і менші можливості для вирішення зовнішньополітичних завдань.

В основу зовнішньої політики Росії першої половини 1990-х рр. була покладена теорія і практика атлантизму. Атлантична зовнішньополітична концепція, яку пов'язують з іменем міністра закордонних справ Росії А.В. Козирева, означала орієнтацію на західну модель розвитку, неконфронтаційне бачення міжнародних відносин, оптимістичну оцінку розпаду СРСР і перспектив подальшого розвитку міжнародної ситуації. США та Західна Європа розглядалися як головні союзники і партнери і на міжнародній арені, і у здійсненні демократичних реформ у Росії.

Ставлення західних політиків до нової ситуації у світі було іншим. Росію сприймали насамперед як таку, що програла «холодну» війну, і не поспішали встановлювати з нею «стратегічне партнерство». У кращому випадку їй відводилася роль молодшого партнера. Про ігнорування інтересів Росії свідчило просування до її кордонів НАТО, протидія реінтеграційним тенденціям на пострадянському просторі. Росія залишалася відгороженою від Заходу візовими і митними бар'єрами, його ринки захищалися високими тарифами, квотами та іншими регуляторами.

У своїх відносинах з Європою і США на початку 1990-х рр. Москва керувалася переважно прагматичними мотивами. Від Заходу залежало, чи відбудеться міжнародно-політичне визнання Росії як суверенної держави, чи успадкує вона статус члена Ради Безпеки ООН і власність колишнього СРСР за кордоном. Відверто прозахідна позиція Москви дозволяла закріпити основні позиції суттєво слабкішої, ніж СРСР, Росії в пострадянській системі міжнародних відносин.

Незважаючи на певні помилки й обмежений арсенал засобів, у перші роки ліберальних реформ російській дипломатії вдалося вирішити питання, пов'язані з розпадом СРСР і визначенням міжнародного статусу Російської Федерації. Росія посіла місце, що належало СРСР у Раді Безпеки ООН.

З 1993 р. зовнішня політика Росії поступово змінюється, в суспільстві зміцнюється впевненість у тому, що головним орієнтиром зовнішньої політики має стати твердий захист національних інтересів. На початку 1996 р. зміна орієнтирів у зовнішній політиці підкріплюється кадровими перестановками. А.В. Козирєва на посту міністра закордонних справ змінив Є.М. Примаков, з яким був пов'язаний відхід від атлантизму й утвердження ідеї багатополлярності системи міжнародних відносин, в якій не може домінувати одна, навіть найпотужніша держава. Є.М. Примаков оголосив пріоритетом своєї діяльності близьке зарубіжжя, розвиток двосторонніх і багатосторонніх відносин з країнами СНД.

Відносини із США та Європою. Ключове місце у зовнішній політиці Росії у 1990-ті рр. посідали відносини із США. У цілому вони змінилися на краще. Новий характер російсько-американських відносин був відображений у двох документах 1992 р.: «Декларація президентів Росії і США» і «Хартія російсько-американського партнерства і дружби». Вони передбачали відмову обох сторін розглядати один одного як суперників, продовження процесу скорочення озброєнь і співробітництво у підтриманні стратегічної та регіональної стабільності.

У цей період значно активізувалися російсько-американські політичні зв'язки. Набули регулярного характеру зустрічі президентів двох країн, поживалися міжпарламентські контакти, активізувалася взаємодія між державними установами і відомствами.

Суттєво покращилися перспективи співробітництва між Росією і США в торгово-економічній сфері. У 1993 р. була створена російсько-американська Комісія з економічного і технологічного співробітництва («Комісія Гор-Черномірдин»). Усього у 1990-ті рр. було підписано понад 200 двосторонніх міжурядових і міжвідомчих угод у різних сферах. Однак,

незважаючи на позитивну динаміку економічного співробітництва, США зберігали відносно російських товарів дискримінаційні обмеження, антидемпінгові збори і квоти, перешкоди для ввезення до Росії високотехнологічної продукції.

Росія і США продовжили скорочення стратегічних озброєнь. З лютого 1992 р. між президентами Росії та США Б.М. Єльциним і Дж. Бушем почалося обговорення Договору про стратегічні наступальні озброєння-2 (СНО-2). Згідно з Договором СНО-2 обидві країни погодилися на скорочення на 2/3 стратегічних ядерних потенціалів. До 2003 р. передбачалося знищити усі «важкі ракети» (на зразок СС-18 і СС-19) та багатозарядні стратегічні ракети. Загальна чисельність боезарядів до цього року не мала перевищувати 3000 одиниць.

Відповідно до договору повному знищенню підлягали важкі ракети наземного базування з боеголовками, що розділяються, які в Росії, на відміну від США, були основою бойової міці Збройних Сил. Договір СНО-2 не відразу пройшов ратифікацію у Державній Думі, адже багато депутатів не бажали відмовлятися від засобів самозахисту держави. У 1995 р. Росія і США подовжили заборону на випробування всіх видів ядерної зброї.

Російсько-американське співробітництво розгорнулося і у сфері врегулювання регіональних проблем. Країни об'єднали зусилля для подолання наслідків кризи у Перській затоці, Анголі, Нікарагуа, виступили як співголови мирної конференції з близькосхідної проблеми. Росія і США спільно обговорювали ситуацію в колишній Югославії, Афганістані, Сальвадорі, на Кіпрі.

Проте активізація російсько-американського співробітництва не привела до розв'язання всіх існуючих між ними суперечностей. У другій половині 1990-х рр. російсько-американський діалог набув більш жорсткого характеру. Незважаючи на закінчення воєнного протистояння, США почали розширяти зону дії НАТО у східному напрямі, виходячи на російські кордони.

У січні 1994 р. президент США Б. Клінтон, усупереч обіцянкам попереднього президента Дж. Буша, заявив про можливість розширення

НАТО за рахунок колишніх членів Організації Варшавського Договору. У 1997 р. країни НАТО ухвалили рішення про вступ 10 нових держав до його складу. Усі заперечення Росії з приводу розширення альянсу американська сторона та її партнери по НАТО залишили поза увагою.

Отже, сподівання на те, що НАТО поступово трансформується з переважно військової на політичну структуру, не справдилися. Альянс переорієнтувався на нові військово-стратегічні цілі, став претендувати на виняткове право ухвалювати рішення з найгостріших питань європейської безпеки, у тому числі і в обхід ООН.

Для співробітництва з країнами, що не є членами альянсу, у січні 1994 р. було створено програму «Партнерство заради миру». Росія приєдналася до неї у травні 1995 р., але її участь у програмі була формальною. Російське керівництво намагалося перетворити свої відносини з НАТО на впливовий чинник системи європейської безпеки. У травні 1997 р. сторони підписали Основоположний акт про взаємні відносини, співробітництво і безпеку, який передбачав механізм спільного ухвалення рішень і спільних дій Росії і НАТО. Однак, на відміну від Росії, керівництво альянсу не вважало результати спільного обговорення такими, що мають для нього обов'язковий характер.

У 1999 р. Польща, Чехія, Угорщина вступили до НАТО, а такі країни, як Албанія, Болгарія, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія стали новими кандидатами на вступ до альянсу.

Подальше охолодження відносин між двома державами було пов'язано з відходом США від традиційних принципів міжнародного права і підтримкою методів «гуманітарного втручання» у внутрішні справи інших країн з метою захисту прав людини та етнічних меншин. Обґрунтування права на «гуманітарну інтервенцію» дістало назву «доктрини Клінтона» і пройшло апробацію під час збройної операції на території колишньої Югославії у 1999 р.

Росія виступала проти побудови системи міжнародної безпеки на основі НАТО, пониження у міжнародних справах ролі ООН, ОБСЄ. Гострі розбіжності між двома державами виникли і у зв'язку зі спробами США

обійти Договір з протиракетної оборони (ПРО) 1972 р. і відмовитися від передбачених ним обмежень.

У цілому ж, незважаючи на всі труднощі, у 1990-ті рр. в російсько-американських відносинах склався досить налагоджений механізм взаємодії і подолання розбіжностей.

Нова європейська політика Росії теж була ускладнена значним скороченням її економічного і військового потенціалу, а також глибокими змінами, що відбулися в Європі з кінця 1980-х рр. Найбільш значущими європейськими подіями стало об'єднання Німеччини у 1990 р., активізація інтеграційних процесів, зовнішньополітична переорієнтація колишніх радянських союзників.

Активну участь у європейських справах Росія брала у межах загальноєвропейської Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – найбільш представницькій за складом учасників та універсальній за функціями структурі. Як повноправний учасник цього європейського об'єднання Росія ініціювала на саміті ОБСЄ у 1999 р. у Стамбулі Хартію європейської безпеки, яка відповідала Уставу ООН і не містила ідеї «гуманітарної інтервенції». Натомість під впливом Росії у Хартії була відображена проблема боротьби з тероризмом. У межах ОБСЄ Росія брала участь в ухваленні нової редакції Договору про звичайні збройні сили в Європі, де враховувалися нові реалії, що виникли після закінчення «холодної» війни.

Росія розширила свої зв'язки і з Європейським Союзом (ЄС). У 1990-ті рр. ЄС став її важливим торгово-економічним партнером. У 1997 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між ЄС і Росією, яка відкрила нові можливості для залучення європейських інвестицій у російську економіку.

У 1996 р. Росія була прийнята до Ради Європи – організації, яка покликана добиватися розширення демократії і захисту прав людини, розвивати співробітництво у питаннях культури, освіти, охорони здоров'я, інформації, охорони довкілля.

Нової якості набули відносини між Росією і країнами Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ). На початку 1990-х рр. відбулася їх повна геополітична переорієнтація на країни ЄС і НАТО, що призвело до втрати посткомуністичними країнами Європи багатьох позитивних напрацювань не лише в економічній, політичній, оборонній, але й у науковій, культурній та інших сферах міжнародної і міждержавної взаємодії.

У цілому співробітництво Росії з європейськими державами та організаціями мало конструктивний характер, хоча існували й розбіжності у поглядах на певні проблеми. Найчастіше у центрі дискусій опинялися питання європейської безпеки і чеченська проблема.

Росія і Співдружність Незалежних Держав. Стрімкий розпад СРСР у грудні 1991 р. сприяв розвитку нових процесів на пострадянському просторі: суверенізації колишніх республік й одночасно новій інтеграції.

Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) у грудні 1991 р. відбулося у надзвичайній ситуації кризи і мало на меті подолання розвитку подій за югославським сценарієм, надання розпаду СРСР контрольованого характеру. СНД розумілася як нова модель інтеграції колишніх радянських республік, в основу якої мало бути покладено співробітництво політично самостійних держав.

На першому етапі свого існування (1991–1992 рр.) СНД дійсно врятувала нові державні утворення від повного краху економіки, дозволивши їм уникнути катастрофічного розпаду господарських зв'язків. До 1993 р. удалося створити організаційні основи Співдружності, почали регулярно збиратися органи, що координували її діяльність, – Рада голів держав і Рада голів урядів держав СНД. Уже у грудні 1991 р. в Алма-Аті Росія отримала згоду всіх учасників СНД на те, щоб вона стала правонаступницею СРСР в ООН, Раді Безпеки та інших міжнародних організаціях.

Не всі країни СНД брали однакову участь у роботі її керівних органів. Так, Україна не підписала навіть Статут СНД і конвенцію щодо Міжпарламентської асамблеї і, таким чином, не була повноправним членом СНД, хоча брала участь у роботі цієї організації. Коли у вересні

1993 р. було підписано Договір про створення Економічного союзу країн СНД, Україна погодилася лише на статус асоційованого члена.

Одним із найгостріших питань у відносинах між країнами СНД був поділ озброєнь колишнього Союзу РСР. Наприкінці 1991 р. було створено спільне командування Об'єднаних збройних сил (ОЗС) СНД, яке очолив маршал авіації Є.І. Шапошніков. У лютому 1992 р. учасники Загальноармійського офіцерського зібрання виступили з пропозицією збереження цілісного державного кордону, єдиної системи безпеки, єдиного військово-стратегічного простору та єдиної системи управління Збройних сил держав СНД. Однак перемогла тенденція до створення власних армій.

Ініціатором поділу союзних Збройних сил виступила Україна в особі президента Л.М. Кравчука. Процес утворення нових армій держав СНД відбувався в односторонньому порядку, без попередніх домовленостей. Він супроводжувався стихійним захопленням зброї, унаслідок чого велика її кількість потрапила до рук неконтрольованих формувань. 7 травня 1992 р. Б.М. Єльцин підписав указ про створення російської армії, у тому ж місяці припинило своє існування єдине командування Об'єднаних збройних сил СНД.

Весною 1992 р. у Ташкенті був підписаний Договір про колективну безпеку країн СНД, на основі якого була створена Рада колективної безпеки і розроблений механізм мирного врегулювання конфліктів усередині СНД.

Проте влітку 1992 р. виникла гостра криза у відносинах між Росією та Україною, породжена питаннями про статус Чорноморського флоту (ЧФ) і долю Севастополя. Наприкінці березня 1992 р. Президент України Л.М. Кравчук видав указ про переведення всіх дислокованих на території України військових формувань під її юрисдикцію. Президент Росії Б.М. Єльцин відповів на це указом від 7 квітня про переведення ЧФ під юрисдикцію Росії. 9 квітня дія обох указів була призупинена, однак рішення про підняття на кораблях ЧФ російського Андріївського прапора ледь не призвело до збройної сутички в Криму. 3 серпня 1992 р. відбулася

особиста зустріч президентів Росії та України в Ялті, на якій було домовлено відкласти розв'язання проблеми Севастополя і флоту до 1995 р., а на перехідний період ЧФ переходив у спільне підпорядкування президентів Росії та України.

У 1992 р. виникли проблеми і з ядерною зброєю СРСР. Спочатку передбачалося збереження об'єднаних стратегічних сил стримання, нерозчленованість ядерної зброї і перебування її під управлінням спільного командування Об'єднаними збройними силами СНД. Після ліквідації останнього Білорусія і Казахстан відмовилися від статусу ядерних держав. Стосовно України, то вона 2 липня 1992 р. оголосила своєю власністю 2 тис. ядерних боеголовки, розташованих на її території, а потім обумовила відмову від свого ядерного статусу вимогами політичного і матеріального порядку, адресованими як Росії, так і світовому співтовариству в цілому.

Утворення нових держав майже повсюдно супроводжувалося піднесенням націоналізму титульних націй. У статусі «некорінного» населення опинилося 25 млн росіян. Труднощі отримання громадянства, скорочення сфери використання російської мови і можливості отримання на ній освіти – усі ці проблеми поставили перед російською владою завдання захисту прав етнічних росіян у новому зарубіжжі.

Розпад СРСР і поділ його озброєння призвели до нових міжетнічних конфліктів у молодих державах. У жовтні 1992 р. почався перший збройний міжнаціональний конфлікт на території новоутвореної Російської Федерації - зіткнення між інгушами та осетинами. Неприятливо для неї склалася ситуація і в інших регіонах колишнього СРСР. Молдова посилила політичний і військовий тиск на Придністров'я, апогеєм якого став військовий штурм Бендер у червні 1992 р. Водночас Грузія застосувала військову силу проти Південної Осетії, а в серпні 1992 р. – проти Абхазії. Росія з історичних мотивів та політичних міркувань не залишалася осторонь цих конфліктів, а це призводило до подальшої дестабілізації ситуації всередині держави й ускладнювало її відносини як з «близьким», так і з «далеким» зарубіжжям.

У січні 1993 р. був ухвалений Статут СНД. У тому самому році у Мінську почав діяти Виконавчий секретаріат СНД, а також створений Економічний союз країн Співдружності, який визначив довгострокові цілі економічної інтеграції – поетапне формування спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Проте реальні кроки пострадянських країн до зближення у межах СНД виявили різний ступінь їх готовності до подальшої участі в інтеграційних процесах. Відмінності національних господарських механізмів, політичного устрою визначали і неоднаковість розуміння цілей і завдань інтеграції. Якщо Росія пов'язувала необхідність об'єднання з довгостроковими геополітичними цілями, з бажанням мати на своїх кордонах дружні держави, то більшість країн СНД були зацікавлені в Росії як у постачальниці дешевих паливно-енергетичних ресурсів. Вони розраховували за її допомогою вийти з кризи, а потім знайти свою нішу в міжнародних економічних і політичних структурах.

Унаслідок цих причин переважали процеси розмежування і національного самовизначення, а реальна інтеграція не йшла далі підписання численних угод. Усього у межах Співдружності у 1990-ті рр. було підписано близько 2 тис. різних угод, більша частина яких не була реалізована.

Не увінчалася успіхом і взаємодія у військово-політичній сфері. Ташкентський договір про колективну безпеку 1992 р. не виконувався, залишилася нереалізованою концепція спільної охорони кордонів. У політичній сфері не вдалося досягти головної мети – перетворити СНД на політичне об'єднання держав, здатних претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві.

У липні 1995 р. у Сочі за підсумками зустрічі президентів Росії та України було підписано угоду відносно Чорноморського флоту. Майно флоту було поділено у співвідношенні 50:50% , однак не був визначений статус російських військ, терміни його перебування, що вимагало нового діалогу президентів.

Новим етапом у розв'язанні проблеми ЧФ став 1997 рік Президент Росії Б.М. Єльцин відвідав 30–31 травня 1997 р. з державним візитом Україну, під час якого був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Російською Федерацією. Серед інших документів були підписані: Угода про статус перебування ЧФ РФ в Україні; Угода про параметри поділу ЧФ. Згідно з цим документам ЧФ Росії базується у трьох бухтах Севастополя, які передаються Росії в оренду на 20 років. Ключове слово в документах – «оренда» – дозволяє Україні відноситися до ЧФ Росії як до флоту іноземної держави, але такої, що є її стратегічним партнером.

У середині 1990-х рр. почався процес утворення інтеграційних угруповань у межах СНД. У січні 1995 р. між Росією, Білорусією і Казахстаном була підписана угода про утворення Митного союзу, до якого невдовзі приєдналися Киргизстан і Таджикистан. У жовтні 2000 р. в Астані ці п'ять країн заснували Євразійське Економічне Співтовариство (ЄврАзЕС), у межах якого реалізується режим вільної торгівлі. Україна відмовилася від статусу повноправного члену ЄврАзЕС і погодилася лише на статус спостерігача.

Великі надії покладалися на процес інтеграції Росії і Білорусії, який мав дати країнам СНД приклад реального економічного і політичного співробітництва. Цей процес пройшов кілька етапів і сприяв підписанню 2 квітня 1996 р. Договору про створення Співтовариства суверенних держав (ССД) між Росією і Республікою Білорусія, а у 1997 р. – Союзу Росії і Білорусії з єдиним громадянством та єдиним органом управління – Вищою радою. Однак унаслідок гострих дискусій серед суб'єктів Російської Федерації щодо перетворення її на конфедерацію двох держав, Президент Б.М. Єльцин відмовився від підписання Статуту Союзу. Підписаний 2 квітня 1997 р. Договір про створення Союзу Росії і Білорусії став лише декларацією про наміри. Він мав обмежений характер і не сприяв реалізації головної мети – створенню єдиної держави.

Нова східна політика Росії. Пошуки свого нового місця у світі вимагали від Росії оновлення і східної політики. Наявність кількох великих центрів сили глобального і регіонального масштабу зробила Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) надзвичайно важливим для Росії. Головні країни цього регіону теж виявилися зацікавленими в налагодженні і підтриманні нормальних відносин з Росією.

Унаслідок цілеспрямованих зусиль з активізації російської східної політики відносини з більшістю країн АТР у 1990-ті рр. вийшли на новий рівень. Нові підходи до розв'язання старих проблем дозволили Росії покінчити з епохою радянсько-китайського військового протистояння і закласти підвалини нових відносин з Китаєм.

Курс на нормалізацію відносин з Китаєм, що був взятий у 1989 р., був продовжений Президентом Б.М. Єльциним. У 1990-ті рр. відбулося 6 російсько-китайських зустрічей на вищому рівні.

Під час візиту до Пекіна у 1992 р. Б.М. Єльцин і голова КНР Цзян Цземінь підписали Пекінську декларацію, в якій підтверджувалася воля обох сторін розвивати активне співробітництво. У квітні 1996 р. у Пекіні Б.М. Єльцин і Цзян Цземінь сформулювали курс на розвиток рівноправного партнерства, побудованого на основі взаємної вигоди і балансу інтересів.

За рік, у квітні 1997 р., під час державного візиту голови КНР Цзян Цземіня до Москви була підписана спільна російсько-китайська Декларація про багатополярний світ і формування нового міжнародного порядку. В документі констатувалося закінчення епохи біполярності і виражалася готовність сприяти формуванню багатополярної структури міжнародних відносин. Сторони засудили гегемонізм як явище міжнародного життя.

Росії і Китаю вдалося досягти важливих домовленостей у сфері врегулювання прикордонних питань, які протягом тривалого часу ускладнювали відносини між державами. У 1991 р. була підписана угода про східну ділянку російсько-китайського кордону, а у 1994 р. – про західну. На момент здійснення державного візиту Б.М. Єльцина до

Китаю у листопаді 1997 р. російсько-китайський кордон був демаркований майже на всій його протяжності.

У 1996–1997 рр. виникла так звана «шанхайська п'ятірка». Вищі керівники Росії, Казахстану, Киргизії, Китаю і Таджикистану підписали угоди про створення смуги довіри (1996 р.) і про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону (1997 р.). Зближення цих країн диктувалося насамперед загрозою безпеці їх прикордонних територій з боку Афганістану, де йшла громадянська війна. Зустрічі керівників п'яти країн на вищому рівні для обговорення питань прикордонного співробітництва регулярно проводилися у 1990-ті рр.

У той самий період активізувався і російсько-японський діалог. Багато років відносини з Японією ускладнювали два взаємопов'язані питання: відсутність мирного договору і приналежність чотирьох островів Курильської гряди: Кунашира, Шикотана, Ітурупа та Хабомаї. Після розпаду СРСР Японія стала категорично наполягати на негайному поверненні чотирьох островів. Переконавшись у неможливості розв'язання проблеми в умовах сильного громадського опору в Росії, японська сторона пом'якшила свої вимоги. У листопаді 1993 р. під час візиту до Японії російського Президента була підписана Токійська декларація, в якій сторони виразили готовність продовжити пошуки способів розв'язання проблеми мирного договору і в цьому контексті – проблеми спірних островів.

Восени 1997 р. унаслідок восьмигодинної зустрічі «без краваток» у Красноярську Б.М. Єльцина і прем'єр-міністра Японії Р. Хасімото було укладено угоду про підготовку до підписання тексту мирного договору до 2000 р. Однак у подальшому ця домовленість не була втілена в життя.

У 1990-ті рр. були відновлені і стабільно розвивалися відносини з Південною Кореєю. У 1992 р. між Росією і Республікою Корея був підписаний Договір про дружбу і співробітництво. Найбільш активно розвивалися торгово-економічні відносини між двома країнами. Разом з

тим устанавлення дипломатичних відносин із Сеулом ускладнило відносини Росії з Північною Кореєю.

Росія взяла курс і на участь у регіональних інтеграційних утвореннях держав АТР. З 1996 р. вона як спостерігач брала участь у роботі структур найважливішої регіональної організації – АСЕАН, що охоплює зону Південно-Східної Азії. А у 1998 р. Російська Федерація була прийнята в іншу впливову регіональну структуру – Азійсько-Тихоокеанську економічну раду (АТЕР).

Росія і балканська криза. Балканська криза стала наслідком гострих економічних, політичних і національних протиріч. Невирішеність етнорелігійних та етнотериторіальних питань, неспроможність досягнення компромісу з питань державного статусу призвели до розпаду СФРЮ та до спроб військового розв'язання цього комплексу проблем. Міжетнічні зіткнення на Балканах збігалися із закінченням «холодної» війни і перегрупуванням сил в Європі. У балканській кризі взяли участь багато держав і міжнародних організацій, а наслідки її зачепили всю систему міжнародних відносин.

Позиція Росії щодо югославських подій зазнала суттєвих змін, залежно від коливань її зовнішньої та внутрішньої політики в цілому. На першому етапі югославської кризи Президент Росії Б.М. Єльцин і міністр закордонних справ А.В. Козирєв об'єктивно зайняли індиферентну позицію. Така політика була обумовлена насамперед внутрішніми причинами. Економічні реформи, розпочаті у 1992 р., супроводжувалися падінням виробництва і деградацією збройних сил, і це не дозволяло Росії приділити належну увагу міжнародним подіям навіть у зоні її традиційного впливу.

Незважаючи на те, що західні держави в балканському конфлікті підтримували різні країни і мали суперечливі інтереси, Росія не зробила ніяких спроб зіграти на цих суперечностях. Вона однією з перших визнала незалежність Словенії і Хорватії та погодилася на введення санкцій проти Югославії у травні 1992 р.

Зміни в російській зовнішній політиці почали відбуватися після 1993 р., коли проявилися розбіжності між нею і Заходом. Це сприяло певній активізації дій Росії в балканському конфлікті, окресленню просербських інтересів. З 1994 р. події в Боснії Москва стала відносити до сфери своїх національних інтересів. Завдяки участі Росії відбулися позитивні зрушення у врегулюванні конфлікту. До серпня 1995 р. Москва намагалася запобігти іноземному воєнному втручанням в боснійський конфлікт. Справжнім успіхом російської дипломатії стало розв'язання сараєвської кризи. Разом з тим під час громадянської війни в Боснії російське керівництво переконалося, що Росія і США мають різні інтереси. Якщо Росія намагалася дотримуватися зваженої позиції відносно всіх воюючих сторін і надати їм на перемовинах рівні права, то США не приховували своєї односторонньої підтримки боснійських мусульман. Переконавшись, що США часто ігнорують її позицію, Росія намагалася грати на суперечностях між Францією, Німеччиною і США, протиставляючи Вашингтону її спільну позицію з європейськими країнами.

Після підписання Дейтонських угод (листопад 1995 р.) Росія остаточно переглянула свою зовнішньополітичну концепцію. Війна на Балканах тепер розглядалася як агресія з боку НАТО, що загрожує системі національної безпеки, а сербський режим С. Мілошевича був оголошений стратегічним союзником Росії. Це збіглося з відставкою прозахідно налаштованого очільника МЗС А.В. Козирєва і приходом на Смоленський майдан Є.М. Примакова з його ідеєю багатопольярного світу.

Операція НАТО проти Сербії у 1999 р. уже однозначно оцінювалася російською владою як агресія, що підриває всю систему міжнародного права. Безумовно, новий натівський метод «примушення до миру» силовими засобами викликав глибоке занепокоєння політичних та громадських сил усього світу. Але й відверто просербська позиція Росії в умовах косівської кризи 1998–1999 рр. виявилася непродуктивною, тому що позбавила її можливостей пошуку

компромісного варіанта розв'язання конфлікту. Просербська позиція не лише остаточно протиставила Росію США та Європі (адже всі без винятку країни НАТО підтримали воєнну операцію), але й не знайшла розуміння і підтримки і серед балканських країн. Цей курс був проявом традиційної ціннісної орієнтації на панславизм, який уже вичерпав свій геополітичний ресурс. Наприкінці ХХ ст. практично всі балканські держави були зорієнтовані на Захід і висловили бажання вступити в НАТО, тому в косівському конфлікті підтримали натівську позицію. Не стали винятком навіть Чорногорія та постмілошевська Сербія.

Пошуки нової зовнішньополітичної парадигми підвели російську правлячу еліту до ідеї багатопольярного світу і балансу сил як головного інструменту забезпечення національної безпеки Росії і міжнародної безпеки в цілому. Вплив балканської кризи на російську зовнішньополітичну доктрину проявився і у відновленні конфронтаційного складу думок. Якщо на початку 1990-х рр. російська політична еліта вірила в реальність створення безкризової системи загальноєвропейської безпеки, то косівська криза сприяла усвідомленню того, що чинник військової сили не лише не втратив свого значення в системі міжнародних відносин епохи глобалізації, а й відіграє в ній визначальну роль.

Однак повернення російської правлячої еліти до ідеології і практики «холодної» війни в умовах відсутності блокового протистояння і статусу наддержави у Росії було неефективним і небезпечним. Маючи на озброєнні лише такі інструменти впливу, як ядерна зброя і право вето в Раді Безпеки ООН, Росія не могла реально протистояти країнам західної цивілізації, що мали великі переваги в економічній і воєнній потужності. Тільки нарощування економічного та інтелектуального потенціалу і перетворення на рівноправного партнера західного світу могло зробити Росію активним і впливовим гравцем світової політики.

Контрольні питання та завдання

1. Поясніть, чому російські радикали на чолі з Б.М. Єльциним, прийшовши до влади, відмовилися від концепції демократичного соціалізму та перейшли до позицій лібералізму?
2. Дайте характеристику програми радикальних ринкових реформ («шокової терапії») уряду Єльцина–Гайдара. Поясніть, чому російські урядовці обрали саме такий варіант реформ?
3. Проаналізуйте перші соціально-економічні результати виконання програми «шокової терапії» в Росії та висловіть свою думку щодо можливості пом'якшення її соціальної ціни.
4. Дайте свою оцінку соціально-економічного курсу уряду В.С. Черномірдіна (грудень 1991 – березень 1998 рр.), визначте позитивні та негативні результати його діяльності та причини оголошення дефолту у серпні 1998 р.
5. З'ясуйте основні причини гострого конфлікту між гілками російської влади у 1992–1993 рр. і дайте оцінку методам їх боротьби між собою під час осінньої політичної кризи 1993 р.
6. Проаналізуйте російську Конституцію 1993 р. і визначте, яку державну модель було створено в Російській Федерації.
7. Визначте передумови загострення національного питання в незалежній Російській Федерації та причини сепаратистської політики Чечні.
8. Охарактеризуйте методи російського керівництва щодо збереження єдності федерації та підсумки першої чеченської війни 1994–1996 рр.
9. Дайте характеристику основних етапів формування російською правлячою елітою нової зовнішньополітичної доктрини Російської Федерації та висловіть ставлення до змісту кожного з них.
10. Проаналізуйте характер співробітництва Російської Федерації із США та НАТО у 1992–1999 рр. та висловіть свою думку щодо його головних досягнень і причин поступового погіршення.
11. Охарактеризуйте основні проблеми взаємовідносин Російської Федерації з країнами СНД та з Україною у 90-ті роки.

ГЛАВА VI. РОСІЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (2000-2008 рр.)

1. Внутрішня політика Російської Федерації на початку 2000-х рр.

Програма дій президента В.В. Путіна. 31 січня 1999 р. Президент Російської Федерації Б.М. Єльцин під час передноворічного зверення до громадян Росії повідомив про своє рішення достроково піти у відставку. Обов'язки президента, відповідно до Конституції, поклалися на голову уряду В.В. Путіна, а нові президентські вибори були призначені на 26 березня 2000 р.

Напередодні добровільної відставки Б.М. Єльцина у провідних газетах країни була опублікована стаття В.В. Путіна «Росія на межі тисячоліть», в якій він висловив своє бачення російських проблем й уявлення про завдання, що стоять перед країною. В.В. Путін визнав, що за 1990-ті рр. обсяг ВВП Росії скоротився майже вдвічі, знизилася грошові доходи росіян, скоротилася середня тривалість життя. Він заявив, що Росія вичерпала свій ліміт на політичні і соціально-економічні потрясіння та радикальні перетворення, і відповідальні суспільно-політичні сили мусять запропонувати народові стратегію відродження та розквіту Росії, яка б спиралася на все позитивне, що було створено під час ринкових і демократичних реформ, але здійснювалася тільки еволюційними, зваженими методами. Пріоритетним завданням реформ було проголошено покращання умов життя народу.

25 лютого 2000 р. В.В. Путін як кандидат у президенти у «Відкритому листі» до виборців виклав свою програму. На його думку, була насамперед необхідна консолідація російського суспільства. В.В. Путін писав і про важливість зміцнення держави. Конкретизуючи цю ідею, він відзначив, що під сильною державною владою розуміє демократичну, правову, дієздатну федеративну державу.

В.В. Путін указав на відсутність чітких правил, що встановлює держава і виконує суспільство. Він закликав провести інвентаризацію Росії,

щоб визначити, хто чим володіє і хто за що відповідає. І нарешті, були чітко сформульовані чотири пріоритетні завдання держави: боротьба з бідністю; захист ринку від незаконного вторгнення як чиновників, так і криміналітету; відродження особистої гідності громадян в ім'я високої національної гідності країни; проведення зовнішньої політики, виходячи з національних інтересів власної держави.

Президентські вибори, що відбулися 26 березня 2000 р. продемонстрували високий рівень довіри з боку суспільства запропонованому курсу. В.В. Путін переміг уже у першому турі, отримавши 52,94% голосів.

Зміцнення федеративної держави. Перші ініціативи Президента Росії В.В. Путіна після інавгурації (7 травня 2000 р.) були пов'язані з перетворенням федеративних відносин. На його думку, до 2000 р. Росія набула низки ознак, притаманних не федеративній, а децентралізованій, конфедеративній державі. Ослаблення федерального центру не дозволяло здійснювати в регіонах Росії ефективний соціально-економічний і політичний курс, тому нагальним завданням стало зміцнення старої та створення нової вертикалі влади.

17 травня 2000 р. новообраний Президент Росії у телевізійному зверненні до громадян повідомив, що вносить до Державної Думи пакет законопроектів, які мають суттєво реорганізувати державну владу. У процесі обговорення цих законопроектів у Думі склалася нова для Росії ситуація: навколо ініціатив Президента консолідувалося 2/3 депутатів, створилася організована парламентська більшість.

У травні 2000 р. указом Президента В.В. Путіна було створено 7 федеральних округів: Центральний, Північно-Західний, Південний, Приволзький, Уральський, Сибірський і Далекосхідний. У кожному з них запроваджувалася посада повноважного представника Президента. На цих представників покладался обов'язок забезпечувати реалізацію конституційних повноважень голови держави в межах відповідного федерального округу, підвищення ефективності діяльності федеральних

органів державної влади і вдосконалення системи контролю за виконанням їх рішень.

У той час у Росії багато регіональних законів суперечили російській Конституції, панував правовий хаос. Тому після створення федеральних округів і введення інституту повноважних представників голова уряду керівництва країни була зосереджена на чіткому розмежуванні компетенції між Російською Федерацією та її суб'єктами, на перегляді федерального законодавства. Внаслідок масштабної роботи спеціальної Комісії при Президенті РФ під керівництвом Д.М. Козака у 2003–2004 рр. були поетапно прийняті закони, що сформували концепцію федеративної реформи.

За регіонами були закріплені повноваження, які вони були зобов'язані виконувати за рахунок власного бюджету. Решта повноважень залишалася за федеральним центром і могла передаватися суб'єктам федерації лише з відповідними фінансовими коштами. Була здійснена велика робота з приведення регіональних правових актів до загальнофедеральних. Формування єдиного правового простору завершилося вже в 2001 р. Політичне значення цих реформ полягало в тому, що керівникам було запропоновано серйозно займатися проблемами своїх регіонів, а не розв'язувати їх шляхом тиску на федеральну владу.

На підвищення ефективності державного управління була спрямована і реформа верхньої палати Федеральних Зборів Росії – Ради Федерації, до якої входили голови виконавчої влади (президенти, губернатори), і законодавчих зборів суб'єктів Федерації. З 2000 р. місця керівників республік, країв та областей стали поступово займати їх представники, які тепер працювали у Раді Федерації на постійній основі. Колишні члени Ради Федерації ввійшли до складу створеної Державної ради – нового дорадчого органу при Президенті РФ.

У січні 2001 р. був прийнятий «План будівництва Збройних сил РФ». Він передбачав збільшення їх фінансування за скорочення особового складу, а також оснащення військ сучасною і перспективною бойовою

технікою. До 2010 р. передбачалося перейти на переважно контрактну основу комплектування армії. У липні 2002 р. був прийнятий закон «Про альтернативну цивільну службу».

Значні структурні зміни відбулися і в системі органів державної безпеки. У 2003 р. Федеральній службі безпеки була повернута Федеральна прикордонна служба, розформована Федеральна служба податкової поліції, а її функції передані до МВС.

У листопаді 2000 р. Президент Росії В.В. Путін створив робочу групу з питань удосконалення законодавства у сфері судочинства. У кінці 2001 р. Держдума ухвалила комплекс законодавчих змін. У Росії був уведений інститут мирових суддів, запрацював суд присяжних, був запроваджений інститут судових приставів, а також змінився сам статус суддів, що суттєво скоротило можливості для зловживань і одночасно посилило незалежність судового корпусу.

Була також проведена реформа процесуального законодавства. Протягом 2001–2002 рр. Держдумою були прийняті Цивільно-процесуальний, Кримінально-процесуальний та Арбітражно-процесуальний кодекси. У 2001 р. були прийняті Трудовий, Земельний, Цивільний кодекси, Кодекс про адміністративні правопорушення, у 2003 р. – Митний кодекс. З прийняттям у 2004 р. Житлового кодексу кодифікація російського законодавства була фактично завершена.

Реформа управління. Трагічні події у Північній Осетії у серпні 2004 р. – захоплення терористами загальноосвітньої школи - продемонстрували критичний стан управління регіонами і неготовність виконавчої влади ефективно діяти у кризових ситуаціях.

13 вересня 2004 р. Президент Росії виступив з пропозиціями щодо нового порядку обрання губернаторів, депутатів Державної Думи й утворення Громадської палати. Наприкінці 2004 р. його пропозиції набули силу закону. Відповідно до цього закону регіональні законодавчі збори за поданням Президента обирають нового губернатора. Президент отримав право відкликати його за неналежне виконання своїх обов'язків. Недовіру губернатору мали право висловити і законодавчі збори.

Відбулися зміни і у системі виборів депутатів Держдуми, вона стала пропорційною. У 2002 р. були внесені зміни до законодавства суб'єктів федерації, а у 2004 р. до федерального законодавства. Головним аргументом на користь переходу до партійних виборів стало стимулювання розвитку партійної системи в країні. На формування великих загальнонаціональних партій були спрямовані й інші заходи, ініційовані Президентом Росії, зокрема скасування у виборчих бюлетенях граfi «проти всіх» і підвищення мінімального рівня для проходження партії до парламенту з 5 до 7%. Загальною метою всіх цих заходів було оголошено формування в Росії сучасної політичної системи, здатної забезпечити необхідне країні керівництво у будь-якій ситуації.

Утворення Громадської палати Російської Федерації мало на меті активізувати становлення громадянського суспільства і прискорило формування його інститутів.

Ще одним напрямком реформи управління стало укрупнення регіонів за рахунок приєднання до них економічно неспроможних автономних округів. У 2005 р. за підсумками референдумів відбулося об'єднання Пермської області і Комі-Пермяцького автономного округу в Пермський край, Таймирського та Евенкійського автономних округів з Красноярським краєм, Корякського автономного округу і Камчатської області.

У 2004–2005 рр. пройшов перший етап адміністративної реформи, пов'язаний з поділом функцій органів федеральної виконавчої влади, унаслідок чого виникла нова її структура: міністерства, служби та агентства. Міністерства – це федеральні органи виконавчої влади, що несуть повну відповідальність за ефективне проведення державної політики у чітко визначених для них сферах управління. Федеральні служби – органи виконавчої влади, що були створені для спеціалізованих правозастосувальних функцій і функцій нагляду, а федеральні агентства – для надання певних видів послуг населенню або іншим органам влади.

Одним із ключових напрямів підвищення ефективності державної влади було визнано боротьбу з корупцією. Росія підписала і ратифікувала у

2006 р. Міжнародну конвенцію з боротьби з корупцією, прийняту ООН у 2003 р., яка передбачає комплекс заходів боротьби з цим соціальним лихом.

Економічна політика. У 2000 р. був підготовлений документ «Основні напрямки соціально-економічного розвитку Російської Федерації на довгострокову перспективу», який визначив стратегічні пріоритети економічної політики держави на період до 2010 р. З перших днів нового тисячоліття увага Президента й уряду на чолі з прем'єр-міністром М.М. Касьяновим була зосереджена на вирішенні серії невідкладних питань.

Економічна програма, яка стояла на порядку денному в Росії на початку XXI ст., включала необхідність завершення структурної перебудови економіки, формування ринкових інститутів, створення сприятливого інвестиційного клімату, подальшу капіталізацію економіки. Стратегічною метою економічної програми було завершення переходу до сучасної ринкової економіки.

Для вирішення поставлених завдань Президент В.В. Путін у своєму посланні Федеральним Зборам запропонував економічну доктрину, яка поєднувала ідеї ринкового господарства та ефективного державного регулювання. Державі відводилася роль сили, що не лише забезпечує рівні для всіх правила гри в економіці, але й здійснює координацію усіх сил для досягнення спільних цілей швидкого соціально-економічного розвитку країни.

Уже невдовзі після обрання Президент Росії проголосив необхідність «рівновіддалення олігархів» від влади, тобто ліквідацію необґрунтованих привілеїв і відповідно доходів, які мали деякі підприємці за рахунок «особливих» відносин з чиновниками і політиками. Нова влада на чолі з Президентом В.В. Путіним намагалася створити рівні «правила гри» для всіх учасників господарської діяльності.

Уже у 2000 р. економіка почала позбавлятися наслідків кризи 1998 р. Економічне падіння, що тривало протягом першого десятиліття реформ, змінилося піднесенням. У 2000 р. ВВП зріс на 9%, у 2001 р. – на 5%, у 2002 р. – на 4,3%, у 2003 р. – на 7,3%, у 2004 р. – на 7,1%, у 2005 р. – на 6,4%. Багато в чому ці показники були забезпечені сприятливою

зовнішньоекономічною кон'юнктурою, а саме високими цінами на нафту та газ, але водночас свідчили і про розвиток російської економіки.

Важливим чинником, що стимулював економічне піднесення, була податкова реформа. Вона розпочалася з 2000 р., а її головними завданнями були: зниження податкового тиску на підприємства, спрощення системи оподаткування для малого бізнесу, посилення ролі видобувних галузей як джерела податкових надходжень. Ставка податку для громадян з будь-яким рівнем доходів була встановлена у розмірі 13%. Унаслідок цієї реформи бюджет суттєво поповнився податками, що «вийшли з тіні».

Єдиний соціальний податок, запроваджений у 2001 р., замінив страхові внески у позабюджетні фонди, що теж сприяло частковому виведенню заробітної платні з «тіні». У 2002 р. була знижена ставка податку на прибуток підприємств до 24% (у попередні роки вона доходила до 35%).

Відбулися зміни і у сфері малого бізнесу: знижені ставки податку для підприємців, які використовували спрощену систему оподаткування; утверджений список підприємців, які мали право сплачувати єдиний податок на прибуток. Одночасно покращилась система податкового адміністрування. У 2003 р. була введена система «єдиного вікна», що дозволяло зареєструвати підприємство, подавши документи в податкові органи. Незважаючи на збереження певних серйозних проблем у податковій сфері, вона стала більш дієздатною.

У 2001 р. доходи населення збільшилися і випередили зростання вартості життя. Реальні грошові доходи населення порівняно з попереднім 2000 р. збільшилися на 6%. У 2002 р. вони зросли ще на 9%, у 2003 р. – на 14,5%, у 2004 р. – на 11%. Постійно збільшувався рівень мінімальної оплати праці, зростали пенсії і середня заробітна плата.

1 січня 2004 р. за рахунок надприбутків від продажу нафти був створений Стабілізаційний фонд. Кошти фонду передбачалося спрямовувати на зниження ризиків, пов'язаних з можливою несприятливою зовнішньоекономічною кон'юнктурою. Швидкими

темпами зростали інвестиції, у тому числі прямі іноземні, які за підсумками 2005 р. становили $\frac{1}{4}$ частину від загального обсягу інвестицій.

5 вересня 2005 р. Президент Російської Федерації сформулював концепцію пріоритетних національних проектів у соціальній сфері. Невдовзі було розроблено чотири пріоритетних національних проекти: «Здоров'я», «Якісна освіта», «Доступне і комфортне житло», «Розвиток аграрно-промислового комплексу». Головною їх метою було підвищення якості життя громадян Російської Федерації.

Економічне зростання і реалізація пріоритетних національних проектів, що розпочалася, дозволили по-новому розглянути демографічну проблему. 10 травня 2006 р. В.В. Путін запропонував програму стимулювання народжуваності, що включала комплекс заходів. По-перше, збільшувалася державна допомога по догляду за дитиною у віці до півтора років (до 1,5 тис. карбованців на місяць на першу дитину і до 3 тис. – на другу). По-друге, виплати жінкам, які перебували у декретній відпустці чи у відпустці по догляду за дитиною до півтора років, збільшилася до суми у 40% від довідпускнуго заробітку. По-третє, був уведений новий вид соціальних виплат – компенсація витрат на дитяче дошкільне виховання (ясла і дитячі садки). По-четверте, збільшилася вартість пологових сертифікатів. По-п'яте, була введена нова для Росії форма стимулювання народжуваності – «материнський капітал» у сумі 250 тис. карбованців, що надається жінці, яка народжує другу дитину. Ця програма почала реалізовуватися з 1 січня 2007 р.

Разом з тим в економіці Росії залишалося багато проблем. Зміцнення карбованця привело до збільшення імпорту і зниження конкурентоспроможності товарів російського виробництва. У 2006 р. у деяких галузях виробництва на зміну зростанню, характерному для 2000–2005 рр., прийшла стагнація.

Проте в цілому у 2007 р. економічне зростання в Російській Федерації становило 8,1%. Інвестиції в основний капітал, що створювали основу для майбутнього розвитку економіки, збільшилися на 21,1%. Швидко зростав Стабфонд, що дало можливість поділити його у 2007 р. на дві частини:

Резервний фонд, призначений для компенсації втрат бюджету у випадку раптового погіршення економічної ситуації, і Фонд національного добробуту. ВВП Росії наприкінці 2007 р. перевищив 1,5 трлн доларів США, що дозволило Росії посісти сьоме місце у світі за розмірами економіки.

Піднесення економіки забезпечило покращання соціально-економічного становища населення РФ. Реальні грошові доходи громадян збільшилися на 10,4%, реальна заробітна плата – на 16,2%. Проте зростання розміру пенсій було недостатньо високим і випереджало інфляцію лише на 3,8%, тому у 2008 р. пенсії було збільшено на 15%.

Підвищення добробуту громадян Росії й активізація демографічної політики позитивно позначилися на народжуваності. У 2007 р. народилося 1,602 млн дітей – на 10% більше, ніж у 2005 р. За два роки реалізації пріоритетного національного проекту «Здоров'я» смертність серед російських громадян знизилася на 10%. Проте народжуваність усе ж таки є нижчою, а смертність вище, ніж 20 років тому.

У 2008 р. гострою економічною проблемою Росії залишалася висока інфляція. Наприкінці 2007 р. замість запланованих 8,5% вона становила 11,9%. Щоб стримати зростання цін, уряд пішов на підписання угоди з продавцями продовольчих товарів про тимчасове заморожування цін. На межі 2007–2008 рр. почали проявлятися ознаки світової економічної кризи, які поступово відбилися і на економічній ситуації в Росії.

Проблема чеченського врегулювання. У 2000–2004 рр. велике місце у політичному житті Росії посіла проблема боротьби з тероризмом. Після походу чеченських загонів у Дагестан у серпні 1999 р. і вибухів у Буйнакську, Москві і Волгодонську почався масований наступ федеральних сил на Чечню. Наземні операції федеральних сил проти чеченських загонів почалися 29 вересня 1999 р. Активні бойові дії тривали протягом зимових місяців 1999–2000 рр., а у лютому було захоплено столицю Чечні м. Грозний. На цьому військову фазу операції федеральних сил у Чечні було завершено.

У 2000 р. керівництво Російської Федерації вжило рішучих заходів щодо створення цивільних органів влади в Чечні. У червні 2000 р. муфтія

Чечні Ахмада Кадірова – колишнього активного учасника першої чеченської війни – було призначено головою тимчасової адміністрації. У січні 2001 р. в уряді Росії було введено посаду федерального міністра у справах Чечні, створено уряд Чеченської республіки, ухвалено Федеральну програму відновлення її економіки і соціальної сфери. Проте реалізація цих заходів ускладнювалася продовженням партизанської війни з бойовиками, які вели боротьбу, як проти російських військових, так і проти адміністрації А. Кадірова. Питання про політичне врегулювання конфлікту залишалося відкритим.

23 жовтня 2002 р. група чеченських терористів-смертників під командуванням М. Бараєва чисельністю понад 50 людей захопила в заручники близько тисячі глядачів та акторів мюзиклу «Норд-Ост» у Театральному центрі на Дубровці в Москві. Головною вимогою бойовиків було повне виведення федеральних військ з Чечні. 26 жовтня російські спецслужби були змушені провести операцію з порятунку заручників із застосуванням присипляючого газу, внаслідок чого загинули не лише терористи, але й 129 заручників.

Трагічні події в Москві активізували пошуки невоєнних методів розв'язання конфлікту. В листопаді 2002 р. у Чечні розпочався конституційний процес. У березні 2003 р. у республіці відбувся референдум з питання щодо нової Конституції, на якому за ухвалення запропонованого проекту висловилося 96% його учасників. У Конституції Чеченської республіки було зазначено, що вона є складовою частиною Російської Федерації, але їй надаються широкі повноваження у межах російського законодавства. Учасники референдуму також підтримали ідею виборів президента і парламенту республіки, що засвідчило прагнення населення Чечні до нормалізації ситуації в республіці.

У жовтні 2003 р. відбулися вибори президента Чеченської республіки, на яких перемогу здобув А. Кадіров. Почалася підготовка договору про розмежування повноважень між федеральними та республіканськими органами влади, збільшилися асигнування на відновлення зруйнованої економіки і соціальної сфери.

Однак з листопада 2002 р. чеченські бойовики розгорнули справжню терористичну війну. Наприкінці грудня 2002 р. був знищений будинок уряду Чечні у Грозному, у липні 2003 р. стався вибух на рок-фестивалі в Тушино, в серпні того самого року був висаджений у повітря військовий шпиталь у Моздоку, у грудні – знищена електричка в Ставропольському краї. Під час святкування Дня Перемоги у 2004 р. унаслідок теракту загинув президент Чечні Ахмад Кадиров. 1 вересня 2004 р. терористи захопили школу у м. Беслані республіки Північна Осетія – Аланія. У результаті цієї трагедії загинуло 330 людей, більшість яких діти.

29 серпня 2004 р. був обраний новий президент Чеченської республіки. Ним став Алу Алханов. Прем'єр-міністром став син загиблого першого президента – Рамзан Кадиров. У травні 2007 р. він був обраний президентом Чеченської республіки. Нове керівництво почало проводити роботу із залучення бойовиків, які не заплямували себе тяжкими злочинами, до суспільства й одночасно вело війну на знищення з лідерами бойовиків. У 2006 р. були ліквідовані Аслан Масхадов і Шаміль Басаєв. Решта бойовиків, втративши лідерів і фінансову підтримку, перестали бути організованою силою.

Суспільно-політичні процеси. У березні 2000 р. В.В. Путін у книзі «Від першої особи» визначив чіткий графік дій на наступні роки. У першій рік президентства планувалося формування цілей і команди, у наступні півтора роки – поетапне досягнення конкретних результатів, у кінці третього і на початку четвертого передбачалося пред'явити конкретні результати народу і вийти в нову виборчу кампанію. Цей графік у цілому був витриманий, і у 2003–2004 рр., коли Росія вступила в новий електоральний цикл, нова влада очікувала найкращого для себе результату на виборах.

Вибори до Державної Думи у грудні 2003 р. суттєво змінили склад партійно-політичних сил у нижній палаті парламенту. Найбільшого успіху досягла пропрезидентська партія «Єдина Росія» (37%). До парламенту пройшли також КПРФ (12,7%), ЛДПР В.В. Жириновського (11, 6%) і нове об'єднання – блок «Батьківщина» (9,1%). Не подолали п'ятивідсоткового

бар'єра кандидати від Союзу правих сил (СПС), РДП «ЯБЛоко», Аграрної партії Росії. Партія «Єдина Росія» сформувала найбільшу фракцію й очолила всі комітети Держдуми.

23 грудня 2003 р. з'їзд партії «Єдина Росія» ухвалив рішення про підтримку кандидатури В.В. Путіна на виборах Президента Російської Федерації. Президентські вибори 14 березня 2004 р. принесли упевнену перемогу чинному Президенту В.В. Путіну, який отримав у першому ж турі 71,31% голосів виборців. Великий запас політичної міцності Президент негайно використав під час формування нового Кабінету міністрів на чолі з М.Ю. Фрадковим.

Невдовзі після президентських виборів 2004 р. почалося громадське обговорення питання про наступника В.В. Путіна. Багато політиків, громадських діячів, журналістів публічно заявляли, що він не повинен залишати пост після другого президентського терміну, а Конституцію Росії, яка забороняє одній особі обіймати посаду Президента більше ніж два терміни поспіль, треба змінити. Проте сам чинний Президент постійно відповідав, що він проти перегляду Основного закону і залишить свій пост після закінчення конституційного терміну.

У вересні 2007 р. напередодні чергових виборів до Державної Думи відбулася відставка уряду М.Ю. Фрадкова. 12 вересня прем'єр-міністр звернувся до В.В. Путіна з проханням прийняти відставку уряду, щоб надати Президенту напередодні парламентських виборів «повну свободу вибору рішень, включаючи кадрові». Президент прийняв відставку і запропонував Державній Думі на посаду голови уряду кандидатуру керівника служби фінансового моніторингу В.О. Зубкова. 15 вересня 2007 р. депутати затвердили В.О. Зубкова на посту голови уряду.

Вибори депутатів до Державної Думи у 2007 р. проходили за пропорційною системою. Вирішальний вплив на їх перебіг справила позиція Президента, який уперше за пострадянський час чітко позначив свою партійність. 1 жовтня 2007 р. В.В. Путін взяв участь у передвиборному з'їзді партії «Єдина Росія», очолив список цієї партії на

виборах і дав згоду на пропозицію очолити після виборів уряд РФ, назвавши її «цілком реалістичною».

Чергові вибори до Державної Думи Росії відбулися 2 грудня 2007 р. Участь у них взяли 63,78% виборців. За підсумками виборів найбільшу кількість голосів було подано за партію «Єдина Росія» – 64,30%. КПРФ отримала 11,58% голосів, Ліберально-демократична партія Росії – 8,14%, партія «Справедлива Росія» – 7,74%. Не подолали семивідсоткового бар'єру Аграрна партія Росії, партії «ЯБЛоко», «Громадянська сила», «Союз правих сил», «Патріоти Росії», Партія соціальної справедливості, Демократична партія Росії.

10 грудня 2007 р. відбулася зустріч Президента В.В. Путіна, першого заступника голови уряду Росії Д.А. Медведєва і лідерів чотирьох політичних партій, які разом отримали на виборах 2 грудня понад 75% голосів виборців: Б.В. Гризлова («Єдина Росія»), С.М. Миронова («Справедлива Росія»), В.М. Плотнікова (Аграрна партія Росії) і М.Ю. Барщевського («Громадянська сила»). Учасники зустрічі ухвалили рішення висунути на виборах Президента Росії єдиного кандидата – Дмитра Анатоліївича Медведєва. Наступного дня Д.А. Медведєв заявив, що у разі своєї перемоги на виборах він запропонує В.В. Путіну очолити уряд Російської Федерації. 17 грудня з'їзд партії «Єдина Росія» офіційно висунув Д.А. Медведєва кандидатом у Президенти.

Під час передвиборної кампанії Д.А. Медведєв запропонував громадянам РФ програму дій на найближчі чотири роки, яка передбачала концентрацію основних зусиль на чотирьох головних напрямках: інститутах, інфраструктурі, інноваціях та інвестиціях (програма «чотири і»). Першочерговим завданням Д.А. Медведєв назвав подолання правового нігілізму і закликав підвищити ефективність діяльності державного апарату та правоохоронних органів.

На виборах Президента Російської Федерації 2 березня 2008 р. взяли участь 69,81% виборців. За Д.А. Медведєва було подано 70,28% голосів. Інші кандидати у президенти отримали таку кількість голосів: лідер КПРФ

Г.А. Зюганов – 17,72%, лідер ЛДПР В.В. Жириновський – 9,35% і лідер Демократичної партії Росії (ДПР) О.В. Богданов – 1,30%.

Головними підсумками восьмирічного періоду розвитку Росії (2000–2008 рр.) було відновлення єдності Росії, удосконалення системи управління державою, подолання загрози сепаратизму, економічне піднесення. Економіка країни відновилася після кризи 1990-х рр., реальні доходи громадян за 8 років збільшилися у 2,5 рази і перевищили рівень 1990 р. За розміром своєї економіки Росія посіла сьоме місце у світі, випередивши такі країни, як Італія і Франція. Якщо раніше провідні країни світу вважали, що Росія отримала місце у «великій вісімці» авансом, то тепер вона займає його по праву.

Водночас Росія ще не змогла відійти від традиційного енерго-сировинного розвитку, що призвело до зростання її залежності від імпорту товарів і технологій. Альтернативою такого сценарію може бути лише стратегія інноваційного розвитку, яка спирається на ефективне застосування знань і вмінь людей для вдосконалення техніки і технології. Результатом такої стратегії має стати економіка найвищих досягнень, яка запропонує світовому ринку конкурентспроможну високотехнологічну продукцію.

Опоненти В.В. Путіна вважають, що всі позитивні результати цих восьми років досягнуті авторитарними методами. Прибічники стверджують, що він завжди діяв у межах своїх повноважень і неухильно дотримувався Конституції Росії.

Дійсно, демократія в Росії лише народжується. Влада Президента у 2008 р. уперше була передана наступнику в конституційні строки, Президентом уперше був обраний кандидат від політичної партії. Попереду у російській демократії ще довгий історичний шлях розвитку.

2. Зовнішня політика Росії на початку нового тисячоліття

Нові риси зовнішньої політики. На початку нового тисячоліття завершилась стадія становлення російської зовнішньої політики. Результатом осмислення ролі та місця Росії у світовому співтоваристві та

шляхів реалізації її довгострокових національних інтересів на міжнародній арені стала поява у 2000 р. трьох нових важливих документів. Концепція національної безпеки містила аналіз зовнішніх загроз інтересам Російської держави. На її основі була ухвалена Воєнна доктрина, яка розвивала положення цієї концепції щодо будівництва оборони. Концепція зовнішньої політики Росії, прийнята у червні 2000 р., конкретизувала завдання у різних сферах зовнішньополітичної діяльності.

У квітні 2002 р. Президент В.В. Путін у посланні Федеральним Зборам РФ заявив, що російська зовнішня політика у подальшому виходитиме з прагматичних інтересів держави – воєнно-стратегічних, економічних, політичних, а також з інтересів її партнерів по СНД.

Реалізуючи ідею різновекторної політики, Росія підтримувала зв'язки з багатьма країнами світу на різних континентах. Тривав інтенсивний діалог з широкого спектра проблем із США та іншими країнами Заходу. Поряд з двосторонніми контактами співробітництво здійснювалося у межах багатосторонніх форумів та організацій – «великої вісімки», НАТО, ОБСЄ, ЄС, МВФ тощо.

Російсько-американські відносини. На початку нового тисячоліття продовжилося співробітництво Росії та США у сфері ядерного роззброєння. 14 квітня 2000 р. Державна Дума ратифікувала Договір між РФ і США про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-2). Розвиваючи співробітництво у цій сфері, обидві країни підписали 24 травня 2002 р. у Москві Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (Договір про СНП). До 2012 р. сторони намітили скоротити ядерні потенціали до 1700–2200 боєголовок. Договір гарантував збереження ядерного паритету між США і Росією. Він також знімав обмеження на розгортання Росією міжконтинентальних балістичних ракет наземного базування з кількома боєголовками, передбачені договором СНО-2.

Величезний вплив на стан міжнародних відносин справили терористичні акти у США у вересні 2001 р. 11 вересня терористи-смертники направили 2 захоплені літака на будівлі Всесвітнього торгового центру в

Нью-Йорку, а третій на будівлю Пентагона у Вашингтоні. Ще один захоплений літак розбився у штаті Пенсильванія. Після терактів 11 вересня адміністрація США оголосила своїм головним ворогом міжнародний тероризм. На думкою Вашингтона, лідеру терористичної організації «Аль-Каїда» У. Бен Ладену надали притулок керівники екстремістського руху Талібан в Афганістані, і тому невдовзі США організували воєнну кампанію з метою знищення «Аль-Каїди».

Керівництво Росії підтримало ініціативи США, погодилося на використання літаками антитерористичної коаліції російського повітряного простору і не заперечувало проти надання Сполученим Штатам баз у колишніх середньоазіатських республіках СРСР. У жовтні 2001 р. США і Великобританія завдали ракетних ударів по території Афганістану. Невдовзі за активної участі «Північного альянсу» – афганських частин під командуванням А. Масуда почалася сухопутна операція проти талібів. Вона була завершена 18 березня 2002 р. витісненням сил талібів і бойовиків «Аль-Каїди» з Афганістану.

Незважаючи на активне співробітництво, численні суперечності у відносинах США і Росії зберігалися. Основною проблемою російсько-американських взаємовідносин у 2000-2001 рр. було прагнення Вашингтона вийти з договору по ПРО (протиракетній обороні) 1972 р. і створити національну систему ПРО. Керівництво Росії вважало, що створення національної протиракетної оборони Сполученими Штатами Америки зруйнує стратегічну стабільність, що склалася між СРСР і США – двома ядерними державами – під час «холодної» війни.

Росія виступила і проти нових підходів США до врегулювання міжнародних відносин, що яскраво проявилися під час іракської кризи.

8 листопада 2002 р. у Раді Безпеки ООН була прийнята резолюція № 1441 про відновлення інспекційної діяльності ООН на території Іраку. Проте США, усупереч резолюції ООН, використовуючи хибні звинувачення на адресу президента Іраку С. Хусейна щодо розробки зброї масового знищення, 20 лютого 2003 р. разом з британськими військами вдерлися до

Іраку. Керівництво Росії назвало агресію проти Іраку «серйозною помилкою США». Однак США проігнорували позицію Росії в іракській кризі.

Воєнні дії в Іраку завершилися достатньо швидко, вже у квітні 2003 р. основні частини іракської армії були розгромлені. С. Хусейн у грудні 2003 р. потрапив до рук американців, а у грудні 2006 р. був страчений. Проте пошуки зброї масового знищення в Іраку так і не дали результатів. 15 грудня 2005 р. у цій країні відбулися вибори до Національної асамблеї, почалося формування цивільної адміністрації. Водночас у країні різко загострилися внутрішні конфлікти на релігійному ґрунті, триває й боротьба проти окупаційних військ.

Черговим негативним чинником у відносинах між Росією і США стало подальше розширення НАТО на схід. 2 березня 2004 р. до альянсу приєдналися Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія та Естонія, а це означало, що вперше членами НАТО стали колишні республіки СРСР.

Співробітництво з міжнародними організаціями. Ставлення до Росії з боку міжнародного співтовариства на межі тисячоліть визначалося такими чинниками, як слабкість держави, величезний зовнішній борг, а також дефолт 1998 р.

На 1 січня 2000 р. державний зовнішній борг Росії становив 60% ВВП (132,8 млрд доларів), а сумарний зовнішній борг – 177,7 млрд доларів. Усі кредитори Росії, насамперед МВФ і Паризький клуб, були не впевнені у стабільності внутрішньополітичної ситуації в Росії і спроможності своєчасно сплачувати борги.

Після обрання Президентом РФ В.В. Путіна Росія намагалася досягти домовленостей про реструктуризацію зовнішнього боргу. Паризький клуб у 2000 р. погодився на відтермінування поточних платежів, а Лондонський клуб на реструктуризацію заборгованості у розмірі 29 млрд доларів. Для погашення боргу були використані можливості Стабілізаційного фонду. Росія достроково розрахувалася по кредитах з Міжнародним валютним фондом, а у 2006 р. виплатила всі борги Паризькому клубу кредиторів.

Щодо відносин з іншими міжнародними організаціями, то у цілому вони будувалися на конструктивній основі. Росія активно співпрацювала з ООН і проявила себе як послідовний прихильник зміцнення ролі цієї організації у міжнародних справах. Доказом зростаючого авторитету Росії серед провідних країн світу стало її головування у «великій вісімці» у 2006 р.

Розпочався новий етап і у відносинах Росії з Євросоюзом. У травні 2003 р. на саміті Росія–ЄС у Санкт-Петербурзі виникла ідея чотирьох «спільних просторів», яка прийшла на зміну Угоді про партнерство і співробітництво (УПС), підписаній у 1994 р., термін дії якої спливав у 2007 р. На саміті Росія–ЄС 10 травня 2005 р. були затверджені «дорожні карти» по чотирьох «спільних просторах» – економічному; свободи, правосуддя і безпеки; зовнішньої безпеки; культури й освіти, включаючи науку.

Водночас у 2000–2005 рр. Росія піддавалася постійним звинуваченням за свої дії в Чеченській республіці. Голова Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) Расел Джонстон у січні 2000 р. заявив про імовірність призупинення членства Росії у цій організації. У березні 2002 р. доповідач ПАРЄ з питання розвитку ситуації в Чечні лорд Джадд виступив за створення міжнародного трибуналу по Чечні, а у квітні 2003 р. ПАРЄ ухвалила резолюцію про створення такого трибуналу. Проте позиція Ради Європи дещо пом'якшилася після парламентських виборів у Чечні в листопаді 2005 р. Делегація ПАРЄ, що займалася моніторингом на цих виборах, констатувала, що вони пройшли коректно.

Росія бере активну участь у роботі такої організації, як Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), заснованій у жовтні 2000 р. в Астані (Казахстан) з метою розробки єдиних підходів до інтеграції у міжнародну економіку, а також з метою створення Митного союзу Єдиного економічного простору країн-учасниць. Засновниками цієї організації були Росія, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, спостерігачами – Україна, Молдова і Вірменія. Повноправним членом ЄврАзЕС з січня 2006 р. став Узбекистан. Дієвою організацією на території країн СНД є також Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Організацією, що найбільш динамічно розвивається на пострадянському просторі, є Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Вона була утворена 15 червня 2001 р. на базі неформального клубу «Шанхайська п'ятірка» і сьогодні об'єднує Росію, Китай, Казахстан, Киргизію, Таджикистан та Узбекистан. ШОС має налагоджені контакти з ООН, СНД, Асоціацією країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Відносини з пострадянськими країнами. На початку нового тисячоліття загострилися відносини Росії з країнами – колишніми республіками СРСР. «Революція троянд» у Грузії в кінці 2003 р. і повалення режиму Е.А. Шеварднадзе, «помаранчева революція» в Україні 2004 р., «революція тюльпанів» у Киргизії в березні 2005 р., унаслідок чого був усунутий з посади президент А. Акаєв, поставили перед Москвою завдання більш активної взаємодії з країнами СНД.

Найбільш конфліктні відносини склалися у Росії з Грузією і країнами Балтії. У період правління Е.А. Шеварднадзе Москва розглядала Грузію як плацдарм для дій чеченських бойовиків, а після перемоги на президентських виборах на початку 2004 р. М. Саакашвілі – як країну, повністю залежну від США. У 2006 р. Росія ввела проти виробників деяких грузинських товарів санкції, пов'язані з низькою якістю продукції, а також підняла ціни на енергоносії, наблизивши їх до загальносвітових. У Тбілісі ці дії розцінили як прояв політичного тиску.

Складними у цей період були і відносини Росії з Україною. Під час президентських виборів 2004 р. в Україні Росія підтримала кандидатуру тогочасного голови уряду В.Ф. Януковича, який виступав з програмою побудови більш тісних зв'язків з Росією. Програма кандидата в Президенти В.А. Ющенко – прихильника вступу України до НАТО – розглядалася московським керівництвом як антиросійська. Після перемоги В.А. Ющенко внаслідок третього туру голосування відносини між Росією та Україною загострилися. «Газова криза», пов'язана з питанням про ринкову ціну на газ для України й оплатою транзиту російського газу, тривала кілька років і поставила під загрозу теплозабезпечення європейських споживачів.

У травні 2005 р. після повстання в Андижані (Узбекистан) Росія рішуче підтримала Президента республіки І. Карімова. Невдовзі Ташкент став членом ЄврАзЕС, а також активізував свою роботу у Шанхайській організації співробітництва. Жорстка позиція Росії справила вплив на дії опозиції під час парламентських виборів в Азербайджані та президентських у Казахстані 2005 р. Росія зайняла тверду позицію і щодо визнання результатів президентських виборів у Білорусії в березні 2006 р.

Складні відносини Росії з країнами Балтії пов'язані з їх вступом до НАТО у 2002 р. Правлячі кола Латвії, Литви та Естонії висувають претензії до Росії за «окупацію», якою вони називають період їх перебування у складі СРСР. Москва не визнає ані претензій з боку балтійських держав, ані їх трактування історичних подій.

Відносини з країнами Азії. У період президентства В.В. Путіна тривав інтенсивний діалог і з азіатськими країнами. Російський Президент відвідав Китай, Індію, Японію, Північну і Південну Корею, В'єтнам, брав участь у регіональних форумах АТР.

Плідно розвивається співробітництво Росії з Китаєм. 16 липня 2001 р. був підписаний Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Російською Федерацією і Китайською Народною Республікою, який дістав назву «Великого договору». Сторони зобов'язалися не брати участі в союзах або блоках, що завдають шкоди суверенітету, безпеці і територіальній цілісності обох країн. У договорі було зафіксовано, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної. За підсумками візиту В.В. Путіна до Китаю у 2004 р. були підписані угоди про східну частину державного кордону. Росія віддала Китаю острів Тарабрів і половину острова Великий Уссурійській неподалік від Хабаровська. Кордон між Росією і Китаєм був проведений по фарватеру річки Амур. Це остаточно врегулювало прикордонні питання між двома країнами. Росія також отримала від Китаю згоду на вступ до Світової організації торгівлі (СОТ).

Співробітництво з Китаєм та іншими країнами Азії активно розвивається і у межах ШОС. У цій організації перебувають чотири спостерігача – Індія, Іран, Монголія і Пакистан, працює контактна група ШОС–Афганістан.

У липні 2000 р. В.В. Путін відвідав Північну Корею. Під час візиту президент Росії намагався переконати лідера КНДР Кім Чен Іра відмовитися від випробувань балістичних ракет в обмін на російські супутники. Кім Чен Ір погодився на цю умову, однак за кілька днів дезавував власні слова.

У березні 2001 р. Президент В.В. Путін перебував з візитом у В'єтнамі. Важливою метою цієї поїздки було досягнення домовленості про повернення в'єтнамських боргів, які становили близько 10 млрд доларів. У свою чергу, в'єтнамське керівництво поставило вимогу щодо сплати оренди за військово-морську базу в Камрані. У зв'язку з тим, що Росія не має великого тихоокеанського флоту, влітку 2001 р. було ухвалено рішення не відновлювати договір про оренду Камрані.

Отже, на початку XXI ст. Росія повернулася на авансцену світової політики. Вона зарекомендувала себе на міжнародній арені як відповідальний партнер, який відкрито декларує свої національні інтереси і твердо їх відстоює.

3. Основні тенденції та суперечності розвитку російської культури в період незалежності

Духовна криза російського суспільства. 1990-ті роки в житті російського суспільства були відзначені глибокою соціокультурною і духовною кризою. Вона була пов'язана з розпадом звичної картини світу, крахом соціокультурних цінностей, докорінними змінами у соціальному становищі тисяч людей. Суспільна трансформація неоліберального характеру, яку переживала Росія з 1991 р., здійснювалася за зразком західних країн, під впливом «демонстраційного ефекту» від їх досягнень і мала наздоганяючий характер. Після зміни влади у 1991 р. у Росії, як і у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, утвердилася орієнтація на провідні країни

світу, яка викликала зміни історичної ментальності, величезні зрушення у системі цінностей. Запровадження в життя «загальнолюдських» цінностей часто оберталось відступом від традиційної культури власного народу. Трансформація у вигляді вестернізації супроводжувалася матеріалізацією свідомості, зниженням рівня екзистенціальної безпеки, втратою домінуючого значення культурного капіталу, духовних цінностей, що завжди було характерним для російського народу. У Росії, як і у країнах Східної Європи, відтворювався не лише економічний і політичний, але й соціокультурний досвід західних країн. Тому для російського народу великого значення набув пошук національної моделі суспільного розвитку, відродження власної соціокультурної своєрідності, подолання наслідків штучної вестернізації. У 1996 р. російській Президент закликав до пошуків власної національної ідеї для сучасної Росії, але це завдання так і не було вирішено.

Нові умови розвитку культури. Складні процеси, що відбувалися в економічній і політичній сферах, справили вплив і на культурну політику Росії. Якщо раніше держава відігравала в цій сфері монопольну роль, то тепер культурні установи набули автономних прав й одночасно потрапили під посилений контроль з боку громадянського суспільства. Звільнення митців від ідеологічного диктату, здобуття свободи творчості поєднувалася у 1990-ті рр. із суттєвим скороченням державних асигнувань на культурні потреби, зменшенням кадрового потенціалу, міграцією діячів літератури і мистецтва за кордон.

«Основи законодавства РФ про культуру», затверджені у 1992 р., визначали, що до обов'язків держави відносяться розробка і здійснення федеральних державних програм збереження і розвитку культури, створення умов для розвитку національних культур, забезпечення доступу громадян до культурних цінностей і культурної діяльності, запобігання встановленню монополії в галузі культури.

Законодавство РФ закріпило за культурою 2% коштів федерального і близько 6% місцевого бюджету, проте реально для неї

виділялося менше ніж один відсоток. Це позначилося на матеріальному становищі працівників освіти, науки і культури, призвело до погіршення цілості культурних пам'яток, музейних експонатів та архівних фондів, а отже, до відчуження багатьох громадян Росії від багатств національної культури. Лише у 1999 р. видатки на культуру були збільшені, і федеральні культурні програми вперше за багато років були профінансовані на 90%.

Коли матеріальну базу для здійснення нових ініціатив у сфері культури було розширено, культурне життя набуло нових форм, але головним напрямком діяльності був процес відродження національної культурної спадщини, традиційного культурного середовища. Відновлювалися історичні пам'ятки у великих і малих містах Росії, відкривалися нові музеї, у тому числі й на основі приватних колекцій, новий імпульс для розвитку отримав культурний туризм. Перехід на комерційні принципи господарювання відкрив можливості до відродження багатьох зниклих ремесел, для розвитку народних промислів.

Відмова від агресивного атеїзму створила сприятливі умови для релігійного відродження і відновлення спадкоємності духовних традицій. Помітно збільшилась кількість православних віруючих: у 2006 р. такими вважали себе 60% росіян. Російська православна церква у цьому році мала 27 тис. приходів (у 1986 р. – 6800), 680 монастирів (у 1986 р. – 18), 5 духовних академій, 33 семінарії і 40 духовних училищ.

Нормалізація відносин між церквою та державою дозволила вирішити багато спірних питань, що викликали громадські дискусії: про повернення церковним організаціям їх майна, яке тривалий час перебувало у державній власності, про статус музеїв, які знаходилися на території церков, тощо.

Православна церква продовжила кращі традиції соціальної роботи й активно зайнялася облаштуванням дитячих притулків, доглядом за людьми похилого віку, хворими, реабілітацією наркозалежних. Отже,

відновлюється втрачений зв'язок між минулими та сучасними духовними та інтелектуальними традиціями.

Освіта і наука. У цій сфері теж відбулися суттєві зміни, пов'язані з радикальними реформами суспільно-політичної системи. Першим і найбільш важливим напрямом реформи в системі освіти стала відмова від державної монополії у цій сфері, її деполітизація та деідеологізація. Відмова від єдиної державної ідеології перетворила викладачів вищих і середніх навчальних закладів з вихователів чітко визначеного типу світогляду у вільних носіїв цивілізаторської, культурної місії. У системі освіти, насамперед у суспільних дисциплінах, домінуючими стали принципи пріоритету особистості, загальнолюдських цінностей; декларувалася спрямованість освіти на освоєння багатства вітчизняної і світової культури, на сприйняття сучасного світу як єдиного і взаємозалежного, на розв'язання глобальних проблем сучасності. Реформа освіти в Росії стала важливою складовою розвитку громадянського суспільства. Однак в умовах глибокої системної кризи, яку переживала Росія, не всі завдання вдалося реалізувати.

У 1992 р. був прийнятий закон «Про освіту», згідно з яким обов'язкова повна середня освіта замінювалася на дев'ятирічну, вводився конкурсний відбір до десятого класу. Погіршення економічного становища значних соціальних верств населення скоротило можливості для отримання освіти їх дітьми. Поява ж «додаткових освітніх послуг», як правило, платних, відкриття гімназій, ліцеїв приводило не лише до впровадження індивідуального підходу до навчання та його варіативності, але й до відтворення соціальної нерівності у молодіжному середовищі, адже до ліцеїв та гімназій часто потрапляли не «особливо обдаровані», а діти найбільш забезпечених батьків.

На початку нового тисячоліття розгорнулася громадська дискусія щодо реформи освіти. Такі проблеми, як перетворення середньої школи на 12-річну, введення Єдиного державного екзамену, перехід на двоступеневу систему вищої освіти на західний зразок, у зв'язку з приєднанням Росії до європейського освітнього простору, викликали

різку критику громадськості, обґрунтовані побоювання щодо втрати переваг російської системи освіти, її фундаментального характеру.

Традиційно високий престиж вищої освіти, що зберігався в Росії і в кризові часи, сприяв збільшенню кількості вищих навчальних закладів, у тому числі багатьох недержавних, зростанню платного сектора освітніх послуг. Процес комерціалізації освіти далеко не завжди дозволяв підвищити якість навчання, тим більше що в умовах бурхливого сплеску попиту на «ринкові» професії випуском менеджерів, юристів, економістів зайнялися і непрофільні навчальні заклади. Лише на початку нового тисячоліття зріс як попит, так і інтерес абітурієнтів до інженерних та природничо-наукових спеціальностей, до гуманітарних знань.

У науковій сфері теж розвивалися суперечливі процеси. Звільнення наукової творчості від ідеологічного диктату дало широкі можливості для обміну ідеями і розширення контактів із представниками зарубіжних країн, відкрило доступ до нових галузей наукового знання. У російській гуманітарній науці з'явилися нові напрями досліджень, пов'язані з історією культури Росії, її цивілізаційним спадком. Новий імпульс до розвитку дістали науки про сучасне суспільство – соціологія, політологія, соціальна психологія, культурологія. Разом з тим обсяги фінансування науки різко скоротилися. «Закон про науку і державну науково-технічну політику», прийнятий у 1996 р., передбачав бюджетні видатки на науку в обсязі не менше ніж 4%, але добитися цього не вдалося. Понад 50 тис. учених, особливо інженерних і природничо-наукових спеціальностей, поїхали працювати за кордон. Чисельність працюючих у науково-технічній сфері знизилася більше ніж у 2,5 рази – з 2,1 млн у 1990 р. до 800 тис. у 2000, відбувалося старіння наукових кадрів. Украй недостатньо оновлювалася матеріально-технічна база науки, скоротилося її інформаційне забезпечення. Унаслідок недофінансування та відсутності кадрів було призупинено багато перспективних розробок.

На початку XXI ст. обсяги державних інвестицій у російську науку поступово почали зростати, однак фінансуються на достатньому рівні лише ті її галузі, які здатні забезпечити технологічний прорив в економіці та в яких Росія вже займає провідні позиції. На це спрямована реалізація таких федеральних програм, як «Російська космічна програма», «Електронна Росія», «Програма конверсії».

Література та мистецтво. Складні процеси відбувалися і у сфері літератури та мистецтва. Вже на першому етапі становлення російської незалежності проявилися такі риси художньої творчості, як ідеологічна і творча свобода. У літературному процесі свобода була проголошена у всьому – у змісті та формі, у стилі, у ставленні до того, що зображується. Російські громадяни завдяки розвитку приватного книговидавництва отримали змогу ознайомитися з творами світової літератури, які раніше не видавалися в країні. З'явилися нові газети і журнали, які були розраховані на різноманітні смаки. Завдяки великій роботі Російського фонду культури в країну повернулися витвори мистецтва, що в різні роки були втрачені.

Стійкий інтерес викликав російський культурний спадок. Екранізація класики російської літератури була добре сприйнята масовим глядачем. Телевізійні фільми режисера В. Бортко за романом Ф.М. Достоєвського «Ідіот» (2003 р.) і за романом М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита» (2005 р.) зібрали багатомільйонну аудиторію. Для російського репертуарного театру та його глядачів найбільш популярними авторами залишалися А.П. Чехов, О.М. Островський, В. Шекспір.

Популяризацією і творчою інтерпретацією російської і світової музичної класики займалися і російські театри опери та балету. Так, Маріїнський театр під керівництвом В. Гергієва здійснив постановки всіх опер С.С. Прокоф'єва, тетралогії «Кільце Нібелунгів» Р. Вагнера, поставив невідомі балети Дж. Баланчина з використанням таких нових форм спілкування з глядачем, як постановка в історичних декораціях.

Проте одночасно на сферу художньої творчості справила великий вплив західна масова культура. Сформувався і ринок продукції масової культури російського зразка: глянцева журналістика, розважальна література,

особливо детективи (О. Марініна, Д. Донцова, Б. Акунін), любовні романи, фентезі (Н. Перумов, О. Бушков). Отже, в російському суспільстві з'явився новий культурний простір, в якому мірилом творчого успіху став успіх комерційний.

Процеси комерціалізації охопили видовищні мистецтва, розраховані на масового глядача, – кіно та театр. У кіно стали використовуватися спецефекти і комп'ютерні технології, знімання в режимі реального часу, з'явилися комерційні стрічки, які реалізували характерні для світової комерційної кінопродукції прийоми («Нічний дозор»). У телевізійних документальних фільмах використовувалися способи історичної «реконструкції» реальних подій.

Втративши глядача внаслідок зростання цін та конкуренції з боку телебачення, театр став удаватися до практики створення експериментальних студій, антреприз, коли під конкретний спектакль створювалися тимчасові творчі колективи, які гастролювали країною.

Нові форми художнього осмислення дійсності з'явилися і в образотворчому мистецтві. Сферою художньої творчості стало природне середовище (ленд-арт). На об'єкт мистецтва перетворилися дії художника перед глядачем в режимі реального часу (перформенси). У 2000-ні рр. у Росії пройшли масштабні виставки сучасного мистецтва – «Москва–Берлін, 2004», Перша міжнародна бієнале (виставковий проект, що організується раз на два роки) у 2005 р.

Отже, культурне життя Росії стало більш багатим і різноманітним. Водночас нові ринкові процеси обернулися для науки, системи освіти, сфери літератури та мистецтва суттєвими втратами. Долаючи тенденції вестернізації і диктат ринку, діячі культури намагаються зберегти у своїй творчості кращі традиції культурного спадку Росії.

Контрольні питання та завдання

1. Проаналізуйте програму реформ В.В. Путіна, запропоновану ним напередодні президентських виборів 2000 р., і визначте її пріоритетні завдання.
2. Охарактеризуйте реформи державного управління, здійснені в період президентства В.В. Путіна, та висловіть свою думку щодо їх ролі у підвищенні ефективності державної влади в Російській Федерації.
3. Поясніть, у чому полягали основні ідеї запропонованої В.В. Путіним економічної доктрини, і сформулюйте своє ставлення до їх актуальності та ефективності.
4. Проаналізуйте зміст запропонованих Президентом РФ пріоритетних національних проектів у соціальній сфері. Подумайте, чи відповідали вони завданню підвищення якості життя громадян Росії?
5. Висловіть свою думку щодо економічного розвитку Російської Федерації у 2000–2008 рр.: чи вдалося покращити соціально-економічне становище населення РФ і які проблеми наприкінці періоду президентства В.В. Путіна залишилися нерозв'язаними?
6. Проаналізуйте головні зміни до законодавства суб'єктів федерації та до федерального законодавства, ініційовані Президентом РФ у 2002–2004 рр. (перехід до партійних виборів, уведення семивідсоткового бар'єру під час виборів до Державної Думи, скасування у виборчих бюлетенях графі «проти всіх»). Висловіть думку, чи спрямовані ці заходи на формування політичної системи сучасного європейського типу?
7. Дайте характеристику методів урегулювання чеченської проблеми і способів боротьби з тероризмом у 2000–2008 рр. та сучасного стану цих проблем у Російській Федерації.
8. Поясніть, якій вплив справили складні процеси в економіці і політичній сфері на культурну політику Росії у 2000-х рр.
9. Проаналізуйте сучасний стан російської освіти та науки, боротьбу суперечливих тенденцій у цій сфері.
10. Покажіть на конкретних прикладах боротьбу основних тенденцій у сфері літератури та мистецтва: комерціалізації та вестернізації і подальшого розвитку кращих культурних традицій Росії.
11. Здійсніть стислий аналіз різновекторної зовнішньої політики Росії в період президентства В.В. Путіна та зробіть висновок щодо ролі Росії у сучасній системі міжнародних відносин.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література:

1. Аксёнов Ю. С. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции / Ю. С. Аксёнов // Кентавр. – 1991. – Октябрь – декабрь. – С. 80–90.
2. Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю. В. Аксютин – М. : РОССПЭН, 2004. – 488 с.
3. Барсенков А. С. История России. 1917–2004 : учеб. пособ. [для студентов вузов] / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин. – М. : Аспект-Пресс, 2005. – 816 с.
4. Боффа Дж. От СССР к России: История неоконченного кризиса. 1964-1994 / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1996. – 320 с.
5. Вдовин А. И. Русские в XX веке / А. И. Вдовин. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 448 с.
6. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Н. Верт. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 478 с.
7. Внешняя политика Российской Федерации. 1992–1999 : учеб. пособ. [отв. ред. А. В. Торкунов]; МГИМО (У) МИД РФ. – М. : РОССПЭН, 2000. – 327 с.
8. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М.С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – 272 с.
9. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: [в 2 кн.] / М. С. Горбачев – М. : Новости, 1995. – Кн. 1. – 596, [1] с.; Кн. 2. – 652 с.
10. Горбачев–Ельцин: 1500 дней политического противостояния / [сост. : Л. Н. Доброхотов; предисловие и послесловие : М. К. Горшков, Л. Н. Доброхотов.] – М. : ТЕРРА, 1992. – 464 с.
11. Данилов А. А. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы / А. А. Данилов, А. В. Пыжиков. – М. : РОССПЭН, 2001. – 304 с.
12. Ельцин Б. Н. Записки президента / Б. Н. Ельцин. – М. : Изд-во «Огонек», 1994. – 416 с.
13. Ельцин–Хасбулатов: единство, компромисс, борьба / [итв. ред.: М. К. Горшков, В. В. Журавлев, Л. Н. Доброхотов и др.]. – М. : ТЕРРА, 1994. – 616 с.
14. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации : учеб. пособ. / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 399 с.
15. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомыслов. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 378 с.
16. Зима В. Ф. Голод в России 1946–1947 годов: происхождение и последствия / В. Ф. Зима. – М. : ИИ РАН, 1996. – 265 с.
17. Зорин В. Ю. Национальная политика в России: история, проблемы, перспектива / В. Ю. Зорин. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2002. – 287 с.
18. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы, 1945–1964 / Е. Ю. Зубкова. – М. : Россия молодая, 1993. – 198 с.
19. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 гг. / Е. Ю. Зубкова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 230 с.
20. Иванов И. С. Новая российская дипломатия: Десять лет внешней политики страны / И. С. Иванов – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 382 с.
21. История русской культуры IX–XX вв.: пособ. для вузов / [В.С. Шульгин, Л. В. Кошман, Е. К. Сысоева, М. Р. Зезина]; под ред. Л.В. Кошман. – М. : Дрофа, 2002. – 480 с.
22. Костырченко Г. В. В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование / Г. В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 1994. – 400 с.

23. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2001. – 784 с.
24. Механизм торможения: Истоки, действие, пути преодоления : сб. статей / [сост. : Ю.С. Аксёнов]. – М. : Политиздат, 1988. – 287 с.
25. Мирский М. Б. Процессы «врачей-убийц». 1929–1953 гг. / М. Б. Мирский // Вопросы истории. – 2005. – № 4. – С. 73–92.
26. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / [под общ. ред. В. В. Журавлева]. – М. : Политиздат, 1990. – 447 с.
27. Наринский М. М. История международных отношений. 1945–1975. / М. М. Наринский. – М. : РОССПЭН, 2004. – 264 с.
28. Наумов В. П. Борьба Н. С. Хрущёва за единоличную власть / В. П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10–31.
29. Наумов В. П. К истории секретного доклада Н. С.Хрущева на XX съезде КПСС / В.П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 147–168.
30. Пихоя Р. Г. История Великой Империи. Под знаком Сталина / Рудольф Пихоя. – М. : Русь-Олимп, Питер, 2009. – 256 с.
31. Пихоя Р. Г. История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х – 1991 гг. / Р. Г. Пихоя, А. К. Соколов – М. : РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 440 с.
32. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной стнаны. Россия на изломе тысячелетий. 1985–2005 / Рудольф Пихоя. – М. : Русь-Олимп, Астрель, АСТ, 2007. – 560 с.
33. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль, Власть. 40 лет после войны. 1945–1985 / Рудольф Пихоя. – М. : Русь-Олимп, Астрель, АСТ, 2007. – 720 с.
34. Пихоя Р. Г. Советский Союз. История власти. 1945–1991 гг. / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – 684 с.
35. Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946-1953 гг./ В.П. Попов. – Тамбов: Издательство ТГПУ, 2000. – 222 с.
36. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / [под общ. ред. А. Н. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1991. – 463 с.
37. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: [в 2 т.]. – Т 2. Апогей и крах сталинизма / [под общ. ред. Ю. А. Афанасьева]. – М. : РГГУ, 1997. – 761 с.
38. Согрин В. Б. Политическая история современной России: от Горбачева до Путина / В. Б. Согрин. – М. : Инфра-М, 2001. – 272 с.
39. Улюкаев А. В. В ожидании кризиса: Ход и противоречия экономических реформ в России / А. В. Улюкаев. – М. : Стрелец, 1999. – 207 с.
40. Филиппов А. В. Новейшая история России. 1945–2006 гг. : книга для учителя / А. В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – 494 с.
41. Эпоха Ельцина: Очерки политической истории / [Ю. М. Батурин и др.]. – М. : Вагриус, 2001.– 815 с.

Додаткова література

1. Аксютин Ю. XX съезд КПСС: новации и догмы / Ю. Аксютин, О. Волобуев. – М. : Политиздат, 1991. – 222 с.
2. Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953–1957: Документы / [сост.: Е.С. Афанасьева и др.] Русский ун-т (Бохум, ФРГ), Ин-т русской и советской культуры, Федеральная архивная служба России, РГАНИ. – М. : РОССПЭН, 2001. – 807 с.
3. Байбаков Н. К. От Сталина до Ельцина / Н. К. Байбаков. – М. : ГазОил-Пресс, 1998. – 352 с.

4. Берия Л. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие док. / Берия Л. [под ред. А. Н. Яковлева]. – М. : МФД, 1999. – 512 с.
5. Борщаговский А. Записки баловня судьбы / Александр [Михайлович] Борщаговский – М. : Советский писатель, 1991. – 400 с.
6. Брент Д. Последнее дело Сталина / Д. Брент, В. Наумов. – М. : ООО «Изд-во Проспект», 2004. – 352 с.
7. Бугай Н. Ф. Северный Кавказ: Новые ориентиры национальной политики (90-е годы XX века) / Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – М. : Новый Хронограф, 2004. – 408 с.
8. Бурлацкий Ф. М. Никита Хрущов / Ф. М. Бурлацкий. – М. : Рипол Классик, 2003. – 352 с.
9. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / [под ред. В. В. Журавлева]. – М. : РОССПЭН, 1995. – 400 с.
10. Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / [сост.: С. Кройцбергер, С. Грабовски, Ю. Унзер]. – К. : Оптима, 2002. – 304 с.
11. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М. : «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
12. Гайдар Е. Т. Дни поражений и побед / Е. Т. Гайдар. – М. : Вагриус, 1996. – 368 с.
13. Геллер М. Утопия у власти (1917–1985) / М. Геллер, А. Некрич. – М. : МИК, 2000. – 856 с.
14. XX съезд КПСС и его исторические реальности / [под ред. В. В. Журавлева]. – М. : Политиздат, 1991. – 416 с.
15. Еврейский антифашистский комитет в СССР. 1941-1948: Документированная история / [под ред. Ш. Редлиха и Г. Костырченко]. – М. : Международные отношения, 1996. – 424 с.
16. Ельцин Б.Н . Исповедь на заданную тему / Б. Н. Ельцин. – Л. : Советский писатель, 1990. – 184 с.
17. Ельцин Б. Н. Записки президента / Б. Н. Ельцин. – М. : Изд-во «Огонек», 1994. – 416 с.
18. Ельцин–Хасбулатов: единство, компромисс, борьба / [отв. ред.: М. К. Горшков, В. В. Журавлев, Л. Н. Доброхотов и др.]. – М. : ТЕРРА, 1994. – 616 с.
19. Есаков В. Д. Дело «КР»: Суды чести в идеологии и практике послевоенного сталинизма / В. Д. Есаков, Е. С. Левина – М. : ИРИ РАН, 2001. – 454 с.
20. Жуков Г. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / [под ред. акад. А. Н. Яковлева ; сост. В. П. Наумов и др.] – М: Международный фонд «Демократия», 2001. – 820 с. – (Россия. XX век. Документы)
21. Жуков Ю. Н. Тайны Кремля: Сталин, Молотов, Берия, Маленков / Ю. Н. Жуков. – М. : ТЕРРА – Кн. Клуб, 2000. – 687 с.
22. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 гг. / Е. Ю. Зубкова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 230 с.
23. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация : [в 2 кн.] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2001. – 528, 688 с.
24. Коваленко С. Г. Реформы управления народным хозяйством СССР сер. 1950-х–1970-х гг. / С. Г. Коваленко // Вопросы истории. – 2008. – № 6. – С. 37–48.
25. Кожинов В. В. Россия. Век XX (1939-1964): Опыт беспристрастного исследования / В. В. Кожинов. – М. : ЭКСМО- Пресс, 2002. – 447 с.
26. Козырев А. В. Преображение / Андрей Козырев. – М. : Международные отношения, 1995. – 333 с.
27. Конотопов М. В. Из тупика. Экономический опыт мира и путь России / М. В. Конотопов, С. И. Сметанин – М. : Академический проект, 2000. – 383 с.

28. Конотопов М. В. История экономики / М. В. Конотопов, С. И. Сметанин. – М. : Академический проект, 2001. – 528 с.
29. Конституции СССР 1924, 1936, 1977 гг.; Конституции РСФСР 1918, 1925, 1937, 1978; Конституция РФ 1993 г. // Хрестоматия по истории государства и права России: учеб. пособ. для вузов / [сост. Ю. П. Титов]. – М. : Проспект Велби, 2008. – 464 с.
30. «Ленинградское дело»: сб./ [сост. : В. И. Демидов, В. А. Кутузов]. – Л. : Лениздат, 1990. – 413 с.
31. Майоров А. М. Вторжение. Чехословакия, 1968: Свидетельство командарма / Александр Майоров; [лит. запись В. Ведрашко] – М. : Права человека, 1998. – 348, [1] с.
32. Малашенко А. Время юга: Россия в Чечне, Чечня в России / А. Малашенко, Д. Тренин ; Москов. Центр Карнеги. – М. : Гендальф, 2002. – 267 с.
33. Материалы XXIV съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1971. – 319 с.
34. Материалы XXV съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1976. – 256 с.
35. Материалы XXVI съезда КПСС. – М. : Политиздат, 1981. – 223 с.
36. Медведев В. А. В команде Горбачева: Взгляд изнутри / В. А. Медведев. – М.: Былина, 1994. – 239 с.
37. Медведев Ж. А. Взлет и падение Лысенко : История биологической дискуссии в СССР (1929–1966) / Ж. А. Медведев. – М. : Книга, 1993. – 348 с.
38. Медведев Ж. А. Сталин и еврейская проблема: Новый анализ / Ж. А. Медведев. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 253 с.
39. Медведев Р. А. Личность и эпоха: Политический портрет Л. И. Брежнева / Р. А. Медведев. – М. : Новости, 1991. – 336 с.
40. Микоян А. И. Так было: Размышления о минувшем / А. И. Микоян – М. : Вагриус, 1999. – 636 с.
41. Мирский М. Б. Процессы «врачей-убийц». 1929-1953 гг. / М. Б. Мирский // Вопросы истории. – 2005. – № 4. – С.73–92.
42. Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие док. / [под ред. А. Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева и др.]. – М. : Международный Фонд «Демократия», 1998. – 848 с.
43. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный стат. ежегодник / Госкомстат СССР. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 766 с.
44. Национальная политика России: история и современность / [под ред. В. А. Михайлова]. – М. : ИИА «Русский мир», 1997. – 680 с.
45. Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии / [сост. : Ю. В. Аксютин] – М. : Политиздат, 1989. – 367 с.
46. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) / [отв. ред. Ю. С. Новопашин]. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.
47. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было (1953–1955 гг.) / Л. А. Опенкин. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
48. Опенкин Л. А. Сила, не ставшая революционной: Исторический опыт разработки КПСС политики в сфере науки и технического прогресса. 1917–1982 гг. / Л. А. Опенкин. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-ту, 1990. – 253 с.
49. От Ельцина к ... Ельцину: президентская гонка-96 : сб. / [отв. ред.: М. К. Горшков, Л. Н. Доброхотов, В. В. Журавлев] Российский независ. ин-т социальных и нац. проблем. – М. : ТЕРРА, 1997. – 630 с.
50. От оттепели до застоя : сб. воспоминаний / [сост. Г. В. Иванов]. – М. : Советская Россия, 1990. – 256 с.

51. Первухин М. Г. Коротко о пережитом / М. Г. Первухин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5. – С. 144–148.
52. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / Сост. О. В. Хлевнюк и др. – М. : РОССПЭН, 2002. – 655 с.
53. Попов В. П. Российская древня после войны (июнь 1945 – март 1953 г.) : сб. документов / В. П. Попов. – М. : Прометей, 1993. – 204 с.
54. Приватизация по-российски / [под ред. А. Б. Чубайса]. – М. : Вагриус, 1999. – 366 с.
55. Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох: Дело врачей 1953 г./ Я. Л. Рапопорт. – М. : Книга, 1988. – 271 с.
56. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сб. документов / [сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртяков] – М. : Политиздат, 1967–1988. – Т. 1-16.
57. Россия в XX веке: Реформы и революции : [в 2 т.] / [под общ. ред. Г. Н. Севостьянова; сост. С. М. Исхаков]. – М.: Наука, 2002. – 657, 543 с.
58. Свет и тени «великого десятилетия». Хрущев и его время / [сост. ; Л. А. Киришнер]. – Л. : Лениздат, 1989. – 480 с.
59. Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма. 1961–1980 / С. Л. Сенявский. – М. : Мысль, 1982. – 351 с.
60. Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – М. : Администрация Президента РФ, 1992–1994.
61. Собчак А.А . Хождение во власть : Рассказ о рождении парламента / А. А. Собчак. – М. : Новости, 1991. – 217 с.
62. Советская жизнь. 1945–1953: документы / [Л. А. Роговая, А. И. Минюк, Г. А. Кузнецова и др.] – М. : РОССПЭН , 2003. – 720 с.
63. Советский Союз и венгерский кризис. 1956 г. : документы / [ред.–сост. Е. Д. Орехова, В. Т. Середа, А. С. Стыкалин] – М. : РОССПЭН, 1998. – 863 с.
64. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 : [в 2-х т.] : документы. / [отв. ред. Т. В. Волокитина]. – М. : РОССПЭН, 1999. – 687, 928 с.
65. Соколов Б. В. Берия : судьба всеильного наркома / Б. В. Соколов. – М. : Вече, 2003. – 432 с.
66. Союз можно было сохранить. Белая книга: Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства / [А. Б. Вебер, В. Т. Логинов, Г. С. Остроумов] – М. : АСТ : АСТ Москва, 2007. – 526 с.
67. Тэлботт С. Билл и Борис : Записки о президентской дипломатии / С. Тэлботт. – М. : Изд. дом «Городец», 2003. – 528 с.
68. Ханин Г. И. Динамика экономического развития СССР / Г. И. Ханин. – Новосибирск : Наука, 2001. – 270 с.
69. Хлевнюк О. В. Советская экономическая политика на рубеже 1940–1950-х годов и «дело Госплана»/ О. В. Хлевнюк // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 77–78.
70. Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым. По дневниковым записям / А. С. Черняев. – М. : Прогресс, 1993. – 523 с.
71. Черняев А.С. 1991 г.: Дневник помощника президента СССР / А. С. Черняев. – М. : ТЕРРА; Республика, 1997. – 336 с.
72. Шахназаров Г. Х. Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника / Г. Х. Шахназаров. – М. : Россия, Зевс, 1993. – 624 с.
73. Шевцова Л. Ф. Режим Бориса Ельцина / Лилия Шевцова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 535 с.
74. Шепилов Д. Т. Воспоминания / Д. Т. Шепилов // Вопросы истории. – 1998. – № 7.– С. 3–35.
75. Яковлев А. Н. Омут памяти: От Столыпина до Путина / А. Н. Яковлев. – М. : Вагриус, 2001. – Кн. 1. – 623 с.; кн.2. – 479 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абакумов В.С. – 26, 29, 32, 34, 35, 41, 44, 53, 54, 57, 72
- Абалкін Л.І. – 150
- Абрамов Ф.О. – 94
- Абуладзе Т. – 172
- Авен П.О. – 192
- Аганбегян А.Г. – 146
- Аденауер К. – 66
- Айтматов Ч. – 94
- Акаєв А. – 258
- Аксьонов В.П. – 94, 131, 133, 172
- Акунін Б. – 266
- Александров Г.Ф. – 38
- Алекперов В. – 201
- Алігер М.Й. – 93
- Алілуєва Н.С. – 56
- Алханов А. – 250
- Альтман І. Л. – 49
- Андрєєв Є.Є. – 33
- Андрєєва Н.О. – 174
- Андропов Ю.В. – 134, 135
- Аскольдов О.Я. – 172
- Астаф'єв В.П. – 94
- Афанасьєв Ю.М. – 156
- Ахматова А.А. – 37, 152
- Ачалов В.О. – 210
- Бабель І.Е. – 92
- Багіров М.А. – 60
- Бадаєв Г.Ф. – 31
- Бакланов Г.Я. – 94
- Бакланов О.Д. – 176
- Баланчин Дж. – 256
- Бараєв М. – 249
- Баранніков В.П. – 210
- Барщевський М.Ю. – 252
- Басаєв Ш. – 222, 250
- Бен Ладен У. – 255
- Березовський Б.А. – 201, 202
- Берія Л.П. – 15, 22, 25, 27, 29, 58, 59, 60, 69, 70, 71, 72, 76
- Белов В.І. – 174
- Богданов О.В. – 253
- Болдирєв Ю.Ю. – 213, 214
- Бортко В.В. – 256
- Борщаговський О.М. – 47, 48
- Бояджиєв Г.А. – 47
- Брандт В. – 136
- Гоглідзе С.А. – 72
- Брежнєв Л.І. – 100, 101, 103, 104, 107, 126, 127, 129, 131, 134, 135, 137, 138, 139, 159
- Бродський Й.О. – 31, 172
- Бубьоннов М.С. – 47
- Булгаков М.О. – 256
- Булганін М.О. – 22, 23, 59, 60, 69, 75, 79, 80
- Бунін І.О. – 172
- Бурбуліс Г.Є. – 193, 198
- Бухарін М.І. – 87, 169
- Буш Дж. – 184, 185, 226
- Бушков О.О. – 226
- Вавілов А.В. – 34
- Вавілов М.І. – 50
- Варга Є.С. – 52
- Варшавський Я.Л. – 47
- Василенко В.Х. – 28
- Веселий А. – 92
- Виноградов В.М. – 24, 28, 55, 56, 58
- Вишинський А.Я. – 26
- Вишневская Г.П. – 131
- Владимов Г.М. – 94
- Власік М.С. – 28, 58, 59
- Влодзимєрський Л.О. – 72
- Вовсі М.С. – 55, 56, 58
- Вознесенський А.А. – 94, 95
- Вознесенський М.О. – 12, 14, 15, 25, 29, 31, 32, 33, 34, 49, 54, 74
- Вознесенський О.О. – 34
- Войнович В.М. – 94, 131, 133, 172
- Волошин М.О. – 172
- Ворошилов К.Є. – 57, 59, 60, 77, 79
- Вяхірев Р.І. – 201
- Гагарін Ю.О. – 87
- Гайдар Є.Т. – 192, 193, 197, 199, 200, 207, 214
- Галансков Ю.Т. – 133
- Галіч О.А. – 172
- Гінзбург А.І. – 133
- Гінзбург В.Л. – 16
- Гельштейн Є.М. – 56
- Герасімов С.А. – 39
- Гергієв В.А. – 256
- Герман О.Ю. – 172
- Герман Ю.П. – 38
- Глазєєв С.Ю. – 192, 211
- Глазунов І.С. – 174
- Говорухін С.С. – 173

Горбачов М.С. – 114, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 176, 177, 178, 181, 182, 184, 185, 189, 216
 Городецький Є.Н. – 49
 Горький О.М. – 56
 Гофштейн Д.Н. – 43
 Гранін Д.О. – 93, 95, 171
 Грачов П.С. – 212
 Гризлов Б.В. – 252
 Грінберг З.Г. – 42
 Грінштейн О.М. – 58
 Громико А.А. – 104
 Гросман В.С. – 171
 Гумільов М.С. – 172
 Гурвіч А.І. – 47
 Гусинський В. О. – 201, 202
 Даніель Ю.М. – 133
 Деканозов В.Г. – 72
 Джонстон Р. – 257
 Довженко О.П. – 39
 Донцова Д.А. – 266
 Друце І. – 94
 Дубчек О. – 139
 Дудаєв Д. – 221, 222
 Дудінцев В.Д. – 93, 95
 Дунаєв О.В. – 210
 Еветов Л.Я. – 52
 Ейзенштейн С.М. – 39, 40
 Ейнштейн А. – 183
 Епштейн Ш. – 43
 Етінгер Я.Г. – 53, 54, 58
 Євтушенко Є.О. – 94, 95
 Єголін О.М. – 38
 Єгоров П.І. – 28, 58, 59
 Єльцин Б.М. – 151, 156, 164, 165, 168, 174, 175, 177, 178, 180, 189, 190, 191, 192, 193, 198, 199, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 226, 230, 233, 234, 235, 236, 240
 Єфремов О.М. – 103
 Жданов А.О. – 14, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 38, 39, 40, 50, 55, 59, 74
 Жданов Ю.А. – 27, 50
 Жебрак А.Р. – 29, 51
 Жиріновський В.В. – 214, 216, 250, 253
 Жуков Г.К. – 79, 80
 Завадовський Б.М. – 51
 Завадський Б.М. – 50
 Закржевська Т.В. – 34
 Замятін Є.І. – 171
 Звавич І.С. – 49
 Зеленін В.Ф. – 56
 Зельдович Я.Б. – 16
 Зінов'єв Г.Є. – 169
 Зорькін В.Д. – 207, 211
 Зоценко М.М. – 37, 38
 Зубок Л.І. – 49
 Зускін В.Л. – 43
 Зюганов Г.А. – 214, 216, 217, 253
 Іванов Л.М. – 44
 Ігнатов М.Г. – 100
 Ігнат'єв С.Д. – 53, 54, 55, 60
 Іллічів Л.Ф. – 52
 Кабалевський Д.Б. – 40
 Каганович Л.М. – 25, 60, 69, 77, 78, 79, 80
 Кадиров А. – 249, 250
 Кадиров Р. – 250
 Калінін М.І. – 22
 Каменєв Л.Б. – 169
 Капіца П.Л. – 15, 103
 Капустін Я.Ф. – 30, 31, 32, 34
 Карімов І. – 259
 Картер Д. – 138
 Карякін Ю.Ф. – 171
 Касьянов М.М. – 245
 Катаєв В.П. – 103
 Катаєв І.І. – 92
 Квітко Л.М. – 43
 Кенеді Д.Ф. – 97
 Кириєнко С.В. – 203, 204
 Кім Ір Сен – 66
 Кіріленко А.П. – 104
 Кірсанов С.І. – 93
 Ключєва Н.Г. – 45, 46
 Клямкін І.І. – 170
 Кобулов Б.З. – 76
 Коган Б.Б. – 56, 58
 Козак Д.М. – 242
 Козирєв А.В. – 192, 216, 224, 225, 236, 237
 Кольцов М.Ю. – 92
 Косигін О.М. – 92, 102, 106
 Космінський Є.О. – 49
 Кочетов В.А. – 93

Кравчук Л.М. – 180, 230
Крючков В.О. – 168, 176, 177
Кузнєцов О.О. – 22, 23, 25, 29, 30, 31, 32,
34, 54
Кунаєв Д.А. – 104
Курчатов І.В. – 15
Лазутін П.Г. – 31, 34
Лапшин М.І. – 214
Лацис О.Р. – 171
Лебедь О.І. – 216, 217, 222
Ленін В.І. – 145, 169, 173
Леонтович М.О. – 103
Лепешинська О.Б. – 51
Леслі Р. – 45
Лисенко Т.Д. – 27, 40, 50
Ліберман Є.Г. – 104
Ліхачов Д.С. – 173
Лозовський С.А. – 42, 43, 44
Лужков Ю.М. – 219
Лукін В.П. – 213, 214
Луков Л.Д. – 39
Любімов Ю.П. – 131
Майоров Г.І. – 28, 58
Макашов А.М. – 212
Максімов В.О. – 131
Малєнков Г.М. – 15, 20, 22, 23, 25, 26, 27,
29, 30, 31, 33, 41, 43, 44,
48, 50, 52, 53, 54, 59, 60,
69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
79, 80, 84, 85, 86
Малютін Л.А. – 47
Мао Цзедун – 98
Маріам М.Х. – 141
Марініна О.Б. – 266
Маркіш П.Д. – 92
Маркс К. – 145
Марр М.Я. – 52
Маршал Дж. К. – 65
Масуд А. – 255
Масхадов А. – 222, 250
Матулевич І.О. – 34, 35
Машиц В.М. – 192
Медведєв Д.А. – 252
Мельников Л.Г. – 60
Мендель Г. – 51
Меркулов В.М. – 72
Мешик П.Я. – 72
Микитенко І.К. – 92
Миронов С.М. – 252
Михєєв Ф.Є. – 34
Мікоян А.І. – 57, 59, 103
Мілошевич С. – 237
Мінц І.І. – 49
Міхалков-Кончаловський А.С. – 172
Міхоелс С.М. – 42, 43, 58
Молотов В.М. – 25, 26, 50, 57, 59, 60, 63,
77, 78, 79, 80
Морган Т. – 52
Мордюкова Н.В. – 172
Мураделі В. – 40
Муратова К.Г. – 172
Мясковський М.Я. – 40
Набоков В.В. – 172
Нагибін Ю.М. – 93
Назарбаєв Н.А. – 168
Неізнєстний Е.Й. – 95
Некрасов В.П. – 131, 172
Нєчаєв А.А. – 192
Нємцов Б.Ю. – 202
Новіков О.О. – 26
Ніксон Р. – 137
Орбелі Л.А. – 51
Орджонікідзе С. – 56
Павлов В.С. – 152, 168, 176
Пальм В.О. – 156
Параджанов С.Й. – 172
Парін В.В. – 46
Пастернак Б.Л. – 93, 94, 172
Паустовський К.Г. – 95, 103
Пік В. – 66
Пильняк Б.А. – 172
Первенцев А.О. – 47
Первухін М.Г. – 60, 79
Перумов Н.Д. – 266
Петраков М.Я. – 150
Пєгов М.М. – 55
Платонов А.П. – 172
Плетньов Д.Д. – 56
Плотніков В.М. – 252
Подгорний М.В. – 102
Поднієкс Ю. – 173
Полторанін М.М. – 198
Полянський Ю.І. – 51
Помазнев М.Т. – 32
Пономаренко П.К. – 60
Попов Г.М. – 22
Попов Г.Х. – 156, 157, 164, 189, 206
Попков П.С. – 31, 32, 34

Поскръбишев О.М. – 59
 Пospelов П.М. – 77
 Потанін В.О. – 201, 217
 Примаков Є.М. – 204, 218, 225, 237
 Приставкін А.І. – 171
 Прокоф'єв С.С. – 40, 265
 Пуго Б.К. – 168, 176, 178
 Путін В.В. – 204, 240, 241, 243, 245, 247,
                   250, 251, 252, 253, 254, 256,
                   259, 260
 Ракоші М. – 71
 Распутін В.Г. – 174
 Рассадін С.Б. – 94
 Рассел Б. – 183
 Рейган Р. – 138, 184
 Рибакoв А.Н. – 171
 Рибкін І.П. – 214
 Рижков М.І. – 151
 Риков О.І. – 87
 Родіонов М.І. – 25, 30, 31, 32, 34
 Рождественський Р.І. – 94
 Ромашов Б.С. – 47
 Роскін Г.І. – 45, 46
 Ростропович М.В. – 131
 Руцькой О.В. – 209, 212
 Рюмін М.Д. – 53, 54, 55, 60
 Саакашвілі М. – 258
 Сабінін Д.А. – 51
 Сабуров М.З. – 15, 59, 79
 Сахаров А.Д. – 16, 134, 153, 156, 173, 183
 Селюнін В.І. – 170
 Серебряков Л.П. – 170
 Симонов К.М. – 47
 Синявський А.Д. – 94, 133
 Сілаєв І.С. – 177, 179
 Смирнова М.М. – 20
 Сміт І.Б. – 45
 Сміт С. – 45
 Семічастний В.С. – 104
 Смоктуновський І.М. – 103
 Смоленський А.П. – 201
 Собчак А.О. – 164, 189, 206
 Сокольніков Г.Я. – 169
 Солженіцин О.І. – 94, 131, 172
 Солоухін В.О. – 174
 Сосковець О.М. – 199
 Софронов А.В. – 47, 48
 Сталін Й.В. – 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 21,
                   22, 23, 24, 25, 33, 34, 35, 38,
                   41, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51,
                   52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
                   60, 61, 62, 63, 65, 67, 69, 70,
                   71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
                   80, 81, 82, 84, 98, 100, 101,
                   103, 169
 Стародубцев В.О. – 176
 Степанков В.Г. – 177
 Степашин С.В. – 204
 Сурков О.О. – 47, 48
 Суслов М.А. – 23, 79, 100, 104
 Табідзе Т. – 92
 Тамм І.Є. – 16, 103
 Тарковський А.А. – 172
 Тарле Є.В. – 49
 Твардовський О.Т. – 93
 Теумін Е.І. – 43
 Тимашук Л.Ф. – 28, 29, 55, 59
 Тихонов О.Я. – 31
 Тізяков О.І. – 176, 178
 Тіто Й.Б. – 25
 Товстоногов Г.О. – 103
 Травкін М.І. – 157, 189, 214
 Трумен Г. – 62
 Турко Й.М. – 34
 Фадєєв О.О. – 48
 Фальк Р.Р. – 95
 Федоров Б.Г. – 199, 200
 Федулова А.В. – 214
 Фельдман О.І. – 58
 Фефер І.О. – 42, 43, 44
 Фрадков М.Ю. – 251
 Фрідман М.М. – 201
 Хасбулатов Р.І. – 177, 207, 209, 212
 Хачатурян А.І. 41
 Хижа Г.С. – 198
 Ходорковський М.Б. – 201
 Холодов Є.Г. – 47
 Хрущов М.С. – 50, 59, 60, 69, 71, 73, 75, 76,
                   78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86,
                   87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 97,
                   98, 99, 100, 101, 102, 103,
                   104, 112, 129, 131
 Хусейн С. – 255, 256
 Хуцієв М.М. – 95
 Цанава Л. – 58, 77
 Цзян Цземінь – 234

Чаренц Є. – 92
Черненко К.У. – 104, 134, 135, 143
Черніченко Ю.Д. – 171
Черномирдін В.С. – 198, 199, 200, 201, 202,
203, 217
Черчілль У. – 62
Чивіліхін В.О. – 94
Чубайс А.Б. – 192, 198, 202, 216, 217
Чуковський К.Г. – 103
Шаламов В.Т. – 172
Шаталін С.С. – 150, 151, 152
Шатров М.Ф. – 173
Шафаревич І.Р. – 134
Шахрай С.М. – 192, 214, 216
Шахурін О.І. – 26
Швернік М.М. – 22, 60
Шебалін В.Я. – 40, 41
Шеварднадзе Е.А. – 258
Шелест П.Ю. – 103
Шелепін О.М. – 100, 102, 103
Шепілов Д.Т. – 47, 48, 52, 79
Шимеліович Б.А. – 43, 44, 58
Шкирятов М.Ф. – 33, 43
Шмальгаузен І.І. – 51
Шмельов І.С. – 172
Шмельов М.П. – 171
Шостакович Д.Д. – 40, 41
Шохін О.М. – 193
Штерн Л.С. – 44
Шумейко В.Г. – 198, 214
Шушкевич С.С. – 180
Щербаков О.С. – 49, 55
Щолоков М.О. – 104
Юзефович Й.С. – 43
Юзовський Й.І. – 47
Юткевич С.Й. – 39
Ющенко В.А. – 258
Явлінський Г.О. – 151, 152, 211, 213, 214,
216
Язов Д.Т. – 168, 176, 177, 177
Яковлев О.М. – 169
Янаєв Г.І. – 168, 176
Яндарбаєв З. – 222
Янукович В.Ф. – 258
Ярошенко Л.Д. – 52

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

**Щербань Петро Миколайович
Щербань Тетяна Юріївна**

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ РОСІЇ
(1945–2008 рр.)**

Навчальний посібник

Суми: СумДПУ, 2010 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск: **А.А. Сбруєва**
Комп'ютерний набір: **П.М. Щербань**
Комп'ютерна верстка: **Ю.С. Нечипоренко**

Здано в набір 07.05.2010. Підписано до друку 05.06.2010.
Формат 60x84/16. Гарн Calibri. Друк ризогр.
Папір офсет. Умовно друк. арк. 16,2.
Обл.-вид. арк. 14,8. Тираж 100. Вид. № 89

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87
Виготовлено на обладнанні СумДПУ ім. А.С. Макаренка

